

Հարգելի՛ ընթերցող.

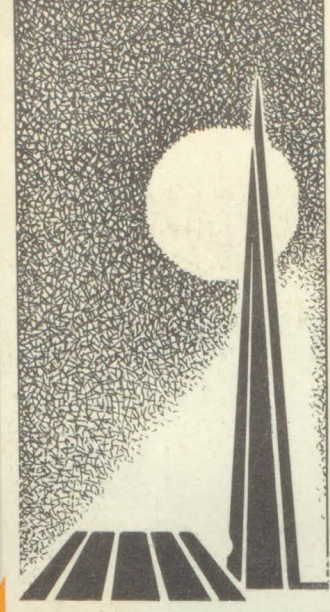
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԲՈԳՎԱՆ ԳԵՄԲԱՐՍԿԻ
ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ԱՆԽԱՐԿԻՆ

ԲՈԳԴԱՆ ԳԵՄԲԱՐՍԿԻ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Handwritten signature

Կազմեց, խմբագրեց, ծանոթագրեց, վերջաբանը գրեց **Համլետ Կարճիկյան**

**ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ԿԱՄԱԿԸ
Բ. ԳԵՄԲԱՐՍՅԱՆԻՆ***

Գեմբարսկի, Բ. Ա.

Գ.429 Նամակներ աշխարհին /Կազմ. ծանոթագր., խմբ. վերջաբանը Հ. Կարճիկյանը, Երևանի պետ. համալս. Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1990.— 150 էջ.

Լեն հրատարակատու, հակաֆաշիստ գործիչ, թարգմանիչ, գրող և դրան Գեմբարսկու «Նամակներ աշխարհին» ժողովածուն ամփոփում է հին մի շարք հակաթուրքական հոդվածները՝ Հայոց արդար դատի պաշտպանությանը: Հանդես գալով 60—70-ական թթ., Գեմբարսկին մեծ կրթ. դատապարտեց 1915 թ. ցեղասպանությունը, աշխարհի անտարբերությունը հայ ժողովրդի բռնադատված ճակատագրի հանդեպ և բարոյա-իրավաբանական գործոններով սպառնացեց, որ հայ ժողովրդի իրավունքները պետ. է: վերականգնվեն իր խլված հայրենիքի որոշակի սահմանների վրա:

Կազմողի խնդրանքով գրքի իրեն հասանելիք հոնորարը փոխանցվում «Ամարաս» բարեգործական միությանը:

0508020918

Գ. 704(02)—90

ISBN 5-8084-0162-3

ԳՄԴ 63.3(24)
84.4

Սիրելի Գեմբարսկի:
Ժողովրդի պատմության մեջ մնալը մեծ փառք է: Երջանակ էն այն արվեստագետները, մտածողներն ու գործիչները, որոնք հիշվում են ժողովրդի կողմից, դառնում են նրա սիրած անուններից մեկը: Առավել մեծ է, երբ այդպիսի մի մարդ սիրում է մեկ ուրիշ, մի այլ ժողովուրդ: Դա խոսում է նրա արդարության, մարդասիրության, արդարամտության մասին: Մենք սիրում ենք Ձեզ, սիրում ենք, որովհետև Դուք մասնակցեցիք մեր բախտի, մեր ճակատագրի պայքարին, պայքար, որ դեռ երկար է շարունակվելու:

Ես հիացմունքով եմ տալիս Ձեր անունը՝ որպես Մեծ Բարոյ, արդարամիտ լեհի, լեհ, որը իրավունք ունի լեհ կոչվել հենց նրա համար, որ իրեն երբեք օտար չէ մի այլ ազգի իշտը, դժբախտ վիճակը:

Հեռու հեռվից համբուրում եմ Ձեզ, իմ լավ, իմ քաջ լեհ արեկամ: Դու նման ես քո հայրս, ազատասեր ժողովրդին: Ողջունում եմ քո ժողովրդին: Թող աշխարհում արդարություն լինի, այնպիսի արդարություն, ինչպիսին երագում ես դու իմ ժողովրդի համար:

Երևան, 1962թ., հունիսի երեք

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1989 թ. դեկտեմբերի 15-ի խմբարում՝ Անահիտ Տեր-Ղազարյանի հրատարակմամբ:

ՆԱՄԱԿ ԻՄ ՀԻՆ ԹՈՒՐԶ ԾԱՆՈԹԻՆ՝

Նամակդ ինձ համար մի հաճելի անակնկալ էր: Հետ սովորեցինք մենք արդեն ձեր երկրի հետ ունեցած անակագրությունից, քանի որ քո հայրենակիցները մինչև օրս սիրով չէին պատասխանում Լեհաստանից ստացված անամկներին, թեև կարող է պատահել նաև, որ անամկները բոլոր դեպքերում չէ, որ հասել են ձեզ: Այժմ գուցե աստիճանաբար փոփոխությունն օկատվի դեպի լավը և հայրենիքդ դադարի ասիական այն երկու-երեք երկրներից մեկը լինելուց, որոնք Լեհաստանին ասհասարակ վատ աչքով են նայում:

Վերջին անամկումդ գոհունակություն ես հայտնում այն ստիպել, որ 1960 թվականը միանգամից այնքան գաղութների ազատագրման տարի եղավ, թեև քո երկիրը երբեք գաղութ չի եղել բառիս բուն իմաստով, իսկ նեգրերը որպես այդպիսիք առանձնապես չեն հետաքրքրում քեզ: Նամակիդ վերջում առանձնապես ուրախանում ես, որ Լեհաստանը հետ է ստացել իր հնագույն հողերը Արևմուտքում, սակայն մոռանում ես ասել, որ լեհերն էլ քեզ քիչ են հետաքրքրում:

Մի ժամանակ, շատ տարիներ առաջ, դու այցելեցիր մեր երկիրը: Երկուսս էլ այն ժամանակ բավական երիտասարդ էինք և շատ հետաքրքրասեր. քեզ հետաքրքրում էր Լեհաստանը, ինձ՝ մեզ համար էկզոտիկ քո ժողովուրդը, որի բախտը նախախնամության կարգով շատ տարիներ առաջ այնպես խաչաձևվեց մերի հետ, և այդ՝ ի վնաս երկուսիս: Սովորաբար հենց այնպես է լինում, երբ երկու պետություն միաժամանակ որպես պատվար են ճանաչվում երկու իրարամերժ կրոնների և 240 տարվա փոխադարձ ապանություններից հետո հավասարակշռվում են 0—0 հարաբերությամբ՝ ի անկեղծ ուրախու-

Վերջին անամկումդ գոհունակություն ես հայտնում այն ստիպել, որ 1960 թվականը միանգամից այնքան գաղութների ազատագրման տարի եղավ, թեև քո երկիրը երբեք գաղութ չի եղել բառիս բուն իմաստով, իսկ նեգրերը որպես այդպիսիք առանձնապես չեն հետաքրքրում քեզ: Նամակիդ վերջում առանձնապես ուրախանում ես, որ Լեհաստանը հետ է ստացել իր հնագույն հողերը Արևմուտքում, սակայն մոռանում ես ասել, որ լեհերն էլ քեզ քիչ են հետաքրքրում:

* Տպագրվել է «Ավանգարդ» թերթի 1989 թ. դեկտեմբերի 13-ի համարում՝ Հ. Կարճիկյանի հրատարակմամբ:

թյուն հարևանների, որոնց համար մեր ընդհանուր ուժերով կրակից մերկ ձեռքերով շագանակներ էինք հանում:

Համենայն դեպս, երկուսս էլ բավականաչափ պատմական հիմքեր ունեինք՝ մեկս մյուսի երկրով փոխադարձաբար հետաքրքրվելու: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես լրացուցիչ մի տեսանկյունով ևս հետաքրքրվում էի քո հայրենիքով. ուղղակի անհայթափարեղի անհրաժեշտություն էի զգում նայելու աչքերին մի մարդու, որը պետք է պատասխանատվություն զգար մարդկանց գործունեության մեջ կատարված ամենասարսափելի ոճրագործության համար: Ժամանակակից աղքատիկ լեզվով (իսկ դա տեղի ունեցավ համաշխարհային երկրորդ պատերազմից առաջ) այսօր, ախտ, արդեն գիտենք, թե ինչ է նրա անունը:

Մենք ծանոթացանք 1936 թվականին: Անմիջապես սկսվեց մեզ ամենից ավելի հետաքրքրող վճռական խոսակցությունը: Ես երկար ուսումնասիրում էի քեզ և պետք է խոստովանեմ, որ առաջին շփումը քեզ հետ ինձ վրա գործեց ամենալավ տպավորություն: Դու շատ գեղեցիկ երիտասարդ էիր՝ արժանի ներկայացուցիչը քո ժողովրդի, որը չէ որ հանդիսանում է Մերձավոր Արևելքի ամենագեղեցիկ ազգը՝ իսլամական Հոռմի ժողովուրդը: Դրան պետք է ավելացնել և այն, որ դու արամիտ էիր, խելացի և ընկերական: Մի խոսքով, օժտված էիր այն բոլոր դրական հատկություններով, որոնց շնորհիվ հաղթահարվում են կանանց արտերը և նվաճվում է տղամարդկանց մշտական բարեկամությունը:

Մինչև օրս էլ հիշում եմ, թե ինչպես գունատվեցիր, երբ առաջին անգամ հարցրի ԱՅՆ բանի մասին, և մատիտը ձեռքիդ սկսեցիր ճշտել իմ հարցը՝ դիմելով անվերջ անող թվերի սյունակի օգնությանը: Դու շղաձգորեն թղթի վրա նորանոր քառակուսիներ էիր նկարում և չէիր համարձակվում աչքերիս նայել: Իսկ հետո փնթփնթացիր, որ երբ այդ ամենը կատարվել է, դու դեռևս շատ փոքր ես եղել: Պարզ է, որ ինչ-որ կցկրտոր բաներ հասել էին քո ականջին, բայց երբեք չէիր երեվակայում, թե ԱՅՌ ԲԱՆԸ հենց ԱՅՌՊԵՍ է տեղի ունեցել, և այդ բոպեին դեռ ի վիճակի չէիր ինձ պատասխանելու, որովհետև պետք է այդ ամենի մասին խորհեիր և հասկանայիր:

Դրանից հետո այլևս չհանդիպեցի քեզ: Ամենից ավելի

հավանականն այն է, որ խոսակցում էիր ինձնից ընդհուպ մինչև Լեհաստանից մեկնելուդ օրը:

Այդ խոսակցությունից անցել է ամբողջ 25 տարի: Կխոստովանեմ, անշուշտ, որ դա այնպիսի մի ժամանակահատված է, որ լի ու լի բավական է ամբողջ խնդրի մասին մտածելու և նրանից տղամարդու եզրակացության հանգելու: Մանավանդ որ քո ժողովուրդը չի մասնակցել ոչ մի պատերազմի և չի կրել այնպիսի հասարակական վերափոխություններ, ինչպիսիք Լեհաստանը, մի հանգամանք, որ որոշ չափով արդարացնում է իմ սեփական թուլությունը:

Համենայն դեպս, քո նամակում ամենաչնչին հիշատակություն անգամ չկա այդ նշանավոր խոսակցության մասին, կարծես թե նա ընդհանրապես տեղի չի ունեցել: Տողերիդ արանքում կարդացի, որ հիանալի հիշում ես, թե ինչի մասին էինք խոսում այն ժամանակ, և, որ ոճրագործություն անվանելով Այխմանի անօրինակ գործունեությունը՝ գիտակցաբար խոստովանում ես իմ առաջ: Չէ որ դու լավ գիտես, որ Այխմանը եղել է ձեր ուշիմ աշակերտը միայն, և այն, ինչ որ նա անում էր 1942—1944 թթ. հրեաների նկատմամբ, կրկնողությունն էր ավելի մեծ չափով նույն բանի, ինչ որ քո հայրենակիցները գործել են հայերի նկատմամբ դեռևս 1915 թվականին: Իսկ դա եղել է, խնդրում եմ հիշել, մարդկային գործունեության մեջ առաջին ծրագրված «աշխատանքի» կազմակերպում՝ գիտական հիմքի վրա հենված, ամբողջ ժողովրդի ոչնչացում: Այդ մինչև մանրութները մտածված կոտորածը բացարձակապես ոչ մի ընդհանրություն չունի ինչ-որ Աբդուլ Համիդի անկազմակերպ գործողությունների հետ 1895—96 թթ., երբ հայերի դեմ էին ուղղվել քրդերի վայրի հորդաներն ու հասարակության տակաճները, հասնելով միանգամայն համեստ «արդյունքների»՝ ինչ-որ երեք միլիոն սպանվածներ:

1915 թվականի կոտորածի ժամանակ, որը շարունակվեց հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում, ընդհուպ մինչև հայերի դիմադրության բոլոր կետերի վերացումը, կետեր, որոնք գտնվում էին Կիլիկիայում, Անատոլիայում, Վանա լճի շրջակայքում, Սիրիայում, ռուսական Ադրբեյջանում և Ղարսի մարզում, այս կոտորածի ընթացքում զոհվեցին ընդհանուր թվով երեք միլիոն հայեր, որը կազմում էր ամբողջ ժողովրդի 60 տոկոսը: Այդ համապարփակ ջարդից խուսափեցին միայն նրանք, ով-

քեր գտնվում էին ձեր իշխանության սահմաններից դուրս: Վե-
րադառնալով ներկայիս և հաշվի առնելով քանակական փ-
ճակը 1911 թվականին, ինչպես և նրանց բնական աճի տո-
կոսը վերջին 50 տարիների ընթացքում, ընթացիկ 1961 թվա-
կանին նրանք պետք է հասնեին 10 միլիոնի, իսկ իրականում
հագիվ չորս միլիոն են:

Ուրեմն, սպանելով մի մարդու, սպանում են նրա դեռևս
չծնված սերունդներին հարյուրավոր և հազարավոր տարիների
հեռանկարում: Եվ հենց այդ շահագրգռություններն ունեին նախ
և առաջ կոտորածի կազմակերպողները: 1915—1920 թթ. երեք
միլիոն սպանվածները 40 տարվա ընթացքում կդառնային վեց
միլիոն չծնվածներ: Մոտ երկու միլիոն հայ զոհվեց այդ ար-
շավանքի հենց առաջին տարում, 1915 թվականին, երբ այն
ժամանակվա ձեր ներքին գործերի մինիստր Թալեթ Բեյը
պաշտոնապես հայտարարեց, թե «չկա հայկական հարց, քա-
նի որ չկա նաև հայ», դա Հիտլերի հանճարեղ նախորդն էր:
Այնպես ճախորդը կամ հայերի անմիջական կոտորողը իր
հերթին եղել է գեներալիսիսմուս Էնվեր փաշան, որը, ի միջի
այլոց, իր կյանքով պարտական էր հայերին: (Ռուսական ՉՌ-
ջապատումից նրան ազատել են ձեր բանակի հայկական զբն-
դերը՝ ի սեփական դժբախտություն): Թալեթ Բեյը և Էնվեր
փաշան երկուսն էլ արժանի պատիժ ստացան, թեև չափա-
զանց մեղմ՝ առաջինն սպանվեց Բեռլինում հայ ուսանողի՝ զբն-
դակից (1921 թ.), մյուսը՝ ռուսական պարեկի գնդակից (1932
թ.):

Նշավակման արժանի երրորդ ջարդարարը, ալադ, ձեր
ինտելիգենցիան է, որը ինքնակամ օժանդակեց ոճրագործների
կազմակերպած ազգամոլ հալածանքին այն ժամանակ, երբ
հասարակ ժողովուրդը, մուսուլման հոգևորականությունը և ի-
րենք, ազնվական տոհմերը կամ բոլորովին չեն մասնակցել
կոտորածին, կամ նույնիսկ փորձեր էին անում հայերին փր-
կելու: Զգիտեմ, թե ամբողջ համաշխարհային գրականության
մեջ կգտնվի՞ արդյոք ավելի ցնցող տեսարան, քան Ֆրանց
Վերֆելի պատմածը մի քանի ծեր թուրքերի մասին, երբ
գաղտնագողի բարձրանում էին Մուսա լեռան վրա պաշարված
հայերի մոտ, որպեսզի նրանց մի քիչ ուտելիք հասցնեն: Գեթ
այդ փաստի համար կարելի է ընդմիջտ սիրել ձեր ժողովրդին:

որին այդպես անպատվեց ձեր սեփական ինտելիգենցիան հայ-
կական կոտորածի ողբերգական տարիներին:

Ցավոք արտի, ձեռքիս տակ չունեմ ստույգ թվեր, որ մի
ժամանակ հավաքում էի ձեզ համար: Այդ խնդրին վերաբերող
իմ բոլոր նշումները այրվեցին Վարշավայի սպառնաբանության
կրակների մեջ, սպառնաբանություն, որը մի հերթական օղակը
հանդիսացավ այն խելահեղ կոտորածների, որոնց զոհը դար-
ձան հայերը, լեհերը, հրեաները, ռուսները, հնդիկները՝ Հընդ-
կաստանում և մուսուլմանական Հնդկաստանում: Ստիպված
եմ միայն տալ այս փաստերի չոր ու ցամաք թվարկումը, որոնք
մոռացվել են հասարակության կողմից:

1915 թվի հայերի կոտորածը, ինչպես և հրեաների մե-
ծամասնության կոտորածը Այնթապի կողմից, իրենց հիմքում
կոտորածի բնույթ չունեին, նրանք ներկայացնում էին «նստի-
կանական կարգադրությունների» հրամաններ, որոնց արդյունք-
ները հասցրին միլիոնների անխուսափելի սուկայի մահվան:
Ըստ մեզ քաջ հայտնի սխեմաների, նախ և առաջ իշխանու-
թյան կողմից հրաման էր արձակվում, որի համաձայն բոլոր
հայերը պարտավոր էին թողնել տվյալ վայրը սովորաբար եր-
կու ժամվա ընթացքում՝ նոր բնակավայր հասնելու համար:
Թույլատրվում էր հետը վերցնել միայն ձեռքի ուղեբեռ, թող-
նելով ամբողջ ունեցվածքը նոր՝ մուսուլմանական բնակիչնե-
րին: Խիստ արգելվում էր օգտվել տրանսպորտի որևէ միջո-
ցից: Ոչ մի բացառություն չէր արվում ծերերի, հիվանդների,
երեխաների ու նույնիսկ հղի կանանց համար: Հետիոտն եր-
թը, Անատոլիայի ամսուվա կիզիչ արևի տակ, ուղեկցում էին
հրացաններով ու մորակներով զինված ռուսիկաները: Եթե
մուսուլման քրտացավ գյուղացիներից մեկը փորձում էր ջուր
տալ հայերին, անմիջապես մորակների հարվածներ էր ստա-
նում կամ սպանվում տեղն ու տեղը: Եթե գերյակներից մեկն
ու մեկը ընկնում էր ուժասպառ (որ պատահում էր ամեն վայր-
կյան, այդ մահվան երթի հենց սկզբից), ռուսիկաները սպա-
նում էին նրան կամ հարվածում կոշիկներով: Երթի հետևից
քարշ էին գալիս չեչեհների ու թափառաշրջիկների հրուսակա-
խմբերը, որոնք լկտի ծաղր ու ծանակով մերկացնում էին դիակ-
ները ռուսիկանների լուռ համաձայնությամբ ու թույլտվությամբ,
կլում, փախցնում էին երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին՝
հենց որ նրանցից մեկն ընկնում էր կամ մի քայլ ետ էր մնում

ընդհանուր երթից: Բազում բռնաբարություններից հետո անհատական էին նրանց ամենավտի ձևերով: Եվ դա ի միջի այլոց կատարվում էր գաղտնի հրահանգի համաձայն, որը տրվում էր ոստիկաններին և որի իմաստն աքտորյալներին անապարհին մեղցնելն էր:

Այդ ահալոր երթի ճանապարհին, երբ մի երկու օրից սյունաշարը նվազեց կիսով չափ, նրանից առանձնացրին տղամարդկանց, որոնց բռնեցին ռազմական ճանապարհներ կառուցելու, ըստ որում, յուրաքանչյուր «աշխատանքային բաժանմունք» հանձնարարություն էր ստանում կառուցելու ճանապարհի երկու կիլոմետր երկարությամբ հատված: Հանձնարարությունը կատարելուց հետո բոլոր «աշխատողներին» սպանում էին:

Կանանց, երեխաներին ու ծերերին բշտում էին ավելի հեռու, մինչև բնաջնջման ճամփաները, որոնք տեղադրված էին Միջագետքի անապատում: Վերջերս մեջ է բերում թուրք սպանի խոսքերը, որ այցելել էր ձերբակալվածներին. «Դրանք արդեն մարդիկ չէին, այլ ուրվականներ... մարդանման կապիկների ուրվականներ, որոնք վախճանվում են աստիճանաբար, ոտում են խոտ, ոռնում քաղցից: Կանայք իմ ձիու գոմարդի մեջ վարսակի չմարսված հատիկներ են փնտրում»:

Օրական մահացությունը անցնում էր տասը հազարից: Տարբերվում էր դա մազաչափ անգամ հիտլերյան մահվան ճամբարներից: Գուցե միայն նրանով, որ այդ ճամբարների հսկող ոստիկաններն իրավունք ունեին բռնաբարելու ձերբակալված կանանց ու աղջիկներին, քանի դեռ նրանք մարդկային կերպարանք ունեին: Հավանաբար, այդ տեսակետից նրանք գերծ էին ռասայական որևէ նախապաշարմունքից:

Տեղահանումն ընդգրկեց այդ տարաբախտ ժողովրդին պատկանող բոլոր անձանց՝ բուլղարական սահմանից մինչև պարսկականը: Այն հալը, որը հանդիպում էր համակենտրոնացման ճամբարից, «աշխատանքային բաժանմունքից» կամ երթից դուրս, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Գնդակահարություն էր սպասվում այդպիսիներին տեղ տվողին: Կասկածելու դեպքում ստուգում էին՝ այս մարդը թյախտված է, թե՛ ոչ: Միշտ այնպես, ինչպես հիտլերյան օկուպացիայի ժամանակ, այն տարբերությամբ, որ ձեզ մոտ սպանում էին հենց նրանց, ովքեր թյախտված չէին:

Հայկական գեղերի զինվորները, որոնք այնպես դյուցազնաբար կոչվում էին Հնվեր փաշայի կյանքի համար, հենց նրա հրամանով բաժանվեցին ընդհանուր բանվորական դրոմիանների, ըստ որում, ինչպես գիտենք արդեն, նրանցից ամեն մեկը պետք է կատարեր միայն մեկ, սակայն առավել ուժասպաս անող հանձնարարություն: Հանձնարարությունը կատարելուց հետո ամբողջ դրոմիանն ոչնչացվում էր նահատակող վաշտի կողմից:

Ստամբուլն այն ժամանակ դեռևս հայկական ու հունական կուլտուրայի համաշխարհային կենտրոն էր ոչ պակաս, քան թուրքական կուլտուրայի: Ըստ էության դա երեք ժողովուրդների քաղաք էր, ըստ որում՝ հայկական կուլտուրական միջավայրը գերազանցում էր մնացածներին երկու հարկով: Այստեղ մի ժամանակ ստեղծագործում էին Դուրյանը և Պեշկոպաշյանը՝ արևմտահայ ամենամեծ բանաստեղծները, քրիստոնեական Արևելքի հայրոհն ու Ծելլին: Եվ նրանց հետևից գնում էր բանաստեղծների, հիանալի նովելիստների, դրամաների ակնառու հեղինակների մի ամբողջ աստղահույլ: Ով որ այդ կանանից ապրեց մինչև 1915 թվականը, իր մահկանացուն կնքեց այդ թվականին:

Այն ժամանակ նահատակության ճանապարհին, բանտերում կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվեցին Գրիգոր Զոհրապը, Երվանդ Սմբաթեշհանելյանը (Երովյան), Ռուբեն Զարդարյանը և տասնյակ այլ հանրածանոթ գրողներ, արտիստներ, երաժիշտներ: Հանձարեղ կոմսոգիտոր ու ժողովրդական երգեր հավաքող Կոմիտասը հրաշքով կենդանի մընաց, սակայն ընդմիշտ կորցրեց բանականությունը: Մահացավ Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոցում 1935 թ., 20 տարվա խելագարությունից հետո:

Արշավանքի շարունակությունը կրում էր բոլորովին այլ բնույթ. սկսվեց անողորք կոտորածը այն բոլոր հայերի, որոնք որևէ առիթով խուսափել էին աքտորից: Ամենից սուաշ դա վերաբերում էր նրանց, ովքեր դիմացել էին դիմադրության այն սակավաթիվ կետերում, որտեղ պաշարված հայերին երբեմն օգնություն էր հասնում ֆրանսիացիներից, անգլիացիներից կամ ռուսներից: Այդպես էր Կիլիկիայում կամ Վանա լճի մոտ:

Կերենակու հեղափոխությունից հետո, երբ ռուսական ռազմաճակատը ճեղքվեց, կոտորածը հրդեհի պես տարածվեց նոր

տերիտորիայի վրա, որը մինչև այդ գտնվում էր նման արքայ-
ների սահմաններից դուրս. նախ և առաջ՝ Ադրբեջան և Ռու-
սահայաստան: Ձեր գործերը առաջ էին շարժվում իսպառ կո-
տորելու հայկական գյուղերի բնակիչներին, իսկ լեռնային գե-
տակներից անցնելու համար դիակներից կամուրջներ էին դի-
զում թնդանոթների անիվների տակ: Դրան հաջորդեց Բաքվի
սարսափելի կոտորածը և անհավասար պայքարը դաշնակների
դեմ, որը գործնական շարունակությունն էր 1915 թվականի
արշավի:

Երևանի վերջին գրավումը ռուսական զորքերի կողմից
(1920 թ. աշնանը) իսկապես ձեզնից փրկեց հայկական հողի
վերջին մնացորդը, բայց միաժամանակ առանց մի կրակոց
ձեզ տրվեց Ռուսական Հայաստանի կեսը (Ղարսի մարզը)
Արարատի նախալեռնաստանի հետ, որը փաստորեն երբեմն
ձեզ չի պատկանել:

Այդ ժամանակ առիթ ունեցաք կորսացնելու տանջամա-
արված հայերի այն սարսափելի թիվը (3.000.000), որի մա-
սին գրել էի վերը: Փակագծում ասեմ, որ այդ վերջին տերի-
տորիայ գրավումները քիչ օգուտ բերին ձեզ: Մոտավորապես
երկու տարի առաջ անցնում էի այժմյան հայ-թուրքական սահ-
մանի երկարությանը, և այդ ճանապարհորդության ամբողջ
երկու ժամկա ընթացքում չնկատեցի ձեր կողմում ոչ մի կեն-
դանի էակ: Խիտ բնակեցված երկիրը դուք վերափոխել էի
կատարյալ անասպատի՝ մեռյալ ու քստմների, ինչպես մոռաց-
ված ու անարգված մի գերեզմանատուն: Թե՛՛ քրա համար կո-
տորեցիք այդ երկրի իրավական բնակիչներին, որ հակառա-
սատվածային ու մարդկային օրենքների անվանեք այն «Թուր-
քիա» ու հրկիզեք:

Ներիր, որ ձանձրացրի քեզ մի քանի տասնյակ տարիներ
առաջ տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ, մանավան-
դ որ այստեղ բերված փաստերի մեծ մասը պետք է քեզ հայտն
լինի գոնե Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպից կամ 2
տարի սրանից առաջ իմ հաղորդածից: Բայց երևի կխոստ
վանես, որ 3.000.000 սպանվածների ու 6.000.000 չձեռնվածներ
պատկառելի թիվը լիովի բավական է մի անգամ ևս նվիրել
ճրանք քո թանկագին ժամանակի մի հատվածը:

Բայց ինչի՞ համար եմ ասում այս ամենը, եթե ինձ չի
կարող արդարացնել գոնե տարեդարձի առիթը: Զե՛՛ որ սու-
կայի խայտառակության սարսափելի հոբելյանը միայն չորս
տարի հետո է լինելու, այսինքն՝ 1965 թվականին: Կաշխատեմ,
որեմն, հերթով պատասխանել քո այդ հարցին ևս, իսկ պա-
տասխանս կլինի հենց նամակիս ամենակարևոր մասը:

Ամենայն հավանականությամբ գիտես, որ 20-րդ դարը չի
սկսվել 1901 թ. հունվարյան առաջին գիշերը, այլ միայն մի
քանի տարի հետո, այսինքն՝ 1914 թվականի ամռանը, ինչպես
որ 19-րդ դարը սկսվեց միայն Վաթեոյոյի ճակատամարտից
հետո, 1815 թվականին: Տարեթվերի այսպիսի տեղափոխու-
թյունը բխում է այն պարզ փաստից, որ պատմության ընթաց-
քը չի կարող ճշգրտորեն մտնել օրացուցային շրջանակների
մեջ:

Ամեն դար ունի իր ստույգ դեմքը: 20-րդ դարը նախորդ-
ներից տարբերվում է նրանով, որ հանդիսանում է ամենամեծ
ոճրագործությունների և ամենամեծ փոխհատուցումների դար:
20-րդ դարի ամենամեծ ոճրագործությունները մարդասպանու-
թյուններն են, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդների տանջամահ
անելու փորձերը, որոնք, բարեբախտաբար, մինչև այժմ երբեք
չեն պատկվել 100 տոկոսանոց հաջողությամբ:

Այդպիսի ոճրագործության առաջին փորձը, որը իրակա-
նացվեց 60 տոկոսով, կատարվեց նոր դարի առաջին տարին
լիով բոլորելուց առաջ, այսինքն՝ 1915 թվականի ամառվա
սկզբին: Դա կոչվում էր «Հայկական հարցի վերջնական լու-
ծում»: Նույնական «Հրեական հարցի վերջնական լուծում»
փորձեցին իրականացնել (և, ավաղ, մեծ չափով իրականաց-
րին) հիտլերյան գերմանացիները: Լեհական և ռուսական (գու-
ցե՛՛ նաև ընդհանրապես պալոնական) հարցի «վերջնական
լուծումը», անտարակույս, մտնում էր հիտլերյան ծրագրի մեջ
և հավանաբար իրականացվում էր արդեն համակենտրոնաց-
ման ճամբարներում ու բանտերում, ինչպես նաև գնդակահա-
րությունների հրապարակներում: Գիտեմ, որ լեհերից, ֆրան-
սիացիներից, նույնիսկ անգլիացիներից ու ամերիկացիներից
ոմանք այդ նույն ժամանակ միանգամայն լուրջ կերպով մտա-
ծում էին «Գերմանական հարցի լուծման մասին», որը նմա-
նապես հանցավոր միտք էր, թե՛ն այն ժամանակ հոգեբանորեն

գոնե հասկանալի: Միաժամանակ ուկրաինական և անգլիական լեհական տարրը հազարավոր տարիների ընթաց-
լիստները «լուծում էին լեհական հարցը» Վոլինում և սակայն ոչնչացվում էր առանց զարհուրելի կոտորածի ենթարկ-
տամբում Վարշավայում, իսկ խորվաթները Խորվաթիայում, բայց նույնքան արդյունավետ: Մի՞թե դա անեղ ևստ-
«լուծում էին սերբական հարցը»: գոռացում չէ բոլոր նրանց համար, ովքեր կարծում են, թե

Եվ մի՞թե հնդիկների ու մուսուլմանների սարսափելի կալական է ոչնչացնել մարդկանց, որպեսզի հնարավոր լինի
տորածները, որոնք բռնկեցին Հնդկաստանի ու Պակիստանի միջուկը: Նյուրնբերգի և հարյուրավոր
ազատագրության հենց սկզբին, նույնպես «վերջնական կլի դատավարություններում թեև դատասարսուլեցին ռազմա-
ծումների» միամիտ փորձեր չէին կամ ժողովրդասպանությունների ռազմագործների գեթ մի մասը, սակայն դրանք փոխհա-
2 է որ ամենադժվարին բանը մարդկային հասարակության կողմանց նշանավոր գործողություններ են:

Կարտադիր ճանաչված բարոյական կանոնների խախտումն Իրան գուգահեռ, հետզհետե ավելի սովորական էր դառ-
որից հետո արդեն գործն ավելի հեշտ է ընթանում, մինչև իմ կողեկտիվ մեղքի հասկացությունը, որը ոչ մի չարիով
վերջապես թվում է միանգամայն նորմալ: ույնը չէ, ինչ որ կողեկտիվի պատասխանատվությունը: Մեծ

Սուաշին հասարակությունը, որ բռնեց այդ սայթաքումն Երևանում և Երևանի քաղաքում միջուկը Վրաստանում և Երևանում այն եր-
նապարհը, սվաղ, քո ժողովուրդն էր, մի հանգամանք, որը հրահրում, որոնք հետպատերազմյան աշխարհում ամենակա-
նվազագույն չի փոքրացնում ոչ հիտլերյան սուկալի ռեժիմը դերակատարներն են: Ռուսները արտոքից հետ վերա-
ները, ոչ էլ ռճիրները կատարողների պատասխանատվության արձրին Հյուսիսային Կովկասի քո հայրենակիցներին ու հետ-
նը: Նամանավանդ որ նրանք հավանաբար այնքան էլ չգործեցին՝ բալկաններին, կարաչայցիներին, չեչեններին, ին-
տեին ձեր հայկական արշավանքի մասին, որովհետև ի հուշներին: Հարավ-աֆրիկյան Միությունը դուրս արվեց բրի-
կարություն ձեզ՝ գերմանական էմիգրանտները եղել են ևս լանական համագործակցությունից ի պատիվ նեգրերի և կատ-
տառաչ կիսահնդկացիներ: Ուղղակի օդն արդեն բավական քան գործադրած իր հավաքներին: Միայն փոքրաթիվ եր-
նին թունավորված էր փոխադարձ ստեղծությամբ, որը տարա-
վեր էր ինչպես ժամատախը, ժամահոտությունը՝ հայտնի արում, և որ մեծ ռճիրների ժամանակաշրջանին սկսում է
թե որտեղից, գուցե հենց չթաղված հայերի դիակներից: փոխարինել մեծ հատուցումների ժամանակաշրջանը, հատու-

Համենայն դեպս, այն պահին, երբ սուաշին անգամ հի-
դորդում էի քեզ այս մասին, ամենևին չէի պատկերացնում աններից, կամավորության որոշ գծեր ունեն: Անկախ ամեն
թե իմ սեփական հայրենիքը երբևէ կդառնա ոչ պակաս անհ-
իրադարձությունների ասպարեզ, քան նրանց, որոնց մաս-
այն ժամանակ խոսում էինք, չէի պատկերացնում, որ ռճիր-
նի շղթան դեռևս շուտ չի կտրվի: ավությունները որևէ կերպ փոխհատուցվեն:

Սակայն 20-րդ դարը միաժամանակ պատմության մեջ Բազադյան չէ, ի միջի այլոց, այն հնարավորությունը, որ
մեծամեծ փոխհատուցումների դարն է: Դու ինքդ ուշադրությո-
նալական կարծիքի ճնշման տակ, չեն գիտակցում նույնիսկ,
ես դարձնում դրա վրա քո նամակում, թեև այդ անվանումն էր որքան գորեղ է գործում այդ հասարակական կարծիքը գուտ
փոխհատուցում, չես գործածել: Մի՞թե հենց գաղութային ժ-
արոյական ազդակների ճնշմամբ:

Պոլոտորների մեծամասնության ազատագրության փաստը՝ Սակայն որոշ հասարակություններ դեռևս շարունակում են
այն էլ առանց մի կրակոցի, քեզ չի ներկայանում իբրև պատասխիկ իրականությունից այն համոզմունքով, թե հասարա-
մական հրաշք, որը անցյալի պատմության մեջ բացարձակա-
պես իր նմանը չունի: ական կարծիքը չի կարող իրենց դիպչել: Հարավ-աֆրիկյան-
ները համոզված են, թե սևն սուաշիկայում էլ ծառայելու է սպի-

Իսկ մեր արևմտյան հողերը ետ վերադարձնելը, հողե-
ակին: Գորտուգալացիները միամտորեն հավատում են այն

բանին, թե իրենց գաղութատիրական կաշարությունը անվա-
կմա, չնայած որ ամբողջ հին աշխարհը փուլ է գալիս: Ե
դուք էլ ձեր հերթին ենթադրում եք, թե քանի որ նահատակ
ները ինչ-որ երկրի բնակիչների 60 տոկոսն են, իսկ մնացած
ները ցրվել են աշխարհով մեկ, ուրեմն այդպիսի երկիրը դա
դարել է գաղութ: լինելուց և կարելի է ուղղակի նրան համարել
սեփական տերիտորիայի մի բաղադրիչ մասը՝ որպես յուրա
հատուկ մի պարզև ժողովրդասպանության համար:

Սակայն թույլ տվեք հարցնել. ինչո՞ւ հայերին նահատակ
կելը պիտի պարզև արժանանա, երբ լեհերին ու հրեաներին
նույն ձևով նահատակելը պաշտոնապես ճանաչված է իբր
մարդկության դեմ գործած ոճիր: Թե՛ այդ դժբախտ հայեր
ինչ-որ բանով վատ են մեզանից ու հրեաներից:

Գիտեմ, որ այս նամակս քեզ չի հասնի թեկուզ և այ
հասարակ պատճառով, որ դու չես կարողում լեհական մամու
լը: Լավագույն դեպքում ձեր գեկուցողներից մեկը մկրատու
կկտրի այն թերթից ու տակը կգրի՝ «թշնամական պրոպագան
դա», ըստ որում, դա անմտություն է, քանի որ ես կամ և եղե
մ միշտ ձեր ժողովրդի անկեղծ բարեկամը և, որ ամենա
կարևորն է, մինչև օրս էլ չեմ կորցրել հավատս նրա նկատ
մամբ և հենց դրա համար է միայն, որ գրում եմ այս զայրա
գին, տխուր նամակը:

Միայն թե այս վայրկյանին նա արդեն հասցեագրված է
ոչ քեզ, քանի որ դու չարդարացրիր քեզ վրա դրած հույսերս
քո մեջ բավական ուժ ու խիզախություն գտնելու, որպեսզի ք
հայրենիքում ձայն բարձրացնեիր ի պաշտպանություն նահա
տակված ժողովրդի: Դրա համար էլ այս նամակը հասցեագրու
եմ նրանց, ովքեր ձեր ժողովրդի ճշմարիտ խիղճն են հանդի
սանում, նրա գրականագետներին, արտիստներին ու ուսուցիչ
ներին, համաշխարհային համբավ վայելող թուրք գիտնական
ներին, երիտասարդության դաստիարակներին ու բարեկամ
ներին:

Գիտեմ, որ լավագույն դեպքում ձեզ կհասնեն միայն հող
վածիս արձագանքները, որոնք այստեղ-այնտեղ կկրկնվեն հա
մաշխարհային մամուլում կամ, գուցե ձեզ հասնի իմ հողված
բովանդակությունը ռեֆերետոված ձեր եվրոպական բարեկամ
ների նամակներում:

Դա շատ քիչ է, անշուշտ, սակայն արդյունքները կարող

են լինել շատ պողաքեր: Պատահում է, որ լույսի մի չնչին
փայլակ, որպես ազդանշան (այն, որ աշխարհը, հակառակ
թվացող մոռացության, դեռևս հիշում է հայկական խնդիրը),
կարող է պատճառ դառնալ՝ վառելու շատ այլ լուսատուներ.
որոնք այնքան պայծառ կլինեն, որ դուք ևս կնկատեք նրանց:

Ես հենց դրանով էլ շահագրգռված եմ: Այսուհետև դուք
իմքներդ ձեր հասարակության առջև պիտի դատապաշտպան
դառնաք դեռ մինչև օրս էլ աշխարհով մեկ ցրված, այսինքն՝
միկրոսկոպիկ (Սոբիրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս)
հայերի համար:

Հենց այն պատճառով, որ ձեր հայրերը խլեցին նրանց
ուտքի տակից հայրենի հողը՝ 3.000.000 կյանքով հանդերձ:

Ես ոչ թուրք եմ և ոչ էլ հայ, ուստի և իմ կոշումը չեմ
համարում նշել կոնկրետ ձևերը փոխհատուցման, որի իրա
վունքը ունեն հայերը ձեր նկատմամբ: Սակայն գիտեմ, որ մեր
ներկա պատմական ժամանակաշրջանում՝ նեղյալ ժողովուրդ
ների ու զավթած երկրների ինքնական ազատագրման ժամա
նակաշրջանում, այդ խնդիրը առանց այն էլ պիտի ծառանա:

Բայց հենց ձեզ համար ավելի շահեկան կլինի, եթե ինք
ներդ լինեք ձեզ դատապարտողն ու ձեր դատավորը, փոխա
նակ լինելու միայն... դատապարտված:

Ձեմ կարողանում հասկանալ ձեր մինչաշփյան անտար
բերությունը այն ոճրագործության նկատմամբ, որ 46 տարի է,
ինչ ծանրացել է ձեզ վրա: Ձեմ հասկանում, թե ինչպես այս
պայմաններում կարող է ապրել մի ժողովուրդ, պիտի իր հայ
րենիքը, ծիծաղել և ուրախանալ, կարդալ հումանիստական
գրքեր, այցելել արտասահման և հյուրընկալել օտարերկրացի
ներին: Կարծում եմ, որ ուղիղ այդպիսի տեսք կունենար գեր
մանական հասարակությունը, եթե Հիտլերը հաղթանակեր երկ
րորդ համաշխարհային պատերազմում: Սակայն այդ դեպքում
ողջ աշխարհը խեղճացած կլիներ: Իսկ դուք, հակառակ ամեն
ինչի, ապրում եք նորմալ աշխարհում:

Մի ժամանակ, պատերազմից առաջ, կարդացել եմ բուլ
ղարական մի գրողի նովելը այն մասին, թե ինչպես բուլղար
ավազակները մոր աչքի առաջ նահատակել են մի թուրք մա
նուկի: Ինչո՞ւ այդ բուլղարացին խիզախություն ունեցավ գրելու
ինչ-որ անհայտ փաստի մասին՝ բիծ գցելով իր հարազատ
ժողովրդի վրա, մինչդեռ ձեր նովելիստների համար 3.000.000

հայերի սպանության հարցը ընդմիջտ քողարկված է մնում ամոթալի լուրջամբ, եթե ոչ բացարձակ արհամարհանքով, ինչո՞ւ:

Ողջակի չեմ կարողանում երևակայել, որ ձեր լեզվով լույս տեսնի որևէ հայկական Աննա Ֆրանկի հուշատետրը, չնայած որ այն սուկալի տարիներին սպանեցիք առնվազն մեկ միլիոն չափահաս աղջիկների ու դեռահաս կանանց, որոնք այն ժամանակվա Արևելքի համար բախկանաչափ կիրթ էին: Նույնիսկ Ֆրանց Վերֆելի կրասիկ գիրքը, որքան ինձ հայտնի է, ձեզ մոտ արգելված գրականության ցուցակում է գտնվում:

Չէ որ այն բարոյական խթանները, որոնք ստիպում են եվրոպական հասարակություններին խուսափել գաղութների ազատագրման և հին վիրավորանքների փոխհատուցման փաստից, չեն կարող խորթ լինել նաև ձեզ:

Եվ հենց այդ պատճառով այն ցավալի խնդիրը, որ նամակիս նյութն է, ինձ համար իր մեջ պարունակում է ինչ-որ անլուծելի հոգեբանական մի խնդիր, որի վրա ապարդյուն տանջվում եմ տարիներ ի վեր: Եվ հավատացնում եմ ձեզ, որ ես մեռակ ու մեկուսի չեմ: Իմ անհանգստությանը համամիտ են բոլոր նրանք, ովքեր անտարբեր չեն ձեր ազնիվ ժողովրդի պատվի ու բարի անվան հանդեպ:

**ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ* ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ,
ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՈՆ ՈՒ ՏԱՆԻՆ**

ՆՅՈՒ ՅՈՐՔ

Ձերդ մեծություն:

Մույն նամակը հասցեագրում եմ Ձեզ ոչ միայն նրա համար, որ Դուք միավորված ժողովուրդների առաջին ներկայացուցիչն եք, այլ նախ և առաջ այն պատճառով, որ բարձր եմ գնահատում ձեզ որպես մարդու: Եվ հենց մարդու այդ անմիջական գրույցը մարդու հետ թույլ է տալիս ինձ անկեղծորեն արտահայտել այն ամենը, ինչ ես մտածում եմ մեր բախկան դաժան հարյուրամյակի պատմության ամենացավալի ու ամենախայտառակ հարցի շուրջը: Հիսուն տարիներից ի վեր այդ հարցը տանջում է ամբողջ մարդկության խիղճը... և ժամանակն է, վերջապես, որ նա արդար լուծում ստանա:

Խոսքս վերաբերում է 1915 թվականի հայկական ողբերգական կոտորածին, որի տարեկիցը նշում ենք այս օրերին, ինչպես նաև այդ ոճրագործության հետևանքների երկար շարանին, որի պատճառով ամբողջ Տաճկահայաստանը այսօր դարձել է աշխարհիս ամենակուտուրական ժողովուրդներից մեկի գերեզմանոցը, իսկ հրաշքով փրկվածների ժառանգները պանդուխտ են օտար երկրներում:

Սակայն, որպեսզի այս նամակում իմ շոշափած հարցը միանգամից ճիշտ հողի վրա դրվի, պիտի ավելացնեմ, որ ինքս հայ չեմ, և որ, նամակս թելադրված չէ գոյություն ունեցող կառավարություններից որևէ մեկի կողմից. ավելի շուտ դա ամբողջ մարդկության խղճի արտահայտությունն է, այն խղճի, որ չի կարող հանգիստ գտնել՝ անտեսելով հայ ժողովրդի 60 տո-

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1989 թ. Ապրիլի 27-ի համարում՝ Հ. Կարճիկյանի հրատարակմամբ:

կոսի ոչնչացման ու նրա պատմական տերիտորիայի 90 տոկոսի կորստի փաստերը:

Այս նամակը նաև թուրք ժողովրդի և թուրք կառավարության դեմ ինչ-որ թշնամական մի ակտ չէ: Ընդհակառակը: Ես դաստիարակվել եմ թուրք ժողովրդի նկատմամբ բարեկամության ու հարգանքի ոգով (իմ նախնիներից մեկը 1855 թվի պատերազմում մարտնչել է նրանց կողմից): Այդ զգացումներս առավել ևս խորացրեց արևելագիտական բարձրագույն ուսուցիչը, որի շնորհիվ անձնական սերտ կապերով կապվեցի թուրք ուսանող երիտասարդության հետ, որին անկեղծորեն սիրում էի ընկերասիրության, ներքին բարձր կուլտուրայի և գեղեցկության համար:

Սակայն, ալա՛հ, կան անձնական համակրանքից ու կապերից վեր կանգնած հարցեր:

Եվ, խնդրում եմ հավատաք ինձ, Ձերդ Մեծություն, որ եթե ես ոչ թե լեհ, այլ հենց թուրք լինեի, նույնպես չէի տատանվի հանձնելու Ձեզ հետևանքներով հողի այս նամակը:

Արդեն հիշել եմ, որ ուսանող ժամանակս առաջին անգամ շփվեցի թուրք ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ: Եվ, թերևս, հենց այդ մարդկանց նկատմամբ այդպիսի անկեղծ համակրանքի ու հարգանքի զգացումն էր, որ հնարավորություն չէր տալիս լռեցնելու իմ մեջ այն միտքը, թե արդյոք այդ հմայիչ մարդիկ հավանություն տալի՞ս են այն ամենին, որ նրանց հայրերը թույլ տվեցին իրենց հայ քրիստոնյա համաքաղաքացիների նկատմամբ՝ Ստամբուլում և Տաճկահայաստանում, Կարսում ու Արդահանում, Կիլիկիայում ու Սիրիայում, ժամանակավորապես գրավված հարավում ու ամենուրեք, ուր մուտք էր գործել թուրք զինվորը: Եվ, պատահած սոխթներից օգուտվելով, տալիս էի նրանց այդ հարցը: Իսկ նրանք հայացքները հառում էին գետնին...

Հենց դրա համար էլ հարգում էի, որ ամաչում էին: Ալա՛հ, հետո, ըստ երևույթին, դժարեցին ամաչելուց, որովհետև, երբ 1961-ին թուրք մտավորականներին կոչ հղեցի այդ հարցի վերաբերյալ (այդ կոչը ամբողջ աշխարհը շրջեց և, իմիջիայլոց, Ամերիկայում հրատարակվել է առանձին գրքույկով՝ «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» վերնագրով), ոչ մի թուրք չարձագանքեց իմ կոչին: Նույնիսկ կոմունիստ Նազիմ Հիքմետը հարկ համարեց լռել: Ըստ երևույթին գերադասել էր մոռանալ: Իսկ

ես ամոթ եմ զգում իր և իր հայրենակիցների փոխարեն, որոնց պատանեկության տարիներին ճանաչում էի իբրև ասպետական և անթերի ժողովուրդ: Այնուամենայնիվ, ես հավատում եմ, որ մեռնելուցս առաջ դեռ կվերականգնվի նախկին հարգանքս թուրքերի նկատմամբ և հավաստ՝ նրանց արդարամտության հանդեպ: Եվ այս ամբողջ խնդիրը, որ բարձրացնում եմ սույն նամակովս, թելադրված է, իմիջիայլոց, Թուրքիայի պատիվը փրկելու անգուսպ ձգտումովս, այն պատիվը, որ երկրի ժամանակավոր տիրակալները՝ երիտասարդ թուրքերը, ստորաբար գետնին գցեցին:

Ձե՞ որ հրեաների ու Արևելյան Եվրոպայի նվաճված ժողովուրդների կոտորածը՝ կատարված գերմանական կաշարության երրորդ կառավարության կողմից, գուցե ամենանողկալին էր 20-րդ դարում, բայց բնավ ոչ միակն իր տեսակի մեջ: Գրան նախորդեց այն մյուսը, և գուցե ավելի սարսափելին, քանի որ հայ ժողովրդի իսպառ բնաջնջման այդ փորձը, որն անցկացվում էր նույնքան հետևողականորեն ու նույնքան սառնասրտորեն, ինչքան և երրորդ կաշարության ոճիրը, միանգամայն անպատիժ մնաց: Իսկ եթե դա լիովին վրիպել է աշխարհի ուշադրությունից, ապա ավելի վատ այդ աշխարհի համար, քանի որ դրանով աննկատելիորեն մթնոլորտ ստեղծվեց սապառ ոճիրների համար, գուցեև համաշխարհային մասշտաբով:

... Ստույգ լինելու համար ստորև շատ սեղմ ու ամփոփ շարադրում եմ այդ ողբերգական դեպքերի պատմությունը:

Մասսայական մարդասպանությունը բուն Անատոլիայում, համեմալն դեպս, իր առաջին փուլում սկսվել է ոստիկանական ակտով: Բոլոր քաղաքներում հայտարարություններ երևացին, որոնցով հայ բնակչությանն առաջարկվում էր միայն ձեռքի բեռով, որոշված ժամին հավաքվել հրապարակներում՝ դեպի նոր բնակավայրեր ուղևորվելու համար: Հայերի տներն ու ամբողջ ունեցվածքը պետք է մնային «նոր բնակիչներին» մոտովաններին»: Հրապարակները նախօրոք շրջապատվում էին հրացաններով ու մտրակներով զինված ոստիկաններով: Այդ տեղից էր սկսվում մահվան անվերջանալի երթը Սիրիական անապատի ուղղությամբ, անատոլիական ամառվա դժոխքի միջով: Բաղցած ու ծարավ, մտրակների ու հրացանների խզակներին հարվածների տակ առաջ էին ընթանում մարդկային

սովերների անծայր շարանները... Ընկնողը մեռնում էր թու
նասիկանների կոշիկների տակ կամ սպանվում հրացանի խո
կոթով: Ծարքերից դուրս էին քաշվում ամենագեղեցիկ կանա
նու բազմաթիվ բուժարարություններից հետո ոչնչացվում:

Այնուհետև առանձնացվում էին բոլոր տղամարդիկ ու չե
փահաս պատանիները և քշվում ուղղաճանապարհներ կ
նուցելու, իսկ ճանապարհի որոշ հատվածը կառուցելուց հետ
սպանվում էին: Թուրքական բանակի հայկական զորքերի զի
վորներին զինաթափ արին, որից հետո նրանց զնդակահա
րեցին իրենց իսկ ընկերները՝ թուրք զինվորները: Այն տեղ
րում, ուր բացի հայերից բնակվում էին մուսուլմանական ա
զաչին փոքրամասնություններ՝ քրդեր, չեչեններ, այսինքն՝ նա
և առաջ Տանկահայաստանում, ուսիկանները ներդրություն չէ
կրում, այլ հայերի դեմ էին գրգռում քրդերին կամ չեչենն
րին, որպեսզի սրանք թուրք սպանների հսկողությամբ անհա
կոտորեին տեղացի հայերին: Տվյալ գյուղը կամ գյուղաքա
ղաքը շրջապատվում էր զորքով, մուսակա բարձունքներին կա
բլորներին տեղադրվում էին թնդանոթներ, և այդպիսի հրե
տանային նախապատրաստություններից հետո ոմնակը խո
ծում էր փողոցները և սպանում բոլոր բնակիչներին, մեծ մա
սամբ ուղղակի դանակով: Ծշմարտության դեմ չստեղանչելը
համար պիտի նշեմ, որ ոչ միշտ և ոչ բոլոր քրդերն էին հա
մաձայնվում և մասնակից լինում այդ ստոր գործողություն
ներին, իսկ ոմանք, ինչպես նաև բազմաթիվ թուրք գյուղացի
ներ, նույնիսկ փորձում էին հնարավորին չափ փրկել հայերին:

Դեպի Սիրիական անապատը քշվող կանանց վիճակն է
ավելի սուկալի էր: Նրանց իրենց երեխաների հետ բախտ
բնահանույթին թողեցին՝ փակելով մահվան այդ քարայրանները
Տեր-Ջորի և Մեսքենեի միջև:

(Նամակում այնուհետև հետևե՛լմ են անգլերեն մեջբե
րումներ Վերֆելի գրքից— Մ. Գ.):

Այդ ողբերգության շարունակությունը, հավանաբար, հայտ
նի է Ջեզ, Ջերդ Մեծություն: Դիմադրության շատ քիչ կենե
րում միայն հայերին օգնության հասան ֆրանսիական, անգ
լիական կամ ռուսական ուժերը, բայց 1917 թ. ճեղքելով ռու
սական ուղղաճանապարհը՝ թուրքերը խուժեցին ռուսական Հա

ստանի և Ադրբեջանի հողերը՝ իսպառ կոտորելով հայկա
նան գյուղերի բնակիչներին, «իսկ լեռնային գետերն անցնե
լու» մարդկանց դիակները նետում էին անիվների տակ,— նը
նում է լեհ գրող Ստեֆան Ժերմակին այն ժամանակ գրած իր
իրքերից մեկում՝ «Գարնանամուտ» վեպում:

Այնուհետև սկսվեց հայկական փոքրիկ պետության (որն
տեղծվեց այդ ժամանակամիջոցում) անհավասար և անհույս
պայքարը դեռևս հզոր Թուրքիայի դեմ:

ԱՄՆ-ի Մեծատը, հակառակ սրբեզիդեան Վիլսոնի ըն
դունած դիրքի և հակառակ ամերիկյան ժողովրդի մեծամաս
նության կամքի, ոչ միայն մերժեց որևէ օգնություն հասցնել
նրան, այլ նույնիսկ չէր ուզում ճանա
հոգևարք ապրող պետությանը, այլ նույնիսկ չէր ուզում ճանա
ել այն: Մեծ Բրիտանիան սկզբնական շրջանում մուտքի էր
Հայաստանը դարձնել հակախորհրդային բաստիոն, բայց երբ
դեմիկրատիկ սպիտակ բանակը ներս խուժեց Ռուսաստանի խոր
քերը, նա հայտարարեց, որ Հայաստանն իրեն այլևս պետք
չէ: Ֆրանսիան նույնպես շուտափույթ դուրս քերեց իր գոր
քերը Կիլիկիայից՝ թողնելով հրաշքով կենդանի մնացած հա
լերին զազազած թուրքերի կամքին:

Ու դրանից հետո ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհն արդեն
անտարբեր էր դիտում Ասիայի ամենակուլտուրական ժողո
վորդներից մեկի սուկալի հոգևարքը, մի ժողովրդի, որի պատ
մությունը գալիս է Բաբելոնի ու Ասրեստանի ժամանակներից,
իսկ նրա կուլտուրական ազդեցությունը զգացվում է ամբողջ
Մերձավոր Արևելքում:

(Մեջբերում անգլերեն— Մ. Գ.):

Ամբողջ երկրագունդն ընդգրկող ձեր հսկայական գործու
նեության մեջ Դուք, Ջերդ մեծություն, բազմիցս զբաղվել եք
անկախության ձգտող գաղութային ժողովուրդների հարցով:
Եվ Ջեր ու ՄԱԿ-ի նախորդ գլխավոր քարտուղարի արժեքա
վոր աշակցության շնորհիվ այդ ժողովուրդները հերթով ազա
տագրվում էին: Իսկ ի՞նչ կասե՞ք, հարգելի պարոն, որևէ գա
ղութի մայր երկրի մասին, որն այդպիսի ձգտումներին ի պա
տասխան այնտեղ ուղարկել միևնույն ատամները զինված զորք
և պարբերաբար տակն ու վրա անել այդ երկրի ամեն մի
անկյունը՝ սպանելով նրա բոլոր բնակիչներին՝ տղամարդկանց,
կանանց, ծերերին ու մանուկներին, իսկ այդ զարհուրելի ակտն
ավարտելուց հետո լպիրշորեն հայտարարել, թե տվյալ գա

* Թարգմանչուհի՝ Մարիա Գրիխովսկա:

դրոթի անկախության հարցն այլևս հրատապ չէ, քանի որ նրա բնակիչները ոչնչացված են: Թող այդ ոճրագործ կառավարությունը գոնե կարողանար իրեն արդարացնել նրանով, թե «գաղութի ժողովուրդը կատաղեցրել է իրեն անկախության հանդուգն ձգտումներով», իսկ ի՞նչ կասեիք, պարոն, այնպիսի կառավարության մասին, որն իսպառ կոտորեց իր կողմից ոչ չընչով չսարկոկացված երկու, միլիոն բնակիչներին, ուղղակի «ավանսով», որպեսզի հետագայում երբեք չկարողանան անկախության ձգտել: Այդ կառավարության նկատմամբ Դոն ամենայն հավանականությամբ, կանեիք այնպիսի հետևությունները կհամապատասխանեն Նյուրնբերգի Միջազգային դատարանի որոշումներին, որոնցով մարդասպանությունը դիտվեց որպես ոճրագործություն ամբողջ մարդկության դեմ և որի համար սահմանվեց խիստ պատիժ: Այդ որոշումները, որքան ինչ հայտնի է, ստացան միջազգային օրենքի ուժ և մնում են ուժի մեջ:

Երիտթուրքական կառավարության՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ 1915-ին, այսինքն՝ սրանից ուղիղ հիսուն տարի առաջ, գործած ոճիրը, վերևում իմ ներկայացրած մարդասպանության երկրորդ տարբերակի բոլոր գծերը կատարված էին ավանսով և բացարձակապես պրովոկացված չէին: Միակ պատճառաբանությունն այն էր, որ Թուրքիան այն ժամանակ պատերազմ էր մղում Ռուսաստանի դեմ և կարծում էր, թե հայերը բարյացակամ են ռուսների նկատմամբ, որպես դավաճակիցների, թեպետ այդ ենթադրությունն անգամ փաստաթղթերով ասպացուցված չի եղել:

Թուրքական բանակի հայկական զնդերը կովում էին քաջաբար և նույնիսկ շրջապատումից ազատեցին գլխավոր հրամանատար Էնվեր փաշային, որը քիչ անց ձեռնարկեց հայերի իսպառ բնաջնջումը, լինելով դրա գլխավոր գաղափարախոսն ու կազմակերպիչը:

Վերևում արդեն գրել են, որ հայերին կոտորում էին ոչ միայն Թուրքիայի գաղութ Արևմտյան Հայաստանում, այլ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածության վրա, ինչպես այն ժամանակվա մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում: Կոտորում էին նրանց, որպես այլադավան և ազգային փոքրամասնություն. մի բան, որ Նյուրնբերգի Միջազգային դատարանի ո-

րոշումների լույսով կարելի է դիտել իբրև ամեն մի մարդասպանության տիպիկ գործ:

Այսօր Թուրքիան ինչպե՞ս կարող է առաջ քաշել իր համար Կիպրոսի իրավունքների պահանջը, երբ ինքն ազգային փոքրամասնությունների խնդիրները լուծում էր հրացանի կամ դաշույնի օգնությամբ: 1915—1920 թվականների ռազմարշավը հայերի հերթական իններորդ կոտորածն էր, հաշված 1877-ից: Նույն ժամանակամիջոցում և ավելի ուշ, ժամանակ առ ժամանակ կատարվում էին հույների, քրդերի, ասորիների ու արաբների (1915) կոտորածներ, իսկ 1876 թ. բուլղարների հանրահայտ ջարդը: Եվ միշտ այնպես էր դասավորվում, որ բազմաթիվ թուրքեր դատապարտում էին այդ կոտորածը, միայն թե նրանք, որ դատապարտում էին, իշխանություն չունեին, իսկ ովքեր իշխանություն ունեին, սպանում էին:

Ինչպես Ձեզ հայտնի է, Ձերդ Մեծություն, միջազգային տրիբունալի որոշումներին բնորոշ է, իմիջիպաց, որ նրանք պարտադիր են ոչ միայն ներկայի ու ապագայի համար, այլ անցյալի: Այդ որոշումներում դատապարտված հիտլերյան ռեժիմի բոլոր ոճիրները տեղի են ունեցել դատարանի առաջին ցիստից առաջ, այնուամենայնիվ, հենց այդ որոշումների հիման վրա բանտարկվեցին ու պատիժ կրեցին երրորդ կայսրության մարդասպան ասպարատի գլխավոր կազմակերպիչները: Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը միակ պետությունն է կարծես, որ համարում է, թե պատերազմից հետո անցած 20 տարին ազատում են ռազմական հանցագործներին պատասխանատվությունից՝ պատժից: Մինչդեռ աշխարհիս մընացած գրեթե բոլոր պետությունները պնդում են, որ այդպիսի ոճիրները վաղեմության պատճառով անպատիժ չպիտի մնան: Եվ նույնիսկ Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետության կառավարությունը, որ տարբեր պատճառներով այս հարցերում հատկապես կաշկանդված է ներքին-քաղաքական տեսակետից, հրաժարվում է միայն ստանձին ոճրագործների անհատապես հետապնդելուց, բայց չի վիճում կատարված ոճրի համար փոխհատուցման դեմ, որքանով որ սկզբունքորեն դա հնարավոր լիներ:

Իսկ տվյալ դեպքում խոսքս վերաբերում է հատկապես հայ ժողովրդին փոխհատուցելուն: 1915-ի կոտորածը կազմակերպողներից քչերն են մինչև այժմ ապրում, իսկ նրանք, որ

դեռ ապրում են, այն ողբերգական ժամանակներում շատ-շատ եղել են երկրորդական, փոքր մարդիկ: Մնում է միայն ափսոսալ, որ թուրքերն իրենք ժամանակին չպատժեցին իրենց բազործներին: Այսօր արդեն կոնկրետ անհատներին կոնկրետ պատիժ սահմանելու համար ուշ է: Մնում է միայն թուրք տության ու ժողովրդի, որպես ամբողջության, պատասխանատվությունը հիսուն տարի սուաջ կատարված եղեռնի մար, ու մեկ էլ կարելի է փոխհատուցման այնպիսի ձև գտնոր տուժած կողմը համարեր բավարար... եթե առհասարակ կա մի հատուցում երեք միլիոն կոտորածների և ամենաբնական կրկնակի հաջ ժողովրդի չձեռնված զավակների դիմաց, որ թուրքերի ձեռքից մահ են գտել դեռևս ստղմնավորվելուց նաջ:

Այդ փոխհատուցման միակ ձևը, որի մասին արժե խոսելու է՝ իսկական ժառանգներին, այսինքն՝ աշխարհով ապրված հայերին, վերադարձնել իրենց նախնիների հողերը, բոլոր սահմանները պետք է որոշվեն փոխադարձ համաձայնությամբ:

Հիմնավորում.

Թուրքերը իրավունք չունեն օգտվելու հայկական հողերի բանի որ տիրացան դրանց փաստորեն մարդասպանության ճանապարհով, այսինքն՝ մարդկայնության դեմ ոճիր գործարարություն: Այն փաստը, որ մինչև հիմա նրանք օգտվում են այդ հողերից, սարսափելիորեն հակասում է արդարության տարրական հիմունքներին. չէ՞ որ դա պարզ է՝ մարդասպանության համար:

Այսօր թուրքական Հայաստանի հարցին միջազգային իրավունքը կարող է մոտենալ երկու տեսանկյունից, նայած ինչ խնդիրը կողմի կոտորված մարդկանց թվի՞, թե՞ թուրքերի կողմից հաջ հողերի անօրեն օգտագործման տեսակետից:

Հայց երկու հայեցակետն էլ, ի վերջո, հանգեցնում միևնույն եզրակացության:

Առաջին տեսակետից. այդ հարցը ես վերևում արդեն վակերպեցի Նյուրնբերգի Միջազգային դատարանի որոշումների հիման վրա: Այդ որոշումների լույսով Թուրքիան պետավոր է փոխհատուցել կատարված մարդասպանության մաց, իսկ ապօրինաբար սեփականացված հողը վերադարձ

վակական տերերի ժառանգներին, այսինքն՝ աշխարհով մեկ փռված հաջ գաղթականներին:

Այդ խնդիրը պետք է դիտվի մի տեսանկյունից ևս, թուրքական Հայաստանի տերիտորիան օսմանյան կայսրության կողմից գաղութ էր և շարունակում է մնալ որպես այդպիսին: Այդ գաղութի ժողովրդին ոչնչացնելու փաստը ոչ միայն չի հանում հօգուտ Թուրքիայի սուվերենության այդ տերիտորիան, այլև ստավել մեծ հարցականի տակ է դնում այն: Կոտորածի զոհերի պանդուխտ ժառանգները հայրենիքից հեռու են մնում ոչ թե նրա համար, որ այդպես են ցանկանում, այլ արհաված են այդպես վարվելու: Սակայն անկախ մրանից, իրավունք ուր է գցել իրենց, նրանք պահանջում են ՄԱԿ-ի իրավոր ասամբլեայի կողմից 1960 թ. դեկտեմբերի 14-ի հրավարված գաղութակալության ամբողջական վերացում: Պահանջվող տերիտորիան պետք է ապահով լինի շնորհիվ միջազգային զինված ուժերի, իսկ հետագայում, ամբողջ աշխարհի կողմից անհրաժեշտ, նա պիտի վերածվի Արևմտահայ նկախ պետության:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց հարցը երկու տեսակետից հանգում է միևնույն վերջնական եզրակացության. Արևմտահայ Հայաստանի սուվերենությունը հայկական հարցի միակ իրամասնական լուծումն է, ինչպես Նյուրնբերգի դատարանի որոշումների, այնպես էլ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 1960 թ. դեկտեմբերի 14-ի (և 1961 թ. նոյեմբերի 27-ի) գաղթականության իսպառ վերացման դեկլարացիայի լույսով:

Կան, իմիջիայոց, նաև այլ փաստարկումներ հօգուտ Հայաստանի ազատագրման: Առաջին հերթին հիշատակեն Սևրի իջազգային համաձայնագիրը, որի տակ դրված են եվրոպական պետությունների մեծ մասի ստորագրությունները (իսկ վերջի ուշ նման համաձայնությունները նրանց կողմից ընդունվելի ուշ նման համաձայնությունները նրանց կողմից ընդունվում էին արդեն որպես ի գիտություն): Հետո գալիս են լուրջ արասահումներ Ղարսի մարզի և Արդահանի, Արարատի ստորի հետ միասին, հակառակ այդ հողերի բնակիչ ժողովրդի կողմից և այն ժամանակվա հայկական կառավարության կամ Թուրքիային միացնելու օրինականության մասին:

Կանխատեսում են, որ իմ թեզերին Թուրքիան կհակադրի ետևյալ պատճառաբանությունները.

1) Մի հայկական պետություն (այսինքն՝ Խորհրդային

Հակառակ, որ հայերը սարսափելիորեն տուժած կողմ են և բնավ էլ պարտավոր չեն որևէ ծախս հոգալու՝ Թուրքիայի կողմից հանիրավի հափշտակված իրենց հողերը ետ ստանալիս, սակայն լիազորված են զգում հայտարարելու, որ փոխըմբռնման հասնելու դեպքում հայերը պատրաստ են Թուրքիային վճարելու հողի և այլ աճշարժ արժեքների դիմաց:

Սպասում ենք կոնկրետ առաջարկությունների այս խընդրում:

Անվիճելի է մի բան՝ տերիտորիալ լիակատար սուվերենությունը: Արևմտյան Հայաստանը մտադիր չէ ոչ Թուրքիայից բաղաքական որևէ կախման մեջ մնալու, ոչ Խորհրդային Միության կազմի մեջ մտնելու: Նա չի մտնելու նաև ոչ Խորհրդային Միության դեմ ուղղված և ոչ էլ Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների դեմ գործող որևէ բյուրի մեջ:

Այնուհետև փոխըմբռնման դեպքում հայերի տերիտորիալ պահանջները սահմանափակվելու են բառացիորեն Ավագագույնով: Իրենց պահանջած տարածությունը հավասար է մոտ 56 հազար քառ. կմ. (մոտ 20 հազար անգլիական քառ. մղոն), այնպես որ նոր պետությանը ապահովի անկախության համար անհրաժեշտ բոլոր հիմնական երաշխիքները, և ուրիշ ոչինչ: Սպա, ուրեմն, նա պետք է ունենա թեկուզ փնվովիկ ելք դեպի ծովը, ինչպես և հայ ժողովրդի նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված Իրանի լայն աջակցությունը: Չունենալով դրանցից մեկը կամ մյուսը, նա կախման մեջ կընկնի Թուրքիայից կամ Խորհրդային Միությունից, վերջինս, որպես արտաքին շատ բարդ բաղաքականություն ունեցող մեծ տերություն, միշտ չէ, որ կկարողանա աջակից լինել հայկական արևմտյան պետությանը: Վերոհիշյալ նկատառումներով Արևմտյան Հայաստանը պիտի ընդհանուր սահման ունենա այնպիսի մի պետության հետ, որ բարյացակամ լինի իր նկատմամբ, և թույլ տա նրան իր տերիտորիայի միջով կապ պահպանել ամբողջ աշխարհի հետ, մանավանդ՝ Ասիայի:

Անցնում են, Ձերդ Մեծություն, հայերի կողմից պահանջվող տերիտորիայի ստույգ նկարագրությանը: Այդ տերիտորիան, որից հայերը ոչ մի դեպքում հրաժարվել չեն կարող, Թուրքիան պետք է բարեհաճի ճանաչել որպես բացարձակ միգիմում: Այդ տերիտորիայի սիրտը կազմում են այն հողերը, որոնք 1914-ից առաջ պատկանել են ցարական Ռուսաստանին

(առանց Արդվիհի շրջանի, որ հայերը չեն ակնկալում): Այնուհետև, սկսած այնտեղից, ուր Ռուսաստանի հիմ սահմանը կտրում է Շորոխ գետը, մոտավորապես հարավային լայնության 41 աստիճան 8 րոպե բարձրության վրա և ընդհուպ մինչև ծովը պահանջվող տերիտորիայի հյուսիսային սահմանը շարունակ կանցներ զուգահեռականի երկայնքով մոտ 110 կմ. (մոտ 70 անգլ. մղոն): Այսպիսով, Թուրքիային կմնար Արդվիհի ամբողջ մարզը, ինչպես նաև ծովափի մեծ կտորը Սրդահանով ու Ստիճայով:

Իսկ Արևմտյան Հայաստանը կստանար ծովափնյա նեղ մի շերտ, մոտ 25 կմ. (15—16 անգլ. մղոն) լայնությամբ, երկու փոքր գետերի գետաբերանների միջև Ռիզեի կոչվող մի բնակավայրով, որից արևմուտք վերոհիշյալ փոքր գետի գետաբերանի մոտ նոր պետության արևմտյան սահմանը կանցներ թեք, մինչև Պաղիկեր գյուղաքաղաքը, Թուրքիային թողնելով այդ հանգուցային կետը Էրզրումի հետ: Այնուհետև, 40-րդ զուգահեռականի երկայնքով կհասներ ցարական Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանին, այնտեղ, ուր այդ սահմանը կըտրում է 43-րդ միջօրեականը, նոր սահմանը կտրուկ կթեքվեր հարավ ու շարունակ գնալով այդ միջօրեականով, կհասներ Վանա լիճը, հետո կանցներ այդ լճով մինչև Հայոց Չոր գետի գետաբերանը (Հայոց Չոր հայկական անունն է, թուրքականը չգիտեմ— Բ. Գ.), որը լճի հարավ-արևելյան մասում է և վերջապես այդ գետով կթեքվեր արևելյան ուղղությամբ ու այդ միակ հատվածում կհասներ Սևր տանող ճանապարհին, որն իրեն կհասցներ Իրանի սահմանը:

Հիմնավորում.

ա) թվում է, թե կարիք չկա հիմնավորել վաղեմի Ռուսական Հայաստանի տերիտորիան (որը մի քանի անգամ Թուրքիայի սակարկության առարկա է եղել) հայերին հանձնելու անհրաժեշտությունը, որպես մի տերիտորիա, որ ժամանակին, Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի համար ողբերգական պահին, անհրաժեշտորեն հանձնվել է Թուրքիային:

բ) Վանա լճի և Իրանի սահմանի միջև եղած ուղղանկյունը հայերին հանձնելը թեղադրվում է բացարձակ անհրաժեշտությամբ: Իրանի հետ հարևանության անհրաժեշտության մասին վերևում արդեն խոսեցի, իսկ Վանա լիճը խորհրդանշական է Հայ ժողովրդի համար՝ չէ՞ որ այստեղ էր նրա օրրանը:

տարածվում է և՛ այդ որոշումը հրապարակելուց հետո, և՛ մի չև՛ այն կատարված հանցագործությունների վրա: Չէ որ հերի ու հրեաների, ինչպես և Կենտրոնական և Արևելյան երուսալի երկրների մյուս բնակչությանն ակտիվաբ անցիստներ ոճրագործություններն իրագործվել են մինչև միջազգային տարանի կողմից **ցեղասպանություն** հասկացության սահմանումը, որի հիման վրա բանտարկվել ու մահապատժի են է թարկվել երրորդ ուսյի զինվորական գլխավոր հանցագործները:

Եվ հենց այն պատճառով, որ այդ դատարանի որոշումը կիրառվում են նաև հետադարձ գործողությամբ (վաղեմության բացառում), հարկավոր է դրանք տարածել նաև հազգի ակտիվաբ **1915—1920 թվականներին կատարված ցեղասպանության վրա:**

Սակայն այդքան հեռու չեն գնում: Անցած հիսուն տարիները անցրում, ամենայն հավանականությամբ, կյանքից հեռանում են կոտորածի բոլոր գլխավոր մեղավորները. **Ճայրահեղ դեպքում** դեռևս ապրում են սուկ երրորդական կարգի գործառնահիք: Պետք է միայն ցավ հայտնել, որ թուրքերն իրեն ժամանակին չեն մտածել հանցագործներին պատժելու մասին: Սակայն տակալին չի լուծված այն ազգին փոխհատուցելու հարցը, որի ոտքի տակից խել են հողը, ուր իր պետության սահմաններում երեք հազար տարի ապրել է նա: Հո՛ղը, որ վրա ստեղծվել է Մերձավոր Արևելքի առավել հետաքրքիր մշակույթներից մեկը՝ հրաշալի շինարարություն, հարուստ գրականություն և գիտության կարևորագույն կենտրոններ, որոնք ազդեցությունը տարածվել է Կովկասի և ամբողջ Արևելքի վրա: Իսկ այժմ, թուրքական տիրապետության ներքո, այդ հիմնարկը վերածվել է ամայի անապատի ու հսկա աղբալի որը լցվում է փղովոր հին քաղաքների, պալատների ու շրջույց կամուրջների հող ու մոխրով:

Սակալին չի լուծված մեկ միլիոն այն երեխաների կյանքը դիմաց փոխհատուցման հարցը, ովքեր տրորվել են ուղեկցող ուսուկանների սապոգների և ձիերի սնբակների տակ՝ հիշատակ մահվան երթի ժամանակ, երբ միլիոնավոր մարդկան Անատոլիայով քշում էին սիրիական անապատի ճամբարներ: Այն երեխաների, որոնց սպանում էին բաղի պես, որոնք մեռնում էին կրծքերի կաթը չորացած մայրերի ձեռքերին:

Օպերտիվա նիսեթո
 Его Превосходительству
 Господину Сербскому Раджакиршину
 Праздничному Унгу
 Новый Дали
 Унгу
 Ваше Превосходительство!

Յ քրոջուսանի բոսանապուստի լեզու
 С уважением и любовью
 Միլիոն զինվորական գլխավոր հանցագործներին պատժելու մասին
 որոշումը կիրառվում են նաև հետադարձ գործողությամբ (վաղեմության բացառում), հարկավոր է դրանք տարածել նաև հազգի ակտիվաբ 1915—1920 թվականներին կատարված ցեղասպանության վրա:

Սակայն այդքան հեռու չեն գնում: Անցած հիսուն տարիները անցրում, ամենայն հավանականությամբ, կյանքից հեռանում են կոտորածի բոլոր գլխավոր մեղավորները. Ճայրահեղ դեպքում դեռևս ապրում են սուկ երրորդական կարգի գործառնահիք: Պետք է միայն ցավ հայտնել, որ թուրքերն իրեն ժամանակին չեն մտածել հանցագործներին պատժելու մասին: Սակայն տակալին չի լուծված այն ազգին փոխհատուցելու հարցը, որի ոտքի տակից խել են հողը, ուր իր պետության սահմաններում երեք հազար տարի ապրել է նա: Հո՛ղը, որ վրա ստեղծվել է Մերձավոր Արևելքի առավել հետաքրքիր մշակույթներից մեկը՝ հրաշալի շինարարություն, հարուստ գրականություն և գիտության կարևորագույն կենտրոններ, որոնք ազդեցությունը տարածվել է Կովկասի և ամբողջ Արևելքի վրա: Իսկ այժմ, թուրքական տիրապետության ներքո, այդ հիմնարկը վերածվել է ամայի անապատի ու հսկա աղբալի որը լցվում է փղովոր հին քաղաքների, պալատների ու շրջույց կամուրջների հող ու մոխրով:

Սակալին չի լուծված մեկ միլիոն այն երեխաների կյանքը դիմաց փոխհատուցման հարցը, ովքեր տրորվել են ուղեկցող ուսուկանների սապոգների և ձիերի սնբակների տակ՝ հիշատակ մահվան երթի ժամանակ, երբ միլիոնավոր մարդկան Անատոլիայով քշում էին սիրիական անապատի ճամբարներ: Այն երեխաների, որոնց սպանում էին բաղի պես, որոնք մեռնում էին կրծքերի կաթը չորացած մայրերի ձեռքերին:

Հնդկաստանի պրեզիդենտին ուղղված բաց նամակից մի էջ

Տակավիճ մնում է չլուծված երկրորդ միլիոնի կյանքի մաս հասցնելու հարցը՝ տարեց կանանց ու դեռատի աղջիկների, ում բազմիցս բռնաբարում էին ուղեկցող ուսուցիչները, ապա հաճախում մահաբաշտի հետևից քարշ են չեչեռնեցնում, ուլքեր բազում բռնաբարումներից հետո կտրուկ էին նրանց ստիճքները, ճեղքում որովայնները և այդպես թողնում ճանապարհներից, որտեղ էլ նրանք վախճանվում էին ահալոր տառապանքով: Եվ ա՛յն կանանց կյանքի դիմաց, որքան քեր անատոլիական ամուսն զարհուրելի դժոխքի միջով բաշտաբար հետոտն էրթից հետո, առանց ջրի ու սննդի, ուղղաթիվ կենդանի կմախքների նման ի վերջո հասնում էին Դեր Զոլու և Մեսկենայի միջև գտնվող սիրիական անապատի մահվան ճամբարները: Վերջերս հիշում է այդ ճամբարներ այցելել թուրք հրամանատարի խոսքը. «Դրանք արդեն մարդկային էակներ չեն, դրանք ուրվականներ են... մարդանման կապիկների ուրվականներ, որ խոտ են ուտում, ոռնում սուլից ու հեծում թուրք հանգչում: Կանայք ձիու թրիքի մեջ որոնում էին վախճանի չմարսված հատիկներ»:

Տակավիճ մնում է չլուծված երրորդ միլիոնի կյանքի մաս փոխհատուցելու հարցը, այս անգամ՝ տղամարդկանց պատանիների, որոնց մահվան արշավից զատում էին, բռնազմական նշանակության ճանապարհների շինարարությունի ալարտից հետո ոչնչացնում էին պատժիչ ջոկատներ համազարկերով: Այդ երրորդ միլիոնի մեջ էին նաև թուրք կան բանակի հարյուր հազարավոր հայազգի զինվորները, որոնց, զենքերը խորամանկորեն հավաքելուց հետո, զնդակ հարել են:

Տակավիճ մնում է չլուծված հայոց մշակույթի բոլոր մասերի՝ ակադեմիկոսների, փայլուն գեղարվեստի և հանճար կոմպոզիտորների ոչնչացման դիմաց փոխհատուցելու հարցը: Կրթական ոչ մեկը չի ապրել մինչև մահվան այդ արշավը, նշանավոր կոմպոզիտոր և ժողովրդական երգերի հավաքիչ Կոմիտասը հրաշքով է փրկվել սպանոցից, բայց ցնորվել է մահացել՝ փարիզյան հոգեբուժարաններից մեկում 20 տարեկանում:

Տակավիճ մնում է չլուծված արևմտահայերի մշակույթի և հասարակական նվաճումների ոչնչացման դիմաց փոխհատուցելու հարցը:

մտցնելու հարցը. հիվանդանոցների, որտեղից քարշ են տվել մահացողներին, մանկամտուրների, որոնցից դուրս են շարտել որսածիններից, մանկապարտեզների, որտեղ երեխաներին խողովել են սպիաներով:

Տակավիճ մնում է չլուծված այդ կոտորածի վեց միլիոնի մահվան, դեռ չստանալով զոհերի դիմաց փոխհատուցման հարցը, բանգի 1914 թվականին դեռևս ապրում էր հինգ միլիոն հայ, հետևապես, հաշվի առնելով բնական աճն անցած հիսուն տարում, նրանք այժմ պետք է լինեին ավելի քան տասը միլիոն, իսկ իրականում նրանց թիվը հազիվ է անցնում չորս միլիոնից. սա՛ է հիսուն տարի առաջ հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության հավելյալ արդյունքը:

Միակ փոխհատուցումը, որը կրավարարեր հայ մնացողացին որը նրանք պահանջում են, ծայրահեղ դեպքում հարազատ հողի այն պատառը վերադարձնելն է, որ թուրքական պետությունը օգտագործում է իբրև յուրօրինակ մրցանակ... Իրագործված ցեղասպանությանն ի վնաս: Իսկ իրավական ու բարոյական առումով արդյո՞ք արդար է, որ ցեղասպանության համար թուրքերին պարգևատրել են հողով, երբ պատերազմի գերմանացի հանցագործներին նույն բանի համար պատժում են:

Ի դեպ, այս գործին պետք է նայել այլ հայեցակետով ևս. այսպես կոչված «թուրքահայաստանը» եղել և շարունակում է մնալ Թուրքիայի տիպիկ գաղութ, իսկ այդ գաղութի բնիկ բնակչության գազանաբարո ոչնչացման փաստն ամենևին էլ չի վկայում սույն տարածքի նկատմամբ թուրքական գերիշխանության օգտին: Թերևս ընդհակառակը: Առավել ևս, որ գոյություն ունեն այդ տարածքի օրինական տերերի հետևորդները՝ մի քանի միլիոն հայ տարագիրները, ավելի ճիշտ բռնագաղթվածները: Այդ թիվը լիովին բավական է բնակեցնելու և յուրացնելու նրանց հիմնավորց հայրենիքի լքված ու գրեթե անմարդաբնակ տարածքները:

Թուրքահայաստանը կամ Արևմտյան Հայաստանը, որը ի հեռուկա անվանը, կազմում է պատմական Հայաստանի տարածքի իննսուն տոկոսը, հյուսիսից խորհրդային, իսկ հարավից Սիրիայի ու Իրաքի սահմանների արանքում սեղմված տարածքն է: Հայերը բարոյական լիակատար իրավունք ունեն պահանջելու վերադարձնել այդ ամբողջ տարածքը, որը եղել

է Երանց հայրենիքը, երբ ընդարձակ ասպարեզում ոչ թուրք-
են եղել, ոչ անգլիացիներ, ոչ լեհեր, ոչ էլ ևնույնիսկ հոռոմ-
ցիներ: Այն հոռոմեացիները, որոնք աշխարհին տվել են ար-
քաւոր սասույթ, «Տուր, ինչ որ պետք է տրվի»:

Այդ իրավունքը ճանաչեց ևս Սերի 1920 թ. դաշնագրի
պահանջելով Հայաստանը վերականգնել համարյա պատու-
կան սահմաններում:

Այսպիսին են այս պորթլեմի բարոյական ու իրավա-
մեկնակետերը՝ արդարության սկզբունքները և ազգերի ինք-
րոշման իրավունքը պաշտոնապես հռչակած աշխարհում, որ
վերջին մի քանի տարիներին, հաճախ ևնույնիսկ սուանց
կրակոցի, ազատագրեց Ասիայի և Աֆրիկայի համարյա բոլ-
որ ժողովուրդներին, մոռացության տալով միայն մեկին՝ առա-
ջժբայախ և առավել անարգված ժողովրդին: Իսկ այդ ժող-
վրդին մոռացավ, քանզի այն, ինչ մենք անվանում ենք գե-
ղության շահագործում, այստեղ հասցված է եղել չգերազան-
ված բարձունքի: Ծիշտ է, գաղութային մի քանի պետություն-
ներ իրենց գաղութների նկատմամբ կիրառել են արյունոտ ս-
ողորի մեթոդը, սակայն Երանցից ոչ մեկը բանը չի հասցր-
ծալրահեղ աստիճանի, ինչպես հայերի նկատմամբ վարվել է
թուրքերը: Այլ կերպ ասած, գաղութատեր ոչ մի պետություն
համեմայն դեպս 20-րդ դարում, համաշխարհին չի ոչնչացր-
որևէ գաղութի ամբողջ բնակչությունը: Եվ այդ իսկ պատճա-
րով Հայկական հարցը դարձել է ինչ-որ չափով աննախադե-
քանի որ համարվում է հող՝ առանց մարդկանց և մարդի-
առանց հողի պորթլեմ:

Խախտելով իրերի բնականոն կարգը՝ գաղութային սով-
րական պորթլեմը տարրալուծվել է բաղկացուցիչ մասերի: Ս-
խոսքով, գաղութատեր մյուս տերությունների հանդեպ թու-
րքերի ստավելությունը միայն այն է, որ անցնելով տեղորի չը-
րագանցված սահմանները, նա «Արևմտահայաստան» կոչվ-
իր գաղութը տարրալուծել է բաղկացուցիչ մասերի, ասել է թ-
հողը պոկել է մարդկանցից: Բայց ինչպես որ բացառապ-
ջարդել-փշրելու և քայքայելու ընդունակ ամեն մի պարզուն-
ուծ, նա ի վիճակի չի եղել, ևնույնիսկ թեկուզև ի՞ր համար ա-
դյունավետ օգտագործել կասկածելի ստավելության այդ յ-
րահատկությունը: Ծաղկուն երկիրը սուկ վերածել է անապ-
տի և նրա վրա թիկն տվել հարյուր փթանց իր զանգվածո-

Սակայն ժամանակի ընթացքում շատ բան է փոխվել. և
նչնացված ժողովրդի՝ Թուրքիայի ձեռքում թողած պարտավոր-
հակը դադարել է նրա ներքին պորթլեմը լինելուց: Մարդկու-
թյունը բիրիական Եհովայի նման թուրք ժողովրդին հարց է
տալիս. «Ի՞նչ արեցիր թո Աթել եղբորը»:

Մենք ապրում ենք աշխարհի մեծագույն դատավարության
նախօրեին՝ աննախադեպ դատավարության, ինչպես որ ան-
նախադեպ է եղել Հայկական հարցը՝ ժողովրդի՝ առանց հողի
և հող՝ առանց ժողովրդի: Դա կլինի քրեական դատավարու-
թյուն, ուր մեղադրյալի պառտին կնստի ոչ թե կոնկրետ մարդ,
այլ ամբողջ մի պետություն, բովանդակ թուրք ազգը, քանզի
առանձին հանցագործների պատժելն արդեն շատ ուշ է: Իսկ
մեղադրողները կլինեն Ասիայի և Աֆրիկայի վերջերս ազա-
տագրված ժողովուրդները, որոնք քաղաքականության մեջ բա-
րոյական առումով ավելի զգայուն են:

Վկա է Աստված, ես չեի կամենա ողբերգական կնճի
նման ծալրահեղ լուծում, կնճի, որը հիմա թերևս հեշտությամբ
կարող է լուծվել իրենց իսկ՝ թուրքերի ձեռքերով: Ես հավա-
տում էի, որ դա հնարավոր է, երբ մի քանի տարի առաջ զը-
րեցի իմ հանրահայտ «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին»-ը, որն
արտատպվեց երկրագնդի չորս ծագերում, բայց որի կաղքով
հենց թուրքերն անցան լուրջամբ:

Իբրև մարդ, որն անձնապես շահագրգռված չէ, այս գոր-
ծում և միաժամանակ վայելում է հայերի՝ և՛ բռնագաղթված-
ների, և՛ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիների մեծ վըս-
տահությունը, ինձ թույլ են տալիս, Ձեր գերազանցություն, Ձեզ
հանձնել լուծման նախագիծը անլուծելի այն խնդրի, որն
անհա հիսուն տարի կոչվում է Հայկական հարց: Այդ նախա-
գիծը, թեպետ փոքր-ինչ այլ ձևով. բաց նամակի տեսքով գեր-
կայացվել է նորին գերազանցություն սպարոն Ու Տանին:

Ես ելնում եմ այն նախադրյալից, որ թուրքական կառա-
վարությունը և հայերը հավասարապես շահագրգռված են թե-
կուզև տարբեր ելակետերով, այսպես կոչված, Հայկական հար-
ցի վերջնական լուծմամբ: Ընդ որում, այդ ցավալի հարցը կա-
րող է լուծվել բացառապես փոխհամաձայնության ուղիով: Սույն
նախագիծը համարվում է հենց այդպիսի՝ երկու կողմերին ըն-
դունելի փոխադիշում գտնելու փորձ:

Ես ընդունում եմ պատմական Հայաստանի ամբողջ տա-

իւժքի նկատմամբ հայերի բարոյական իրավունքը, բայց մի ժամանակ դա համարում են քիչ հավանական: Թորքիան կամենա հրաժարվել ոչ Իրանի ու Իրաքի հետ իր ընդհանր սահմանից, ոչ Վանա լճից, ոչ էլ Խորհրդային Միության ընդհանուր սահմանից: Այդ իսկ պատճառով հարցը դնում այնպես, որ Թորքիան պահպանի այդ ամենը, բայց հայկական ողբերգության համար նրան կաշկանդող պատասխան տվությունը նրանից լիովին հանվի:

Հայերի պահանջած տարածքի մանրամասն նկարագրությունը Դուք կգտնեք այս ամսակի վերջում: Առայժմ ցանկացա սուկ նշել, որ այդ տարածքը պլանավորված է այնպես, կարողանա ապրել սեփական, լիովին անկախ կյանքով, սինքր՝ ունենա թեկուզ խորհրդանշական ելք դեպի ծովը սահմանակից լինի հայ ժողովրդին բարեկամ Իրանին: Այն վառիկ իմ աչքի առաջ է երիտթորքերի կուսակցության գաղափարի խորհրդակցության սղագրությունը 1914 թվի հոկտեմբեր 5-ին, երբ նյութվում էր հայերին տեղահանելու, մահվան և բարձրորում նրանց լիովին ոչնչացնելու որոշումը: Այդ ժամանակ ի նպատակ հայերի, արտահայտվել է երիտթորքերի կուսակցության բաղբյուրոյի անդամներից միայն մեկը. «Այն տարբեր, բայց չոչնչացնել»: Եվ այդ առաջարկը պաշտպանելու համար նա բերել է հետևյալ փաստարկը. «Ես լավ գիտեմ հայերին: Կատարելով նրանց ցանկությունների թեկուզ մի հինգերորդը, մենք կարծանանանք նրանց շնորհակալությանը»:

Ըստ այդմ, արևմտահայկական պետության օգտին իմ ուսջադրած տարածքը իրականում համապատասխանում պատմական Հայաստանի տարածքի մեկ հինգերորդականին: Այդ նվազագույնից քիչ լինելու դեպքում պետությունը պարզապես կզրկվի գոյատևելու երաշխիքից: Այդ կերպ, նախ ցծված տարածքը դառնում է փոխզիջման առավելագույն ձևը: տում թե իրենց դահիճների հանդեպ ցեղասպանության գոհեցող կողմից և թե բուն երկրի նկատմամբ գաղութի կողմից, և կարող է ուշագրության արժանանալ միմիայն թորքական կարծիքի վարության հետ երկկողմ համաձայնության դեպքում:

Արևմտահայաստան կոչվող պետությունը, որը կկազմվի լիովին թորքերի հետ հայերի փոխհամաձայնությամբ (որովհետև, ազատագրված ազգերի զինված ուժերի հսկողության հայ բնակչության հայրենադարձության պարագայում), պետ

լինի լիովին ինքնուրույն պետություն (այսինքն՝ հավասարապես անկախ ինչպես Թորքիայից, այնպես էլ Խորհրդային Միությունից) և միաժամանակ չեզոք, այսինքն՝ կապված չլինի ոչ Խորհրդային Միության, ոչ էլ նրա հակաակորդների հետ: Եվ հայերը, թեպետ համարվում են խիստ տուժած կողմ, պատրաստ են փոխհատուցելու թորքերի կառուցած բոլոր նոր շինությունների և այլազան օբյեկտների արժեքը ու վճարել թորքական այն ինչքի դիմաց, որը կանցնի իրենց ձեռքը: Նրանք պատրաստակամ են Թորքիային երաշխավորել առավել շահավետ սուկտրական պայմանագրեր և, սեփական շահերից հավելու, աջակցել իրենց հարակից թորքական շրջանների ելնելու, աջակցել իրենց հարակից թորքական շրջանների տնտեսական վերելքին՝ նրանց հասցնելով այդ պետության առավել ծաղկուն մարզերի մակարդակին: Փոխհամաձայնագիրը Թորքիայի համար պետք է լինի ու կլինի շահավետ:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդը ևս ունի իր հայրենիքի ազատության ու անկախության նույնպիսի իրավունք: ինչպես որ Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդները: Նա այդ իրավունքի դիմաց վճարել է հեղված այնքա՞ն շատ արյամբ և այնքա՞ն շատ տառապանքներով, որչափ աշխարհի և Եւ մի ժողովուրդ:

Եվ հենց այդ պատճառով է նա պահանջում, որ այդ արյունը, այդ տառապանքը լրջությամբ ընկալվեն: Եվ որ լրջորեն ընկալվի նրա այն հայտարարությունը, թե կամենում է ապրել այն հողի վրա, որն իր հայրենիքն է եղել սուկվազն երեք հար տարի, և այն հայտարարությունը, թե ինքը կգոհանա այդ հողի մի պատասով, եթե այն կամովին վերադարձվի իրեն:

Թորքական կառավարությունը թող մի կողմ չբաշվի՝ հայտարարելով, թե արդեն գոյություն ունի հայկական մի պետություն (այսինքն Խորհրդային Հայաստանը), հետևապես չկա հայկական մի այլ պետություն ստեղծելու անհրաժեշտություն:

Հայկական ԽՍՀ-ն կազմում է նախկին Արևելյան կամ Թարսկահայաստանի մի մասը: Դա ոչ բարեբեր լեռնային փոքրիկ երկիր է (29,8 հազար քառակուսի կիլոմետր կամ անգլիական 11.500 քառակուսի միլ.)։ որն արդեն իսկ ի վիճակի չէ տեղավորելու ավելի բնակչություն, քան ունի այժմ, այսինքն՝ երկու միլիոն, որից 1,5 միլիոնը՝ հայեր: Դա պատմական Հայաստանի ընդամենը 10 տոկոսն է, և այդ պատճառով նրա սահմաններից դուրս (ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններում

և արտաքին սիշուքում) դեռևս ապրում են 2,5—3 միլիոն հայեր, որոնց արդեն հնարավոր չէ այստեղ տեղավորել:

Այդուհանդերձ, այդ ոչ բերրի և խիտ բնակեցված երկրի կողքին փոված են համարյա անմարդաբնակ և հիմնովին արված երկու տարածք.

1. Բուն Թուրքահայաստանը, որը կազմում է պատմական Հայաստանի 80 տոկոսը: Դրանք հայկական այն հողերն են որ մինչև 1914 թվականը գտնվել են սուլթանական Թուրքիայի կազմում, որտեղ հայ ազգաբնակչությունը համարյա բնաջրնջվել է:

2. Կարսի և Արդահանի մարզերը Արարատյան Գեղարքայի լեռների հետ (հայկական հողերի 10 տոկոսը), որոնք մինչև 1914 թվականը պատկանել են ռուսական կայսրությանը և չնայած հայ ժողովրդի ու այն ժամանակվա հայկական պետության ջանքերին, ռուսական հեղափոխության ժամանակ վաճառվեցին ռուսների կողմից: Թուրքերը շատ շուտ են հաղթահարել տեղական բնակչության դիմադրությունը՝ հիմնովին ջրհեղեղելով նրան, ինչպես այնուամենայնիվ անկողմնակալությամբ գրել է թուրքերի նկատմամբ բարյացակամ լեհ արձակագիր Ստեֆան Ժերոմսկին, «լեռնային հեղեղատներում հրանոթների անիվների տակ դնելով դիպաստակներ»: Իսկ այն ժամանակվա հայկական կառավարությունն այնքան թուլ էր, որ չկարողացավ խոչընդոտ դառնալ: Մանավանդ, որ Ռուսահայաստանի պատուհիկները զբաղեցրեց կարմիր բանակի իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը թուրքերին նվիրաբերեց նրան գրավված այն տարածքները, որոնց մասին նշվեց վերը և որոնք կազմում էին այն ժամանակվա Ռուսահայաստանի կեսը: Թուրքիան ինքը, որ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ այդ տարածքը լիովին դարձնել անապատ, մի քանի անգամ փորձեց այն վերադարձնել Խորհրդային Միությանը: Ինքնուրույն տիներյան հասկանալի է, որ այդ մարզը (բացառությամբ Արդևի մարզի շրջանի) ամբողջովին պետք է մտնի նոր պետության կազմի մեջ որպես նրա հիմնական միջուկը:

Կանխատեսվող պետության ամբողջ տարածքի նկարագիրը... ես շարադրել եմ Միավորված ազգերի կազմակերպության նորին մեծությունն քարտուղարին իմ հղած բաց նամակում: Այդ նամակի համապատասխան հաղորդածն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

Այդ տարածքի հիմնական կորիզը կազմում են այն հողերը, որոնք մինչև 1914 թվականը ռուս կայսրության մեջ էին (բացառությամբ Արդևի, որի նկատմամբ հայերը պահանջ չունեն): Այնուհետև, սկսած այն վայրից, որտեղ ցարական Ռուսաստանի նախկին սահմանը կտրում-անցնում էր Ճորոխ գետը, հյուսիսային լայնությամբ մոտավորապես 41,8 աստիճանի վրա, շուրջ 110 կմ. (կամ 70 անգլիական միլ) երկարությամբ ընդհուպ ծովը կձգվեր նախատեսվող տարածքի հյուսիսային սահմանը: Այդպիսով որպես մերձծովյա տարածք, Թուրքիայի տիրապետության տակ կմնային Արդևի ամբողջ շրջանը և առափնյա մի լայն գոտի...

Արևմտյան Հայաստանը կստանար սուկ մոտ 25 կմ. (15—16 անգլիական միլ) լայնությամբ երկու փոքր գետերի գետաբերաններում ընկած առափնյա մի նեղ շերտ՝ միակ Ռիզե անվանով... նոր պետության արևմտյան սահմանը շեղակի կանցներ մինչև Բազիլար փոքր քաղաքը, հանգուցային այդ կետը: Էրզրում քաղաքի հետ թողնելով Թուրքիային, այնուհետև մոտավորապես 40-րդ գուգահեռականի երկայնքով կմերձենար ցարական Ռուսաստանի և Թուրքիայի հին սահմանին:

Հին սահմանի և 43-րդ միջօրեականի (ըստ Գրինվիչի) հասման կետից նոր սահմանը կտրուկ կթեքվեր դեպի Վանա լիճ, շարունակ ձգվելով այդ միջօրեականով, սպա կանցներ մինչև Հայոց ձոր գետի (անվանումը հայկական է, ես չգիտեմ թուրքերեն համարժեքը) գետաբերանը, մինչև լճի հարավարևելյան անկյունը և վերջապես այդ գետով կթեքվեր դեպի արևելք և (այդ եզակի հատվածում) կհասներ Սևրի պայմանագրով նշված գծին, որի երկայնքով էլ կմոտենար իրանական սահմանին:

Հիմնավորում.

ա) Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի պատմության ամենատղեբերգական փուլում ցարի ժամանակվա Արևմտյան Հայաստանի՝ թուրքերի կողմից նվաճված տարածքի (որը, իմիջիայնոց, թուրքերը արդեն բազմիցս դարձրել են հրապարակային առուծախի առարկա) հանձնումը հայերին ընդհանրապես հիմնավորում չի պահանջում:

բ) Վանա լճի և Իրանի սահմանի միջև ընկած ուղղանկյունը հայերին հանձնելը թելադրվում է մի կողմից նոր պետության՝ Իրանին հարող սահմանի բացարձակ ավարտով (ին-

չի մասին եւ արդեն վերը գրել եմ) ։ մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի համար այդ լճի՝ պարզապէս խորհրդանիշ լինելու պարագայով (քանզի այստեղ է գտնվել նրա օրրանը) : Թորքիայի համար այս հողերի տնտեսական ճշմարտությունը հավասար է համարյա գրոյի, այդ կիսասանապատը ծաղկուն երկիր դարձնել ի վիճակի են միայն այնպիսի հրաշալի երկրագործները, ինչպիսիք են հայերը :

գ) Ծովափնյա Ռիզե քաղաքը (15 հազար բնակչությամբ և քայքայված, տնտեսապէս բարձրժողի ծովեզրյա նեղ գոտի ստացած Արևմտյան Հայաստանի համար կունենային բացարձակապէս խորհրդանշի արժեք, քանզի այդ տեղանքը թիկունքի հետ ոչ մի ձևով չի հաղորդակցվում (միակ, ի դեպ, վառ խճուղին այնտեղից ձգվում է դեպի հարավ, այսինքն՝ աշրջանը, որը մնում է Թորքիային) : Ժամանակի ընթացքում բարձր, անանցանելի լեռների ընդերքով երկաթուղու և խճուղու համար թունելներ բացելուց ու նավահանգստային կառուցվածքներ (ինչպիսիք այստեղ մինչև այժմ չկան) ստեղծելու հետո միայն Ռիզեն նոր պետության համար կարող է խաղաղ ջրային դարպասի դեր :

դ) Ծովափնյա նեղ գոտին նախկին Ռուսահայաստանի կարսի շրջանի հետ կապող տարածքն Էրզրումից հյուսիս արևելք քիչ յուրացված և նոր բնակեցված երկրամաս է :

ե) Թորքիային թողնված ամափնյա տարածքը (Արևմտյան Հայաստանից հյուսիս) ոչնչով չի փոխի այժմյան իրավիճակը, քանզի թուրքերը, ինչպես որ հիմա, սուսչիկայում ևս նրա հետ պետք է պաշտպանեն մերձափնյա նավարկությամբ միջնորդավորված կապ, որովհետև մինչև օրս այստեղ ոչ երկաթուղի կա, ոչ էլ խճուղի :

Հանրագումարի բերելով՝ կարող եմ հավաստել, որ նախատեսվող այն տարածքները, որոնք մինչև 1914 թիվը եղել են թուրքական տերության կազմում, այսինքն՝ ծովին հարեռանկյունին և Վանա լճից դեպի արևելք փոված ուղղակյունը, ներկայումս Թորքիայի համար տնտեսական համար ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում : Իսկ Ռուսահայաստանի զավթված (համեմատաբար սովելի բերքատու) տարածքներ տակավին ավեր են ու բարձրժողի (ինչպես ես ի տես համոզվեցի) :

Զե՛րդ գերազանցություն : Ես համոզված եմ, որ Հայկական

հարցի որևէ այլ լուծում անընդունելի է լինելու հայերի կամ թուրքերի համար : Իմ նախագիծը գուցե չբավարարի բազմաթիվ հայ մաքսիմալիստների, իսկ թուրքական կողմին, ամենայն հավանականությամբ, կմղի (համեմատելու համար՝ սկզբնական փուլում), վճռական ընդդիմության՝ գլխիս թափելով հազար ու մի վիրավորանք : Այդուհանդերձ, այս անելանելի կացությունից ազատվելու ուրիշ միջոց չկա : Եվ այսուհետև հարցի հենց այսպիսի լուծման համար կպայքարեն աշխարհում հայերի անկեղծ բարեկամները և նրանց հանդեպ բարեհաճ կառավարությունները (ես այդ բանում խորապէս եմ համոզված) : Գիտեմ, դա լինելու է ծանր պայքար, նաև գիտեմ, որ այն պակասելու է լիակատար հաղթանակով, քանի որ համաձայնեցված է պատմության շնչատության հետ : Թեպետ համոզված չեմ՝ թուրքական կողմն արդյոք չի՞ դառնա այս ցավոտ հարցի հետագա արման մեղավորը :

Եվ այդ պատճառով այս ցավոտ գործը հանձնելով Ձեր պատվարժան ձեռքը՝ համարձակվում եմ, Ձերդ գերազանցություն, Ձեզ խնդրել Դեյիում Թորքիայի դեսպանին այնպես տրամադրել, որ նա իր կառավարությանը ներկայացնի սույն ամանակի դրույթները և Ձեզ հայտնի՝ թուրքական կառավարությունը, արդյոք, տրամադրված է այս թեմայով իրական բանավեճ սկսելու :

Ավարտելով սույն ամանակը՝ կամենում եմ ավելացնել ևս մի բանի բառ : Ես թուրքերի թշնամին չեմ, և խելահեղ հանցագործությունը, որը բարդված է նրանց վրա, չի կարող փոխել իմ այն համոզմունքը, որ այդ ժողովրդի մեջ շատ են բարեհոգի և մեծագույն հարգանքի արժանի մարդիկ : Ավելին, ես համոզված եմ, որ նրանք կազմում են թուրք ժողովրդի հսկայական մեծամասնությունը : Տա աստված, որ հենց այդ լավերի կարծիքն իշխի՝ այս ցավոտ գործում, որը լեհական ավանդության հայտնի դավաճանի նման երբեք չի կարող թաղվել և անընդհատ պետք է զննի արևելքս : Այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի գտել արդար լուծում : Այդ է տե՛նչում ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև ամբողջ աշխարհը :

Տա աստված, որ արդարության ծարավի այդ աշխարհի կողմն անցներ նաև թուրք ժողովուրդը, տա Աստված, որ արդարություն քարոզող կուսակցությունն արդար լինի նաև հայերի հանդեպ :

Գիտեմ, կամպանիան, որը ե՛ս եմ սկսել, անհասկառեայ է, ինչպես որ անխաղտեայը չունի ժողովուրդ՝ առանց հողի և հող՝ առանց ժողովրդի պրոբլեմը: Ավելին, լիակատար գիտակցությանը ինձ վրա վերցնելով պատմական պատասխանատվության ծանրությունը՝ ես այն հաճանում եմ Ձեր պատվարժան ձեռքը՝ հուսալով, որ նույնիսկ թուրքերի կողմից ժխտական պատասխանի դեպքում Հնդկաստանն այս հարցը կբարձրացնի Միավորված ազգերի կազմակերպության համաժողովում, քանզի այդ կազմակերպության գլխավոր քարտուղարին իմ հղած նամակը սուկ անհատի նամակ է, այդ պատճառով էլ չի կարող Հայկական հարցը մտցնել ՄԱԿ-ի օրակարգ:

Այն փաստը, որ սույն նամակը հասցեագրվում է հենց Ձեզ, Ձերդ գերազանցություն, խորապես հիմնավորվում է ոչ միայն նրանով, որ Դուք մեծ տերության դեկավարն եք, այլև այն մեծ վստահությամբ, որ անձամբ Ձեր նկատմամբ տածում եմ բոլորը: Այդ վստահության ու հարգանքի մասին, որն ամբողջ աշխարհում վայելում է Հնդկաստանը, ես գրել եմ նամակիս հենց սկզբում: Բայց, անկախ դրանից, պետական խոշոր գործիչներից ոչ մեկն այնպես չի վայելում հայերի սերը, որքան Դուք: Այդ սերը ծնվել է այն ժամանակ, երբ Դուք, այցելելով Խորհրդային Միություն, Մոսկվայից ժամանեցիք ուղիղ Երևան՝ դրանով ապացուցելով Ձեր հատուկ վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդեպ, որը, ինչպես Դուք ինքնակող թույլ տվեցիք հիշել, Ձեզ մանկությունից է շատ մոտիկ ու թանկ: Հայերը ինչ հուզմունքով պատմեցին, որ հայկական ժողովրդական անսամբլի՝ Ձեր պատվին տված համերգից հետո Դուք բարեհաճել եք հարցնել. «Ինչո՞ւ եմ այսքան թախծոտ ձեր բոլորի աչքերը»:

Թող այս նամակը միաժամանակ լինի հիմնական այդ հարցի պատասխանը, քանզի միայն Ձեզանից է կախված, որ այդ աչքերն այլևս թախծոտ չլինեն:

Անկեղծորեն Ձեզ նվիրված՝

Ռոզոյան Գեորգի

ՆԱՄԱԿ ԻՄ ՀԱՅ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ՝*

Թանկագին ու մեծարգո բարեկամներ:

Իմ կյանքում այս ամենանշանակալի նամակը ես բազմիցս փոփոխել եմ: Բանի որ շատ դժվար է մեկ հողվածի շրջանակներում որոշակի ճշտությամբ տեղավորել այդքան շատ բացառիկ կարևոր նյութ:

Անցած երեք տարիները ինձ համար բավական ծանր շրջան էին: Ես երեք անգամ ծանր հիվանդացա, և յուրաքանչյուր հիվանդությունս ինձնից խլեց կյանքիս մի քանի ամիսը: Սկզբում հեռացրեցին երիկամս, ապա որոշ բարդացումներից հետո հիվանդացա միզարյունությամբ, և վերջապես, երբ ես արդեն լրիվ կազդուրվել էի, փողոցում ընկա մեքենայի տակ: Դրա հետևանքով ոտքս ազդրի շրջանում կոտորվեց և ուղեղի ցնցում ստացա: Տասնինը օր կորցրել էի հիշողությունս:

Ես ձեզ չէի գրի այդ անհաջողությունների մասին, եթե չլիներ այն փաստը, որ, մերթ ընդ մերթ կորցնելով հիշողությունս, հատկապես աշնանը, 64 տարեկան հասակում, երբ ես հիվանդացա միզարյունությամբ, ամբողջ ընթացքում մտովի ձեզ հետ էի, իմ սիրելի Հայաստանի հետ, հայերից նամակներ էի ստանում ու պատասխանում նրանց: Իսկ իմ բարի կինը, որն անգլերեն ոչ մի բառ չգիտի, համբերատարությամբ այդ անկապ պատասխանները մեքենագրում էր ու ուղարկում: Եթե երբևէ, 100 տարի անց, գիտական աստիճանի որևէ թեկնածու հետաքրքրվի իմ համեստ անձով և փնտրի-գտնի իմ կյանքի այդ տխուր շրջանին պատկանող նամակները, ապա, անտարակույս, կզարմանա, որ համեստաբար ոչ հիմար մարդը կսիրող էր այդպիսի անհեթեթություն գրել:

Այս համատուտ ինքնակենսագրական շեղումներից հետո ես անցնում եմ նամակիս հիմնական թեմային:

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1990 թ. հունվարի 25-ի համարում՝ Հ. Կարճիկյանի հրատարակմամբ:

Ես վաղուց էի երազում հայկական վտարանդիության քաղաքական շրջանների հեղինակավոր մարդկանց հետ կարծիքների անկեղծ փոխանակության մասին: Բայց դա ինձնից ակախ պատճառներով ինձ համար շատ դժվարին խնդիր է:

Հուսալով, որ այս ամսակը կհասնի ձեզ, ջանում եմ հնարավորին չափ մտքերս համառոտ ու հստակ արտահայտել:

1919 թ. վերջին ինձ համար միանգամայն անսպասելի հայտնվեցի ամբողջ հայ հասարակայնության ուշադրության կենտրոնում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ու նրա անմաններից դուրս: Կրկնում եմ, որ դա ինձ համար անսպասելի բան էր, քանի որ հողվածը, որ այդպիսի խանդավառություն առաջացրեց («Նամակ իմ թուրք ծանոթին»), չէր բովանդակում ոչ մի նոր պատմական տարր:

Միակ բանը, որ անձամբ ես համարում եմ այդ հողվածի որոշ արժանիքներից, այն էր, որ այն օրակարգի մեջ էր դնում թուրքերի կողմից կատարված հանցագործությունների համար հայերին վարձահատուց լինելու պրոբլեմը: Այդ վարձահատուցման ձևերը լրիվ հասկանալի պատճառներով այն ժամանակ ես չէի սահմանել, բայց տողերի միջև կարելի էր կռահել, որ միակ մատչելի հատուցումը կլինեին Թուրքահայաստանի առնվազն մի մասի ազատագրումը՝ որպես ներկայումս աշխարհում տեղի ունեցող ապագադրության օղակներից մեկը:

Այս ամսակի երկրորդ հիմնական միտքն այն էր, որ Հայկական հարցը այսօր, 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, բարոյական կարգի համամարդկային պրոբլեմ է: Իսկ դա որոշակի տեսակարար կշիռ ունի, քանի որ բարոյական սկզբունքներն այժմ պաշտոնական փաստարկներ են միջազգային քաղաքականության ասպարեզում: Ու թեև մեծ տերությունները երբեմն այդ սկզբունքներից օգտվում են իրենց անբարոյական նպատակների համար որպես վարագույր օգտագործելով դրանք, այդուհանդերձ, քաղաքականության ասպարեզում բարոյականության պաշտոնական գերակայության բուն փաստը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում բարոյական կարգի այնպիսի հատկապես հասունացած պրոբլեմների լուծման համար, ինչպիսին Հայկական հարցն է: Առավել ևս, որ բարոյականության այդ հարաբերականությանը հանդերձ, հենց դա է ապա-

գաղութացման և ցեղասպանության գերմանացի մեղավորներին հետապնդման ձևական շարժառիթը: Իսկ արդեն գոյություն ունեցող Ասիայի, Աֆրիկայի պետությունները, որոնք այդ ապագադրության արդյունքն են, անկեղծորեն ու լքողորեն են ընդունում բարոյական նորմերի սկզբունքների միջազգային քաղաքականության մեջ, և իրենց քանակի շնորհիվ ազդում են բոլոր միավորված ազգերի հասարակական կարծիքի վրա:

Անդրադառնալով հողվածիս, որի մասին խոսվում է, և կշեռքի մի գծարին դնելով կշռաքարեր, իսկ մյուսին՝ իմ հայ ընթերցողների ամսակները, որոնց մեջ նաև համաշխարհային գիտության ու արվեստի հսկաներ են, ես ակամայից հուզմունք էի ապրում այն գործի վեհության համար, որին ձեռնամուխ էի եղել, առաջ քաշելով դեռևս մեր սերնդի օրոք Թուրքահայաստանի ազատագրման գաղափարը: Ես հավատացնում եմ ձեզ, որ կշեռքի այն գծարը, որին Խորհրդային Հայաստանի ու արտասահմանի իմ բարեկամներից ստացած ամսակներն են, իր տեսակարար կշռով զգալիորեն ավելի ծանր է, քան իմ համեստ ելույթը:

Իսկ անձամբ ինձ համար առավել էականն այդ ամսակներում դրանց ընդհանուր լեյտմոտիվն էր՝ վստահության մեծ քվեն և հաստատ պահանջը՝ արտահայտված ջերմ բառերով, որ հօգուտ Թուրքահայաստանի ազատագրման իմ գործունեությունը չսահմանափակվի այդ մի հողվածով, այլ ընդունի ավելի մշտական բնույթ, հասկանալի է, հայկական ազատագրական շարժման ընդհանուր հունի մեջ, որտեղ իմ ընթերցողները կուզենային տեսնել նաև իմ անձնական ավադը:

Թանկագին բարեկամներ, հայ հասարակայնության կողմից: ինձ որդեգրելու անօրինակ փաստը ինձ համար ոչ միայն մեծագույն պատիվ էր, այլև հրաման, որին ես եկթարկվեցի հանույքով ու հպարտությամբ, փոխարենը ազնիվ հայ ժողովրդին՝ տալով իմ հավատը. ոչ, ոչ թե հավատը, այլ Արևմտյան Հայաստանի հողերի մոտալուտ վերածնման լիակատար վստահությունը:

Այդ վստահությունը հիմնված է ոչ միայն ամենաբարձրյալ արդարության անորսալի պատմագրական օրենքների վրա, այլև ամենից առաջ արդի քաղաքական իրավիճակի և աշխարհում տեղի ունեցող խոր փոփոխությունները լրիվ, իրատեսությամբ հաշվի առնելու վրա: Դրանք ամենից առաջ այնպիսի գոր-

Ճոհներ են, ինչպիսիք են մեր հայացքի առաջ տեղի ունեցող ապագադրության մասին տարերային պրոցեսը, ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը որպես հանցագործություն մարդկության դեմ, Ազգերի լիգայի համեմատությամբ Միավորված ազգերի կազմակերպության զգալի հեղինակությունը, նրանում մեծ թվով նոր աֆրիկա-ասիական պետությունների առկայությունը, որոնք հայ ժողովրդի բնական դաշնակիցներն են, և, վերջապես, ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող կրոնական ու բարոյական վերածննդի պրոցեսը՝ անցյալի հետ անչափ խիստ հաշիվներ մաքրելու հովանու ներքո: Իսկ մի՞թե գաղութարարությանն ընդմիջտ վերջ տալու վերաբերյալ Միավորված ազգերի կազմակերպության բանաձևը ձեռք համար ուղղակի հրավեր է: Եթե դուք ինքներդ թերագնահատում եք ձեր նյութական ու բարոյական ուժերը, ապա փոխարենը դրանք լրիվ գնահատում են ձեր թշնամիները: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ թուրքական կառավարությունը հետևի ռոնաթաթերին կկանգնեն Խորհրդային Միության առջև, եթե հաշկական կոտորածի հոբեյանական տարում չլիսե՞նար հենց ձեզնից:

Թանկագին բարեկամներ, նամակը, որ հիմա ես ձեզ գրում եմ, որոշ չափով իմ խոստովանանքն է: Ուստի ես առավելագույնս անկեղծ կլինեմ: Գուցե իմ պատկերացումները հայկական վտարանդիության որոշ շրջանների մտածելակերպի մասին հիմնավորապես ճիշտ չեն, որը լրիվ հասկանալի կլինեն, քանի որ ես ապրում եմ միանգամայն այլ երկրաբաղաբալկան իրավիճակում և հնարավորություններ չունեմ անմիջականորեն ստուգելու իմ դատողությունների ճշտությունը:

Արդյոք իմ կողմից հանդգնություն չի՞ լինի, եթե ես հայկական վտարանդիության կառավարող շրջանների իմ բարեկամներին տամ ամենահիմնական հարցը. «Արդյո՞ք դուք հավատում եք մեր սերնդի օրոք մեռյալ Արևմտյան Հայաստանի հարություն առնելու հնարավորությանը և մտադիր եք արդյոք բարենպաստ կոնցունկտորայի կապակցությամբ միջազգային համաժողովում առաջադրել անկախության կոնկրետ պահանջներ առնվազն այդ տարածքի մի մասի համար: Արդյոք դուք այդ հողերի ազատագրման համար քաղաքական պայքարը 1966 թ. կոնկրետ պայմաններում համարո՞ւմ եք իրական կամ ոչ իրական»:

Ես գիտեմ, որ անցած 50 տարիներին դուք քանիցս Հայ-

կական հարցը առաջադրել եք միջազգային կոնֆերանսներում և որ այդ ամենը ապարդյուն է անցել: Արդյո՞ք այդ անհաջողություններից միանգամայն հասկանալի պատճառներով ծընված սկեպտիցիզմը հիմնական խոչընդոտը չէ ձեր ամբողջ մտածելակերպը հայրենիքի ազատագրության համար ակտիվ, նպատակալաց, համազգային պայքարի փոխարինելու ճանապարհին՝ մինչև օրս հայրենի երկրի սահմաններից դուրս ազգի կենսաբանական ու մշակութային պահպանման պարտավորեցնող սկզբունքի փոխարեն:

Ես պետք է ձեր ժողովրդի անկեղծ բարեկամի իմ դերը որոշ չափով անկատար համարեմ, եթե ինձ չհաջողվի արագացնել ստատիկայից դեպի դինամիզմ այդ ճշանակալի տեղաշարժը՝ սիլուրեախայ հասարակայնության մտածելակերպում, քանի որ առանց այդ տեղաշարժի անիմաստ է մինչև օրս չլուծված վերջին ազգային ու գաղութարարական պրոբլեմի լուծումը, որի տեսակարար կշիռը հենց այն պատճառով է շատ մեծ, որ փաստորեն վերջինն է:

Եթե որոշ հայեր դեռևս մտածում են, թե «ինչքան ենք մենք, իսկ ինչքան նրանք», ապա ես համարձակվում եմ նրանց հիշեցնել, որ 12 կիսագրագետ ձկնորսներ հաղթեցին: Հոսմեական կայսրությանը և իրենց ուսմունքը տարածեցին: Երկրագնդի կեսում, որ մեքքացի վաճառականը, որին իր հայրենակիցները քարկոծեցին, նվաճեց աշխարհի մեկ քառորդը: Մարոկկոյից մինչև Ինդոնեզիա, որ նոր հավատի ստեղծողը, որը հօդս ցնդեցրեց Ռուսաստանյան կայսրությունը և նրա փլուտակների վրա կառուցեց նոր գերտերություն, սկզբում իր տրամադրության տակ ուներ հազիվ մի բուռ կողմնակիցներ և չընչին բյուջե: Իսկ հրեական պետության ստեղծման գաղափարախոսը: Ինչի՞ց նա սկսեց և ի՞նչ անհաղթահարելի խոչընդոտների ստիպված եղավ բախվել: Անտարակույս, շատ բան է փոխվել այն ժամանակներից, երբ տարբեր դարաշրջաններում գործում էին պատմական մեծ փոփոխությունների այդ մեծ հիմնադիրները: Բայց այդ ամենը փոխվեց ձեզ համար: Ինչ պարենպաստ ուղղությամբ: Քանի որ նրանցից ոչ մեկը ոչ Բրիտանիայի, ոչ Մոհամեդը, ոչ Լենինը, ոչ Թեոդոր Հեբրը իրենց գործունեության սկզբում չունեին այն բարենպաստ պայմանների հարյուրերորդական մասը, ինչպիսիք ձեզ համար ենթակայումս ստեղծել է գաղութային աշխարհի մեծ բեկումը:

Աշխարհի այդ մեծ ճարտարապետների ուժի միակ աղբյուրը հավատն էր իրենց գաղափարների իրավացիությանն և հավատմամբ և այն, որ նրանք «ուզում էինք ցանկանալ»: Այդ, հենց «ուզում էին ցանկանալ»:

Մի՛ բարկացեք ինձ վրա այս բառերի ակամա դառնության համար: Իմ հոգեկան ամբողջ խառնվածքով ես ոչ թե տակտիկ եմ, այլ ստրատեգ: Ես հավատացնում եմ ձեզ, որ իմ ստրատեգիական կոնցեպցիաները միանգամայն իրականանալի են: Եվ որ դրանք արժանի են ձեր վստահությանը: Իսկ բառերի դառնության աղբյուրն այն է, որ ես անկեղծորեն սիրում եմ ձեզ ու ձեր հայրենիքը:

Ես լրիվ գիտակցում եմ, որ իմ առանձին կոնցեպցիաներ վարող եմ սխալ լինել պարզապես այն պատճառով, որ ես բավական հեռու եմ հայ մտքի բոլոր կենտրոններից և հնարավորություն չունեմ իմ գաղափարները համաձայնեցնել վտարանդիության հեղինակավոր անձանց հետ, ուստի և անկեղծորեն խնդրում եմ ձեզ ազատագրական պայքարի իմ ծրագրի հիմնական տարրերի ստորև բերվող թվարկումը համարել լայն քանակեանի թեմա, նախքան այդ ծրագրի առանձին հոդվածներ հայ հասարակայնության իրազեկ շրջանները կընդունեն կամ կմերժեն: Ահա դրանք:

1. Լայն, համաշխարհային առումով, ամենից սուս պետությունների ղեկավարներին ուղղված բաց նամակների կամ պահիս: Ես այն սկսել եմ երկու նամակով. «ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին» և «Հնդկաստանի պրեզիդենտին»: Դրանցից մեկն արդեն տպագրվել է հայկական մամուլում, մյուսը երկու անգամ շուտով կտպագրվի, բայց դրանք հիմնականում նախատեսված են ոչ թե հայկական թերթերի, այլ հոբեյանական կոմիտեի հետ նախնական համաձայնությանը՝ ամերիկյան «Լայֆ» և «Թայմ» հանդեսների ու ֆրանսիական «Ֆիզարտ» թերթի համար են, քանի որ դրանք այնտեղ տպագրելուց հետո միայն կարելի է հուսալ այդ նամակների քաղաքական էֆեկտ: Ինքնըստիսթյան հասկանալի է, որ դա միայն լայն կամպանիայի սկիզբն է, որն աստիճանաբար պետք է ընդլայնի իր շրջանակը վաղօրոք կշռադատված պլանով, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր նամակը մի աստիճան է այդ պլանի իրականացման գործում:

Սկզբում ես մտադիր էի սկզբից մինչև վերջ անձամբ վա-

րել բաց նամակների ամբողջ կամպանիան, եթե, իհարկե, հայկական վտարանդիության ղեկավար շրջանները ինձ հանձնարարեին այդ խնդիրը: Սակայն չեմ կարծում, թե դա իրականանալի կլիներ. ոչ միայն իմ առողջական վատ վիճակի պատճառով, այլև ուրիշ պատճառներով: Առավել ևս հայկական ոչ մի կազմակերպություն և ոչ մի հայ ֆինանսիստ ցանկություն չի հայտնում հրավիրել ինձ արտասահման և ապահովել արգասավոր աշխատանքի անհրաժեշտ պայմաններով: Այդ կապակցությամբ սույն նամակի վերջում ուզում եմ սուս քաշել ևս մի լրացուցիչ նախագիծ:

2. Բաց նամակների կամպանիայի լրացումը կլիներ ուրիշ, աշխարհի բոլոր նշանավոր մարդկանց ուղղված մասնավոր նամակների զուգահեռ կամպանիան (հասցեները դուք կգըտեք միջազգային պամախոսով):

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործին ամեն կերպ նպաստելու՝ հասցեատիրոջն ուղղված ջերմ կոչ բովանդակող նամակներին պետք է կցվի համապատասխան գրականություն, օրինակ, իմ «Նամակ իմ թուրք ծանոթին» նամակի անգլերեն թարգմանությունը (այն Ամերիկայում հրատարակվել է առանձին բրոշյուրով) կամ դրա նման որևէ այլ բան:

Ի դեպ ասած, ես արդեն մի անգամ նմանօրինակ նախաձեռնությամբ հանդես եմ եկել 1964 թ. վերջին: Եվ իմ նախագիծը թվում է, թե պատճառաբանել եմ բավական տրամաբանորեն, թեև հենց այդ ժամանակ էի ես ծանր հիվանդ միզարյունությամբ և քանիցս կորցրել եմ գիտակցությունս: Բայց Բեյրութի հայկական կազմակերպությունը, որին այն ժամանակ ես նամակ գրեցի, նույնիսկ ինձ չպատասխանեց:

Չեմ կարծում, որ այդ մասնավոր հասցեատերերի առնչված մեկ տոկոսը հետաքրքրվում էր Հայկական հարցով: Բայց եթե այդ ճանապարհով դուք ունենաք «Գեներալսկու պես» մի քանի տասնյակ բարեկամ, ապա դա՛ նույնպես որոշակի հաջողություն կլինի, թեև կարծում եմ, որ ես ինքս ձեզ բավական շատ հոգսեր եմ պատճառում:

3. Պետք է ստեղծել հայ ժողովրդի բարեկամների տեղական ընկերություններ. ամենուրեք, որտեղ դա միայն հնարավոր լինի, բայց գլխավորապես արևմտաեվրոպական երկրներում ու Միացյալ Նահանգներում: Այդ գաղափարին էին նվիրված իմ «Երեք նամակները անձանոթ ընթերցողիս», որոնք,

երթն չեմ սխալվում, գտնվում են Բեյլյոթի «Ազդակի» խմբագրությունում: Ի դեպ, դրանք, ինչպես որ Ու Տանին և Ռադիակիշևանին ուղարկված նամակներս ըստ էության ոչ թե հակակամ, այլ օտարալեզու մամուլի համար էին:

4. Պետք է առավելագույն ջանքեր գործադրել քաղաքական դաշնակիցներ ձեռք բերելու նպատակով: Գլխավորապես դրանք պետք է ձեռք բերել այսպես կոչված «երրորդ աշխարհի պետությունների», այսինքն՝ չեզոք, ամենից առաջ աֆրիկյան պետությունների շրջանում, քանի որ հասնելու մասին է անձնական կապ հաստատել այդ երկրների կառավարական շրջանների հետ, որոնք հատկապես զգայուն են ամեն մի գաղութային պրոբլեմի նկատմամբ: Այստեղ հսկայական օգնություն կարող են ցույց տալ Աֆրիկայում պիտված հայերը: Այդ պետություններից մի քանիստ ամենայն հավանականությամբ հնարավոր կլինեք ստեղծել պայքարի կոմիտեի պաշտոնական ներկայացուցչությունների պես մի բան (որի մասին կգրեմ ստորև): Չպետք է մոռանալ, որ նույնիսկ ամենափոքր նեգրական պետությունը ՄԱԿ-ի անդամ է, հետևաբար և մեկ ձայն, որը կարող է օգտագործվել մեր գործի համար:

Սևամորթ Աֆրիկայից դուրս պետք է նմանօրինակ կամպանիա ծավալել արաբական երկրների տարածքում (երկու աշխարհամասերում), Սահայի, Լատինական Ամերիկայի և Հարավային Եվրոպայի (Հունաստան, Մալթա, գուցե նաև Կիպրոս) որոշ երկրներում: Մի խոսքով՝ պետեղ, որտեղ նշմարվում են հայերի պահանջների պաշտպանության հնարավորություններ:

Նմանօրինակ փորձեր հայ ժողովրդի բարեկամների ընկերությունների, բաց նամակների և նշանավոր անձանց աջակցությամբ պետք է անել նաև աշխարհի գլխավոր երկրներում, հատկապես այն պետություններում, որոնք Ֆրանսիայի ու Հնդկաստանի պես վարում են ինքնուրույն քաղաքականություն: Ծիշտ է, ֆրանսիական կառավարությանը հանդեպ, թերևս, շատ դժվար կլինի, բայց եթե դա առհասարակ մտահոգացված է, ապա այն կարելի է կատարել հիմա, դը Գոլի կառավարման օրոք:

5. Պետք է թափանցել հիմնական միջազգային կազմակերպություններ և փորձել ստանալ նրանց աջակցությունը ՄԱԿ-ի ու նրա մասնաճյուղերի համաժողովներում:

6. Պետք է Հայկական հարցը առաջ քաշել ամեն կարգի միջազգային կոնֆերանսներում (գլխավորապես աֆրոասիական կամ աֆրոասիական հարավամերիկյան ու չեզոք երկրների և Միավորված ազգերի կազմակերպության համաժողովներում՝ ուղղակի կամ անուղղակի ճանապարհով (այն կառավարությունների միջոցով, որոնց հետ հաջողվել է բարեկամություն հաստատել, կամ միջազգային կազմակերպությունների միջոցով):

7. Պետք է հնարավորին չափ շատ օգտվել գաղութատիրությունը վերջնականապես վերացնելու մասին միավորված ազգերի ղեկավարացիայից, պնդելով, որ Արևմտյան Հայաստանը պարզապես Թուրքիայի գաղութն է, իսկ այդ գաղութի բնիկ բնակչության զգալի մասի ոչնչացման փաստը չի կարող փաստարկ համարվել հօգուտ հանցավոր մետրոպոլիայի:

8. Պետք է ամբողջ աշխարհի հասարակական կարծիքին հանդեպ, որ Նյուրնբերգի միջազգային դատարանի այն բուլետենը, որով ցեղասպանությունը ճանաչվել է որպես հանցագործություն մարդկության դեմ, գործում է նաև անցյալի նրկատմամբ: Չէ՞ որ այն ժամանակ պատժվեցին գերմանացի հանցագործները, որոնք ցեղասպանություն էին կատարել միևնույն այն մարդկության դեմ հանցագործություն ճանաչելը: Հետևաբար, Նյուրնբերգի միջազգային դատարանի որոշումները լրիվ վերաբերվում են նաև հայ ժողովրդի դեմ կատարված ցեղասպանությանը:

Այդ ամենը կլինի միայն նախապատրաստական կամպանիա Թուրքահայաստանի ազատագրման պայքարի վերջնական փուլից առաջ: Եվ այստեղ կարող են լինել երկու տարբեր հանգուցալուծումներ.

1. Թուրքական կառավարությունը համաձայնություն կկապցնի հայկական վտարանդիության հետ երկկողմ համաձայնագրի և այս կամ այն փոխադարձ զիջումների ճանապարհով: Ըստ իս, տվյալ դեպքում պետք է պնդել այն սահմանների վրա, որոնք նախանշված են Ու Տանին և Ռադիակիշևանին գրած իմ նամակներում: Այսինքն՝ իրանական սահմանի միջև ընկած տարածքի վրա, որն ընդգրկում է Վանա լճի շրջակայքը և ելք ունի դեպի ծով:

Թուրքիայի հետ լրիվ համաձայնության հասնելու դեպ

քում առաջարկված տարածքը պետք է ժամանակավորապես օկուպացվի ՄԱԿ-ի գործերի կողմից:

2. Թուրքական կառավարությունը չի ցանկանա որևէ բանակցություն վարել: Այդ դեպքում, հասարակական կարծիքի համապատասխան նախապատրաստությունից և իր համար մի շարք երկրների աջակցությունն ապահովելուց հետո սահմանափակ կլինի դատական գործ հարուցել միջազգային դատարանում, որտեղ հայկական վտարանդիությունը հանդես կգա թուրքական կառավարության դեմ, պահանջելով հատուցել հսկայական նյութական ու բարոյական կորուստները, վերադարձնել այն կողոպտված հողերը, որոնք մտնում էին, այսպես կոչված, «Թուրքահայաստան» կոչվող գաղութի մեջ, ընդհուպ մինչև սիրիական ու իրաքյան սահմանները, այսինքն՝ պատմական Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններում:

Իդեպ, ես անձամբ կարծում եմ, որ բանը չի հասնի դատավարության, ինչը անցանկալի կլիներ նաև մեզ համար, և որ համաձայնությունը Թուրքիայի հետ միանգամայն ճշմարտանման է, եթե այն, իհարկե, լավ նախապատրաստվի:

Հայերի նկատմամբ թուրքերի դարավոր տիրապետության հետևանքով հայ հասարակայնության լայն խավերում մինչև օրս Թուրքիան համարում են մեծ տերություն, այլ ոչ թե երկրորդական պետություն, ինչպիսին նա արդեն իրականում հանդիսանում է: Եվ միաժամանակ մոռանում են, որ նա, ինչպես առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր պետությունները, հաղորդակցվող անոթների այն համակարգի մի օղակն է, ինչպիսին ժամանակակից աշխարհն է, ուստի և չի կարող անտեսել ուրիշ երկրների կարծիքը, եթե այդ կարծիքը Հայկական հարցում միահամուռ նրա դեմ լինի:

Մյուս կողմից՝ ես ինձ թույլ եմ տալիս հայտնել այն մտքը, որ գուցե հաջողվի որոշ թուրք մտավորականների համոզել հայկական գործի իրավացիությանը, հատկապես նրանց, ովքեր լինում են արտասահմանում, և որ նրանց աջակցությամբ հայկական տարածքային պահանջները պատշաճ կերպով կբացատրվեն-կպարզաբանվեն թուրք հասարակայնությանը:

Հնարավոր է, որ որոշակի պահի գործն այնքան հասունանա, որ կարելի լինի հայկական կանխադրությունները ձևակերպել թուրքական հանրապետության արեգիդեռտին ուղղված բաց նամակում:

Գուցե այս հողվածի ընթերցողները թոթվեն ուտերը. «Այստեղ մեզ համար ոչ մի նոր բան չկա»: Չէ՞ որ մենք հիանալի գիտենք, որ պետք է մեզ համար ապահովենք աշխարհի հասարակական կարծիքը, բայց դրանից մինչև Հայաստանի վերականգնումը դեռ շատ հեռու է: Ի դեպ, Նիգերիան կամ Տանզանիան ի՞նչ ընդհանուր բան կարող են ունենալ Նաիրիի հետ: Պարզվում է, շատ ընդհանուր բան ունեն: Լեհական գործերը երկու անգամ իրենց հայրենիքը ազատագրելու համար զնացին Իտալիայով (ինչն, իմիջիպիսիք, ամուր հետք է թողել մեր ազգային հիմնում), իսկ Հոռնը նույնպես բավական հեռու է Վարշավայից: Եվ աշխարհն այն ժամանակ դեռ միացյալ անոթների համակարգ չէր: Եվ դեռ չկար գաղութային ժողովուրդների միջազգային համերաշխություն հասկացությունը:

Հրաշքները թողնենք հեքիաթների հեղինակներին: Սաունցի Մհերը չի գա Թուր կեծակով: Թուրքահայաստանը կարող են ազատագրել միայն գլխավորապես միջազգային սպարտեզում ուժեղացված ու նպատակալաց աշխատանք կատարած մարդիկ, առավելագույնս օգտագործելով բացառապես բարենպաստ հոսանքները, որոնք արդեն քանի տարի է՝ ակոսում են մեր աշխարհը: Իսկ որոշ ժամանակ անց ընդմիջտ կանհետանան:

Իմ որոշ բարեկամներ՝ հայ բանաստեղծներ, հողվածիս առաջին մասի («Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին») երևան գալուց հետո ինձ գրեցին, որ ինձնից հրաշք են ակնկալում: Իսկ ես չեմ կարող հրաշքներ կատարել: Ես ուզում եմ միայն մի բան. ակտիվորեն նպաստել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Եվ խորապես համոզված եմ, որ հենց դա եմ կատարում, հայկական վտարանդիության կառավարող շրջաններին քննարկման համար հանձնելով իրենց բազմաչափաբար հայրենիքը խաղաղ ճանապարհով ազատագրելու այս ծրագիրը, ինչը դեռևս հիմա, այսինքն՝ 1966 թվականին, համարվում է միանգամայն իրականանալի և հաջողություն խոստացող նախաձեռնություն, իհարկե, պայմանով, եթե հայերն իրենք ձրգտեն դրան:

Սակայն ես իմ պարտքն եմ համարում ընդգծել, թեև դա կարող է շատերին դուր չգալ, որ Արևմտյան Հայաստանի վերստեղծումը չկշռադատված քաղաքականության առկայությամբ կարող է դառնալ մեծագույն դժբախտությունների պատ-

ճառ ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Կապ չունի, թե Արևմուտքյան Հայաստանը կլինի սոցիալիստական կամ կապիտալիստական պետություն, հանրապետություն կամ միապետություն, բայց եթե այն դառնա Հարավային Կորեայի կամ Հարավային Վիետնամի պես մի բան, ապա հարյուր անգամ ավելի լավ է, որ նա առհասարակ չվերականգնվի: Անկախ արևմտահայ պետությունը պայմանականորեն անվանենք «Նաիրի»՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ չչփոթելու համար: Այն ոչ մի դեպքում չպետք է դառնա Խորհրդային Միության դեմ ուղղված ամեն տեսակ քաղաքական արկածախնդրությունների գործիք: Ծիշտ է, ես գիտեմ, որ Խորհրդային Միությունը պաշտոնապես չպետք է աջակցի Նաիրիի ազատագրմանը, քանի որ չի ուզում բարդացնել իր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Բայց շատ կարևոր է, որ նա իմանա, որ մեր կամպանիան ոչ մի դեպքում չպետք է ուղղվի նրա դեմ, այլ ավելին, պոտենցիալ թշնամի Թուրքիայի փոխարեն նրա հարավային սահմանի մոտ կատեղծվի լրիվ չեզոք պետություն, որի հետ նա հեշտ պայմանավորվածության կհասնի, քանի որ արդեն սլայմանավորվել է, օրինակ, Ֆինլանդիայի հետ:

Կան հազարավոր պատճառներ, որ Խորհրդային Միության հետ Նաիրիի հարաբերությունները լինեն բարեկամական և որ այդ բարեկամությունը ունենա մշտական, այլ ոչ թե կոնյունկտուրային բնույթ, իհարկե՝ պահպանելով պետական սուվերենությունն ու բարեկամական հարաբերությունները նաև արևմտյան երկրների հետ: Բայց, ի դեպ, չպետք է մոռանալ, որ Նաիրիի տարածքի լրիվ բնակեցումը միանգամայն անիրականանալի կլինի, եթե Խորհրդային Միությունը Խորհրդային Հայաստանի տարածքից դուրս ապրող (գլխավորապես Ռուսաստանի Ֆեդերացիայում և Վրաստանում) իր հայ քաղաքացիներին չթույլատրի մեկնել այնտեղ: Ծիշտ է, նրանցից շատերն արդեն մոռացել են հայերենը, բայց պահպանել են անգլային գիտակցությունը: Իսկ դա միանգամայն բավարար է, եթե նրանք դեռ սիրում են Հայաստանը և այն համարում են իրենց հայրենիքը:

Հայրենիքի վերականգնման համար հայկական վտարանդիության պատերազմը միանգամայն առանձնահատուկ էր-

վույթ է, որը նախադեպը չունի պատմության մեջ: Դա հող չունեցող մարդկանց պատերազմ է անմարդաբնակ հողեր ձեռք բերելու նպատակով: Դա պատերազմ է, որտեղ աներևակալելի է կիրառել մարտնչող բանակների ժամանակակից զենքը և ապստամբների կայծքարային հրացանները: Դա մի պատերազմ է, որտեղ չկա ճակատ և թիկունք, և հող՝ ոտքերի տակ: Միաժամանակ դա մի պատերազմ է, որը, չնայած դրա թըվացյալ անճշմարտացիությանը, անհրաժեշտ է շահել ի հեճուկս պատմական փորձի, և եթե կուզեք, ի հեճուկս բանականության՝ բառիս հանրաճանաչ ճշանակությամբ: Իսկ այն անհրաժեշտ է շահել այն պատճառով, որ տասը տարի հետո խիստ ուշ կլինի:

Ոչ մի Մհեր չի գա Թուր կեծակիով, որ օգնի ձեզ: Մհերները դուք եք, հայկական վտարանդիության առաջնորդները, իսկ ձեր երկապրի սրի երկու սուր ծայրերը ապագադուրացումն ու ցեղասպանության դատապարտումն են: Եվ եթե դուք հմտորեն տիրապետեք այդ զենքին, ապա, երդվում եմ կյանքովս, դուք կհաղթեք: Չնայած այդ պայքարի երևակայական անճշմարտանմանությանն ու այն բանին, որ դա բացարձակապես աննախադեպ է: Եվ շատ սերունդներ կօրհնեն ձեր անունները, եթե դուք կարողանաք այդ «անիրական խնդիրը» մարմնավորել միանգամայն իրական պայքարի մեջ:

Ինձ թվում է, որ Թուրքահայաստանի ազատագրման ձեր և իմ գաղափարի առավել էական տարբերությունն այն է, որ դուք հույս ունեք ռազմական կոնֆլիկտի, որի մեջ կներքաշվի Թուրքիան և որտեղ նա պարտություն կկրի: Իրոք, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ այդ գաղափարը միանգամայն ճշմարտանման էր, քանի որ ֆոն Ռիբենտրոպը չաճում էր Թուրքիային պատերազմի ներքաշել ակնհայտորեն պարտության դատապարտված Գերմանիայի կողմը: Բայց թուրքական կառավարությունն այն ժամանակ բավական հեռուստե գտնվեց, որ չներքաշվի այդ արկածախնդրության մեջ: Եվ ես չեմ տեսնում բացարձակապես ոչ մի տվյալ, որ կարելի լիներ հուսալ Թուրքիային երկրորդ անգամ ներքաշելու նրա համար նոր անհաջող որևէ պատերազմի մեջ:

Իմ գաղափարը, ինչպես երևում է շարադրվածից, այն է, որ Նաիրիի վերականգնման պայքարը չպետք է հետաձգել անորոշ ժամանակով, այլ այն պետք է հարմարեցնել ժամա-

Անկալից, դրան Ապաստող իրավիճակին (ապագադուրացու-
մը և ամբողջ մարդկության գիտակցության մեջ դեռ թարմ ցե-
ղասպանության դատապարտումը): Դա հայկական վտարան-
դիության քաղաքական գործիչներից պահանջում է, որ նրանք
հոգեբանորեն պատրաստվեն պայքարի միանգամայն նոր տե-
սակի՝ ըստ էության աննախադեպ պայքարի, քանի որ Էրեց-
Իսրայելի վերածննդն համար նմանօրինակ կամպանիան էս-
պես տարբերվում է դրանից: Քանի որ սուաշին համաշխար-
հային պատերազմից հետո Պաղեստինին օկուպացրել էր մի
պետություն (Մեծ Բրիտանիան), որի համար այդ գաղութի
էթնիկական կազմը երկրորդական պրոբլեմ էր: Ուստի և հրեա-
ները կարողացան աստիճանաբար թափանցել այնտեղ, դան-
դալ, բայց մշտապես ամրապնդելով իրենց ազդեցությունը,
ինչը միանգամայն անիրականաճաշի է հայերի համար, քանի
դեռ Նաիրին թուրքական գաղութ է համարվում:

Ես երագում էի «բաց նամակների ամբողջ կամպանիան»
սկզբից մինչև վերջ անձամբ անցկացնել: Ես մտադրվել էի
դա անել անձամբ, ի դեպ, այն Ապաստակով, որ հայերը ան-
հաջողության դեպքում պաշտոնապես հրաժարվեին ինձնից ու
իմ կամպանիայից, իսկ հաջողության դեպքում հսկայքեին իմ
աշխատանքի պտուղները: Ցավոք, ես այդ կամպանիան միայն
սկսել եմ: Ահա հոբելյանական տարում (1965) իմ գրած հոդ-
վածների ընդհանուր ցուցակը.

1. «Բաց նամակ ՄԱԿ-ի գլխավոր բարտուղարին», որը
թվում էր, թե արդեն տպագրվել է ինչ-որ հայկական թեր-
թում, բայց դեռ չի վերատպվել անգլերեն ու ֆրանսերեն լե-
զուներով (իսկ, հետևաբար, հասցեատերը դրա մասին մինչև
օրս ոչինչ չգիտե և չի կարող դրան պատասխանել):

2. Նույնը վերաբերում է նաև իմ երկրորդ հոդվածին՝
«Բաց նամակ Հնդկաստանի արեգիդենտին», որը մինչև օրս,
թվում է, առհասարակ չի տպագրվել՝ ոչ հայերեն, ոչ էլ արև-
մուտակալական լեզուներով:

3—5. Երեք հերթական «նամակներ» իմ անհայտ ընթեր-
ցողին», որոնք նախատեսված են միջին ամերիկացի ու եվրո-
պացի ընթերցողների համար և պրոպագանդում են հայ ժո-
ղովրդի բարեկամների տեղական ընկերությունների ստեղծ-
ման գաղափարը. նույնպես մինչև հիմա չեն տպագրվել ոչ
հայերեն, ոչ անգլերեն, ոչ ֆրանսերեն:

Այդ բոլոր հինգ հոդվածները այժմ գտնվում են 1915 թ.-
հոբելյանի նշման Բեյրութի կոմիտեում կամ Բեյրութի «Ազ-
դակ» խմբագրությունում:

6. Սույն նամակը, որը բովանդակում է Նաիրիի (Արև-
մուտյան Հայաստանի) պետության խաղաղ վերականգնման
համար լայն կամպանիայի իր պլանը, ես գրել եմ իմ նախորդ
«նամակների» գաղափարները հայկական վտարանդիության
կտավարող շրջանների հետ համաձայնեցնելու Ապաստակով:
Այս նամակը նախատեսված է բացառապես հայ մամուլի հա-
մար:

Միաժամանակ սա հրաժեշտի նամակ է, քանի որ ինձնից
անկախ պատճառներով ես արդեն չեմ կարող շարունակել
բաց նամակների կամպանիան և ստիպված կլինեմ լրիվ հրա-
ժարվել հետագա քաղաքական գործունեությունից:

Սակայն ես չեի ցանկանա սահմանափակվել միայն ընկ-
նող աստղի դերով, որի միակ ծառայությունն այն է, որ նա
մի ակնթարթ լուսավորել է հայերի անելանելի վիշտը: Ընդ-
հակառակը, ես կցանկանայի, որ իմ նախաձեռնությունը, ի հե-
ռուկս ամեն ինչի, շրջադարձային պահ լինեք նրանց պատմու-
թյան մեջ: Ուստի և ըստ էության ես ձեռնամուխ եղա այս նա-
մակը կազմելուն:

Թանկագին ու մեծարգո բարեկամներ, հայ ազգի քաղա-
քական ղեկավարներ: Եթե դուք նույնիսկ համաձայն չեք իմ
գաղափարին, ապա առնվազն կհակվեք իմ հետևյալ խնդրան-
քի կողմը. մի խոչընդոտեք Նաիրիի խաղաղ ազատագրման
պայքարի կոմիտեի ստեղծմանը, եթե ձեր մեջ գտնվեն մար-
դիկ, որոնք ցանկանում են շարունակել իմ սկսած կամպանիան,
վերը նախանշված ծրագրի համաձայն, այդ կոմիտեն ստեղծ-
վելու լինի կուսակցական հատկանիշով, ընտրությունների ճա-
նապարհով կամ այլ ձևով, ինձ համար միևնույն է, թեև, ըստ
խ, առավել հաջող լուծումը կլինեք նրա ստեղծումը իր մեջ
բոլոր այն ցանկացողների ընդունելության հիման վրա, որոնք
հետո իրենց շրջապատից առաջ կբաշեին առավել փորձառու
ու միաժամանակ դիմամիկ մարդկանց:

Միակ պայմանը, որը ես կցանկանայի այստեղ առաջ քա-
նել, այն է, որ այդ կոմիտեի կազմի մեջ մտնող մարդիկ սրբ-
բորեն հավատան գործի ռեալությանը, որի համար նրանք
կոչված են: Ավելին, նրանք պետք է Արևմտյան Հայաստանի

մողերի ազատագրումը համարեն իրենց կյանքի միակ կոչումը: Կոմիտեն պետք է շարունակի այն կամպանիան, որ ես սկսել եմ: Ու Տանին և Ռադիսկիի շնորհիվ հասցեագրված իմ համակերպումը, այսինքն՝ անընդհատ «բախտել» նրանց «դոկերը», անվեր հայկական պահանջները կարող են պաշտպանել միջազգային համաժողովում: Բոլոր սահական, իսկ հնարավորության սահմաններում նաև այլ կոնֆերանսներում (գլխավորապես չեզոք երկրներում) պետք է համառորեն առաջ քաշել Հայկական հարցը ապագա դրության և ցեղասպանության դատապարտման տեսանկյունից: Եթե կոմիտեի պատգամավորների ուղղակի մասնակցությունը այս կամ այն կոնֆերանսին ձևական առիթներով անթույլատրելի է, ապա նա դրան պետք է մասնակցի առնվազն անուղղակի ձևով, ձեր նկատմամբ բարեհաճ որևէ պետության աջակցությամբ: Կոմիտեի գլխավոր խնդիրներից մեկը պետք է լինի այդ պոտենցիալ բարեկամների որոնումը, թեկուզև երրորդական պետությունների կառավարությունների ջրջանում և նրանց օգնությամբ Հայկական հարցի առաջընթացը ինչպես տեղական, այնպես էլ արևելյան խոշոր մասշտաբով միավորված ազգերի համաժողովում: Ընդ որում անհրաժեշտ է հետազայում լայնորեն օգտվել պետությունների ղեկավարներին հասցեագրված «բաց նամակների» համակարգից, նույնիսկ այն տերությունների ղեկավարներին, որոնք արդի աշխարհում բնավ էլ չեզոք չեն: Սակայն դա պետք է անել ոչ թե քառույցներեն, այլ խիստ կշռադատված պլանով:

Մի խոսքով կոմիտեն պետք է առավելագույնս ակտիվություն և միաժամանակ խստագույն հետևողականություն դրսևորի, դառնա օրինակելի արտաքին գործերի մինիստրություն, օրինակելի պրոպագանդայի մինիստրություն և օրինակելի ուղեղների տրեստ, ունենալով միակ նպատակ՝ թուրքական կառավարությանը հարկադրել դիմել բանակցությունների և զիջումների:

Եվ, վերջապես, ես կցանկանայի ավելացնել ևս մեկ խընդրանք. Թեհրանից պարոն Դ.-ն հայկական տարեդարձի նըշման Բեյրութի կոմիտեի անունից ինձ հաղորդել է, որ այն հինգ հոդվածների համար, որոնք ես նրան ուղարկել եմ, բավական շատ հոնորար է նախատեսված ինձ համար: Այնպես որ խնդրում եմ ձեզ այդ փողերը մի ուղարկեք ինձ, այլ ներ-

որեք Արևմտյան Հայաստանի խաղաղ ազատագրման համար պայքարի կոմիտեի հատուկ ֆոնդում: Միաժամանակ ես շատ եմ խնդրում պարոն Վահե Վահյանին (Բեյրութ), որ մինչև այդ կոմիտեի ստեղծելու պահը համաձայնի կատարել այդ ֆոնդի ժամանակավոր տնօրինողի դերը և նրա հաշվին փոխանցի համապատասխան գումարը, որը 1915 թվականի նըշման կոմիտեն ինձ ուղարկելու է հոնորարի կարգով:

Գումարը, որի մասին խոսվել է, ինձ համար մեծ կարողություն է, բայց ապագա կոմիտեի խնդիրների մասշտաբով դա միայն մի կարծի է ծովում: Ուստի և ես իմ ավանդը գուտ խորհրդանշական եմ համարում և առաջարկում եմ ձեզ բոլոր հայ գաղթօջախներում կազմակերպել Նաիրիի խաղաղ ազատագրման պայքարի կոմիտեի ֆոնդի նվիրատվությունների հանգանակություն, իմ համետս մոծումը համարելով որպես նախաձեռնիչ նվիրաբերություն:

Ինքնին հասկանալի է, որ ես այդ համետս նվիրաբերումը ձեր համաձայնությամբ պայմանավորում եմ Արևմտյան Հայաստանի խաղաղ ազատագրման պայքարի կոմիտեի ստեղծմամբ:

Ահա այն ամենը, ինչ ես ցանկացա գրել ձեզ: Խնդրում եմ ձեզ չմոռանալ, որ մինչև կյանքիս վերջը ես կմնամ որպես ձեր անկեղծ բարեկամը և ձեր բազմաչարչար հայրենիքի՝ իմ հոգեմոր ջերմ երկրպագու:

1966 թ., փետրվար

ԵՐԵՔ ՆԱՄԱԿ ԱՇԽԱՐՀԻ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ

Ա.Ռ.Ա.ԶԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ԻՄ ԱՆԾԱՆՈԹ ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՆ*
(որի մեջ հիշեցնում են նրան 12 մոռացված ճշմարտությունները)

Այս նամակներս լույս են տեսնելու նաև հայերեն, իսկ հետո այլ լեզուներով, ըստ էության նրանք չեն հասցեագրված հայ ընթերցողներին. վերջիններս գիտեն այն, ինչ ես գրում եմ այստեղ: Իսկ եթե նույնիսկ չգիտեն ամբողջը, ապա սուղվազն զգում են այն մեծ ճշմարտությունը, որը ես պետք է պատմեմ այլազգի մարդկանց, որոնք, ինչպես և ես, հայ չեն և մինչև այժմ բոլորովին չեն հետաքրքրվել հայկական հարցով: Սակայն հասավ այն օրը, երբ Հայաստանը իմ երկրորդ հայրենիքը դարձավ՝ իմ ընտրությամբ: Բայց դա չի նշանակում, թե ես հրաժարվում եմ իմ առաջին հայրենիքից՝ Լեհաստանից: Սերը երկուսի նկատմամբ էլ հիանալի տեղավորվում է սրտիս մեջ: Ու եթե ամեն ոք հավատարիմ մնալով իր հայրենի երկրին, աշխատեր ճանաչել և անկեղծ սիրել որևէ այլ ժողովրդի, հավատացեք ինձ, սիրելի ընթերցող, աշխարհը այլ պատկեր կունենար:

Այժմ Ձեզ պետք է ասեմ, թե ինչու հենց Հայաստանը սիրեցի:

Հնդկաստանի հանգուցյալ պրեսիեր մինիստրը՝ Չախահալալ Ներուն Անգլիայում դաստիարակված հնդիկ էր: Նախքան իր հայրենիքը՝ Հնդկաստանը սիրելը, պետք է հայտնագործեր այն: Ու հենց այդպես էլ նա վերնագրել է իր մեծ ստեղծագործությունը այդ երկրի մասին: «Հնդկաստանի հայտնագործումը»: Ես նույնպես պետք է հայտնագործեի Հայաստանը նախքան նրան իր տառապանքների մեջ սիրելը, մանավանդ, որ երակներին մեջ հայկական արյան ոչ մի կաթիլ չի հոսում:

* Տպագրվել է «Ավանգարդ»-ում, 1990 թ. հունիսի 3-ին՝ Հ. Կարճիկյանի հրատարակմամբ:

Այդ հայտնագործումը մեծապես ցնցեց ինձ: Կարծես գտա վաղուց կորած բանալին այն սենյակի, որի մեջ խառնիխառն թափթփված են ամբողջ մարդկությանը պատկանող գանձերը: Գրա համար երկար ժամանակ մարդիկ անցնում էին այդ սենյակի մոտով՝ առանց նկատելու սարդաստայնով ու փոշով ծածկված այդ դուռը, մոռացել էին հրաշագործ բանալու մասին: Եղել են անհատներ, որոնք հանկարծակի պայծառատեսության պահերին, հիշում էին հանկարծ նրա մասին, բայց չկարողացան բանալ կախարդված դուռը:

Ես էլ, ախտ, ինքս իմ սեփական ուժերով չեմ կարողանա բացել այդ դուռը, եթե դու, անձանոթ ընթերցողս, չգաս ինձ օգնության:

Գրա համար էլ հենց սկսեցի այս խոսակցությունը քեզ հետ:

Չգիտեմ նույնիսկ թե ով ես դու, որովհետև չգիտեմ, թե որտեղ և ինչ լեզվով լույս կտեսնի վերջապես այս նամակը: Գուցե գյուղացի ես կամ արհեստավոր, գուցե գիտնական կամ՝ բանվոր: Գուցե նաև նոր ազատագրված երկրներից մեկի քաղաքացին ես, կամ որևէ այլ անձ: Բայց ով էլ որ լինես, կկարողանաս շատ ավելի բան անել, քան ես, որովհետև ծեր եմ արդեն և հիվանդոտ, պակասում է ինձ նաև երիտասարդական եռանդն ու նախաձեռնությունը:

Խոստանում եմ քեզ մի բան. եթե կատարես այն, ինչի մասին խնդրում եմ քեզ, ապա հավերժ կհիշվես մարդկության պատմության մեջ: Իսկ դա արդեն շատ բան է նշանակում, այնքան շատ, որ միայն դրա համար արժե սպրել:

Կատարիր միայն մեկ բան. օգնիր ինձ բանալ կախարդված դուռը, իսկ եթե հանկարծ սիրոս դադարի բարբախելուց, եղիր մեկը նրանցից, որոնք իմ սկսած գործը կհասցնեն մինչև վերջ:

Բայց նախքան ասելը, թե ինչպես եմ պատկերացնում քո մասնակցությունը այդ մեծ գործին, թույլ տուր, որ նախ և առաջ պատմեմ քեզ իմ սիրո առարկայի մասին՝ առանց հողի: Բարդկանց մասին և առանց մարդկանց հողի մասին, որն Աստված անվանեց Հայաստան: Դա հենց այն Հայաստանն է, որ ես գտել, հայտնագործել եմ, ինչպես Կոլումբոսը հայտնագործել է Ամերիկան՝ Երկրի վրա, իսկ Ներուն՝ Հնդկաստանը՝ իր սեփական սրտի մեջ:

Լեհերենում զվարճալի մի դարձվածք կա. «Ակսել ինչ-որ բան Ադամից և Եվայից»: Չգիտեմ՝ ուրիշ լեզուներում անան դարձվածք կա՞, թե՛ ոչ, բայց այնուամենայնիվ, Հայաստանի մասին իմ պատմությունը սկսեմ Ադամից և Եվայից:

Գիտե՞ք արդյոք, թե որտեղ էր բիբլիական դրախտը: Սուրբ գիրքը շատ ստույգ սահմանում է նրա դիրքը. գտնվում էր նա չորս գետերի ակունքների շրջանում: Նրանցից երկուսը Եփրատն ու Տիգրիսն էին: Բավական է նայել քարտեզին, որ գրտնենք նաև մնացած երկուսը՝ Ծորոխն ու Արաքսը: Իսկ երկիրը, որի տերիտորիայում գտնվում էր դրախտը, այսպես կոչված Թուրքահայաստանն է, որի մասին ստորև ընդարձակ խոսելու ենք:

Փակագծերի մեջ նկատեմ, որ մյուս բիբլիական փաստը՝ Նոյի ճանապարհորդությունը ջրհեղեղի բարձրացած ջրերով, տեղի է ունեցել նույնպես նույն՝ հետագա Թուրքահայաստանի այդ տերիտորիայի վրա: Այնտեղ՝ այդ երկրի հյուսիսում, խոչանում է երկու գագաթով մի մենավոր լեռ՝ Մասիս կամ, ինչպես նրան անվանում ենք՝ Արարատ, որի վրա կանգ առավ Նոյի տապանը: Մի խոսքով՝ Սուրբ գրքի համաձայն ամբողջ մարդկության օրրանն ու երկրային դրախտն է եղել Հայաստանը:

Սակայն մարդկությունը մոռացել է, թե որտեղ էր գտնվում իր դրախտը, որը կրկին գտնելու մասին երազում էր հանճարեղ Միլտոնը: Եվ դա եղել է մարդկության կողմից մոռացված առաջին մեծ ճշմարտությունը:

Հետագայում այդ տերիտորիայի վրա թագավորել են շատ արքաներ, որոնց մասին հիշատակում են բաբելական և ասորական աղբյուրները: Այդ երկիրը, որ տեղական ավանդությունը անվանում էր Նաիրի, շարունակում էր մնալ խիտ բնակեցված, հարուստ և կենսապաշտ, չնայած որ գտնվում էր այն ժամանակվա մեծ քաղաքակրթության ծայրամասերից մեկում և շատ հին էր: Այնքան հին էր այդ երկիրը, որ երբ առաջին բանական արարածները սկսեցին կառուցել առաջին տերությունը, սպա դա կարծես թե պետք է լինեք հենց այստեղ և ոչ թե Եգիպտոսում կամ Բաբելոնում: Միայն թե մարդկությունը այդ մասին մոռացել է: Եվ դա մարդկության կողմից երկրորդ մեծ ճշմարտությունն է:

Մեր թվարկությունից առաջ 9-րդ դարի սկզբներին, այ-

սինքն 3000 տարի սրանից առաջ, այդ տերիտորիայի վրա գոյացավ Ուրարտու կոչված մեծ տերությունը, որի սահմանները ընդգրկում էին այսօրվա ամբողջ Հայաստանը՝ թուրքական և խորհրդային, իսկ հյուսիսում սահմանը նույնիսկ հասնում էր Վրաստանին:

Լեզուն, որով խոսում էին ուրարտացիները, դեռ հայերեն էր, ճիշտ այնպես, ինչպես ուրարտացիների նախորդները՝ Նաիրիի ժողովուրդը խոսում էր նրանցից տարբեր լեզվով: 2^ր որ լեզուն ենթակա է անընդհատ փոփոխությունների: Հին հռոմեացիները՝ գուցե էտրուսկերեն, իսկ նրանց հաջորդները խոսում էին իտալերեն: Ու, չնայած դրան, վերջիններս հռոմեացիների ու էտրուսկների օրինավոր ժառանգներն էին: Նըմանապես այստեղ:

Ուրարտուի կամ հետագա հայկական թագավորության (որովհետև դա միևնույն տերիտորիան է) սահմանները հեշտ է գտնել մեր ժամանակակից Մերձավոր Արևելքի ուղած քարտեզի վրա: Ուղղակի այսօրվա Թուրքիայի ամբողջ արևելյան մասը, որը կարծես խցկված է հարավում Սիրիայի և Իրաքի, իսկ հյուսիսում՝ Խորհրդային Վրաստանի միջև: Եվ դա հենց այն տերիտորիան է, որի մասին է մեր խոսքը, այն տարբերությամբ միայն, որ Արևելքում նա ավելի հեռու էր տարածվում: Այսօր այդ տարածության 9/10-ը պատկանում է Թուրքիային, իսկ 1/10-ը՝ Խորհրդային Միությանը:

Սակայն վերադառնալով այն հեռավոր ժամանակներին: Բարտեզի վրա գտնենք Վանա լիճը և նույնանուն քաղաքը՝ նրա Արևելյան ափին (այն ժամանակ նա կոչվում էր նաև Տուշաթ): Դա Ուրարտուի մայրաքաղաքն էր: Եվ այդ ամբողջ տիրությունը պատմիչները հաճախ անվանում են Վանի թագավորություն:

Այն ժամանակներից մինչև օրս պահպանվել են ժայռերում փորված եկեղեցիներ ու դամբարաններ, բազմաթիվ աշտարակների ու ողջակների ավերակներ և խողովակներ, որոնք քաղցրահամ ջուր էին հասցնում քաղաքին 70 կմ. վրա գտնվող հեռավոր սարերից (Վանա լճի ջուրը աղի է, քան ամենաաղի ծովի ջուրը):

Ուրարտուի տիրությունը ոչնչացվել է Մելացիների կողմից, որոնք հարձակվել են նրա վրա 6-րդ դարում մեր թվարկությունից առաջ: Բայց նույն դարում նրա ավերակների

վրա գոյացավ և կառուցվեց նոր տերություն՝ Հայաստանը: Պարսկաստանի թագավոր Դարեհը ստիպված էր բավական երկար ժամանակ պաշարել հայերի դեմ և հինգ անգամ պարտություն է կրել նրանցից: Բայց վերջապես նա, ըստ երկվույթին, հաղթեց նրանց, որովհետև հայերի երկիրը մտավ Պարսկաստանի 13 և 18 աստրապոլությունների մեջ... Եվ այս վիճակում մնաց մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները:

Մի խոսքով՝ այս առաջին հայկական տերությունը գոյություն է ունեցել կարճ ժամանակ և հասնելուստարքս քիչ բան գիտենք նրա մասին:

Սակայն հայկական թագավորությունը վերածնվեց 189 թ. մ. թ. ա.: Նրա հիմնադիրը եղել է Արտաշես 1-ին թագավորը, իսկ թագավորության նոր մայրաքաղաք Արտաշատը կառուցվել է Հաննիբալի նախագծի համաձայն. Հաննիբալը ժամանակավորապես գաղթել էր Հայաստան:

Այդ երկրորդ հայկական թագավորությունը գոյություն է ունեցել 618 տարի, այսինքն՝ մինչև մեր թվականության 429 թ., երբ նա միացվեց Պարսկաստանին:

Այդ շրջանում Հայաստանը եղել է այն ժամանակվա աշխարհի ամենակուլտուրական կենտրոններից մեկը:

Մեր թվարկության 1-ին դարում այնտեղ արդեն կային թատրոններ, մատենադարաններ: Բանաստեղծները գրում էին զանազան ստեղծագործություններ, պոեմներ, իսկ գրելուց ազատ ժամանակ ջարդում էին հոռոմեացիներին, որոնք երբեմն այդտեղ ոտնձգություններ էին կատարում: Եվ պետք է ասել, որ հենց Հայաստանն էր այն երկիրը, որն առաջինն ընդունեց քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն, դեռևս 301 թ. (այսինքն Հռոմից 12 տարի առաջ): Դրա մասին նույնպես մոռացել է քրիստոնեական աշխարհը: Եվ դա նրա կողմից մոռացված երրորդ մեծ ճշմարտությունն է:

Այն հնագույն ժամանակներում գոյություն ունեին 3 մեծ կրոն, որոնք պաշարում էին իրար դեմ ամբողջ աշխարհին տիրելու համար: Մեկը հենց քրիստոնեությունն էր, երկրորդը՝ արիոսականությունը, երրորդը՝ գրադաշտականը: Արիոսականի առաջխաղացումը զսպում կամ կասեցնում էին ֆրանկները, իսկ գրադաշտականի առաջխաղացումը կասեցնում էին հայերը:

Զգիտեմ, սիրելի ընթերցող, հավաստյալ՝ ես արդյոք, թե՛ ոչ: Բայց նույնիսկ եթե ոչ, դարձյալ պետք է ընդունես, որ քրիստոնեությունը ճանապարհ է հարթել ժամանակակից կուլտուրայի համար: Ու թեև մեր կյանքում ամեն ինչ չէ, որ մեզ դուր է գալիս, սակայն ստիպված ենք հաստատելու, որ քրիստոնեության կողմից ստեղծված մշակույթը հիմնականում վատը չէ: Եվ ահա այն ամենը, ինչով մենք այժմ ապրում ենք, այն հեռավոր ժամանակներում ոչնչացված կլիներ իր սաղմնավորման փուլում, եթե հայերը չպաշտպանեին քրիստոնեական մշակույթը: Նույնիսկ 429 թ., իրենց անկախությունը կորցնելուց հետո, նրանք այնքան ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս արշավողներին (450—451 թթ. Վարդանանց պատերազմը և ուրիշներ՝ 481—484 թթ.), որ արգելում էին հեթանոսների շարժումը դեպի Արևմուտք: Մի խոսքով, հայերը փրկեցին քրիստոնեությունը:

Բայց քրիստոնեական աշխարհը այդ մասին էլ մոռացավ: Եվ դա նրա կողմից մոռացված չորրորդ մեծ ճշմարտությունն է: Բաղաբանական անկախության կորուստը բնավ չի կոտրել այդ հերոս ժողովրդի դյուցազնական ոգին: Մեր թվարկության 5-րդ դարում հայկական մշակույթը այնպիսի ծաղկման հասավ, որ կոչվեց հայկական մշակույթի Ոսկեդար: Իրոք Ոսկեդար էր դա, հատկապես գրականության ասպարեզում՝ թե ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական:

Հաջորդ դարերում հայերը ոչ միայն ստեղծում էին փիլիսոփայական, պատմական և գեղարվեստական աննման աշխատություններ, այլև շարունակում էին շատ թարգմանել: Ծընորհիվ նրանց, միայն նրանց թարգմանություններով պահպանվել ու մեզ են հասել հին Հունաստանի և հին Հռոմի բազմաթիվ մեծ մտածողների ստեղծագործությունները: Հայերն են (և մասամբ արաբները) մարդկության համար պահպանել հրեանագույն մշակույթի գոհարները: Բայց աշխարհը այդ մասին ևս մոռացավ:

Եվ դա նրա կողմից մոռացված հինգերորդ մեծ ճշմարտությունն է:

Այնուհետև գրադաշտականության և արիոսականության տեղը պատմական ասպարեզում գրավեց իսլամը (մահմեդականությունը — Մ. Գ.): Եվ կրկին քրիստոնեական Բյուզանդիոնի և Արևելքից եկող նոր հավատքի միջև կանգնեցին հա-

լերը: Այդ նրանք ութ դարով ուշացրին Կոստանդնուպոլսի անկումը, մի բան, որ պատմության մեջ պետք է գրանցված լինի որպես հայերի ամենամեծ ծառայությունը քաղաքակրթությանը առհասարակ և քրիստոնեական քաղաքակրթությանը՝ հատկապես: Միայն թե այդ մասին էլ է մոռացել աշխարհը: Եվ դա նրա կողմից մոռացված վեցերորդ մեծ ճշմարտությունն է:

Արաբների դեմ մղվող պայքարի բոցերի մեջ հայկական փոքրիկ անկախ իշխանություններից կազմվեց երրորդ Հայկական թագավորությունը, որն այս անգամ գոյություն ունեցավ միայն 160 տարի (885—1045) և ոչնչացվեց հենց բյուզանդացիների կողմից, որոնք դրանով իրենք իրենց ձեռքով տապալեցին քրիստոնեական ամրոցը իրենց տերության արևելքում: Ու հետևանքները չհապաղեցին: Երեք տարի անց (1048) արդեն տապալված Հայաստանի վրայով գլորվեց սելջուկ-թուրքերի առաջին ալիքը՝ ազդարարելով Բյուզանդիայի մոտալուս անկումը:

Քրիստոնեական Արևելքը ինքը ոչնչացրեց նրանց, ովքեր 800 տարիների ընթացքում պաշտպանում էին իրենց պարսիկներից ու արաբներից, և դրանով իսկ ինքը իր դռները բաց արեց հերթական ամենասարսափելի արշավողների՝ թուրքերի առջև:

Այսօր այդ մասին էլ աշխարհը չի հիշում: Եվ դա նրա կողմից մոռացված յոթերորդ մեծ ճշմարտությունն է:

Լավ չէ, երբ մարդիկ իրար են սպանում նրա համար միայն, որ ցույց տան, թե իրենց կրոնը ավելի լավն է: Սակայն այն հեռավոր ժամանակներում մարդկությունը դեռ չէր հասունացել այդ պարզ ճշմարտությունը հասկանալու աստիճանին: Եվ դրա համար այդքան շատ ոճիրներ են կատարվել երկու կողմից էլ, ըստ որում քրիստոնեյաները հարյուր անգամ ավելի վատ էին վարվում քան մուսուլմանները: Չէ որ քրիստոնեական կրոնը քարոզում է սեր ամեն մարդու նկատմամբ՝ անկախ նրա ազգությունից ու հավատքից: Իսկ տխրությանը հիշվող «խաչակիրները» փառավորեցին իրենց այնպիսի արարքներով, որ մինչև օրս մտաբերելիս ստիպված ենք կարմրելու:

Սակայն այդ ամենը հայերին չի վերաբերում: Նրանք ոչ ոքի զոռով չէին պարտադրում քրիստոնեություն ընդունել: Պաշտպանում էին միայն իրենց հողը և իրենց հավատքը:

Ու դրանով միաժամանակ պաշտպանում էին իրենց թիկունքում սպրող ուրիշ քրիստոնեյա ժողովուրդների հողն ու հավատքը: Եթե ուրիշ ժողովուրդները վատ քրիստոնեյա են եղել, սապ հայերն այստեղ մեղք չունեն:

Ինչևիցե, 11-րդ դարի վերջում Եվրոպայից շարժվեց խաչակիրների առաջին արշավախումբը, որպեսզի, ինչպես հայտնի է, ազատի Քրիստոսի շիրիմը: Սակայն նրանք մոռացան ազատել Եվրոպայի ամենաերկարամյա պաշտպանին՝ քրիստոնեական Հայաստանը: Եվ դա եղավ հերթական ութերորդ մեծ հանցանքը ընդդեմ ճշմարտության, երախտագիտության և արդարության:

Հայերի մի մասը, որոնց բյուզանդացիները բուն Հայաստանից տեղափոխեցին Կիլիկիա (ուր հետո բնակվում էին նրանց ազգակից ժողովուրդները) 1080 թ. ստեղծեց այնտեղ ըստ հերթականության չորրորդ հայկական թագավորությունը, որը գոյատևեց համարյա 300 տարի (1080—1375) դառնալով Արևելքի ամենակուլտուրական տերություններից մեկը: Իսկ եթե այնտեղ ստեղծված հայկական պատմական գրականությունը չլիներ, հնարավոր չէր լինի այսօր վերականգնել խաչակիրների արշավանքների, ինչպես նաև Արևելքի քրիստոնեական մանր տերությունների պատմությունը: Ինչ արած, աշխարհը նորից մոռացավ օգնության հասնել պատմականորեն արդեն հայկական այդ վերջին թագավորությանը, երբ հասել էր նրա ծանր ժամը: Եվ դա եղավ ըստ հերթականության իններորդ մեծ հանցանքը ընդդեմ ճշմարտության, պարտականության և քաղաքական բանականության: Դրա համար շուտով վարձահատուց եղան սերբերը՝ 1389 թ. Օտոմանական թուրքերի ունեցած ողբերգական ճակատամարտից հետո կորցնելով իրենց անկախությունն ավելի քան 300 տարով: Իսկ քիչ հետո նրանց բախտակից դարձան նաև բուլղարները՝ 1393 թ. Տիրնովի անկումից հետո: Չէ որ չկան մեկուսացած փաստեր:

Առանձին ժողովուրդների պատմությունը զարգանում է հաղորդակից անոթների միջոցով: Լուսինյանների հայկական թագավորության անկման և սերբական Լազարի տերության ցամաք-թուրքերի կողմից ոչնչացման միջև ակնհայտ է կապը, որի մասին այստեղ չեն խոսելու:

Կիլիկիայի թագավորության ամբողջ գոյության ընթաց-

բում Մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը ծանր կացություններ շատ է ապրել: Հերթով ընկնում էր սելջուկ թուրքերի տիրապետության տակ, որը այդ վերջինները հասկանում էին շատ պարզեցրած. ուղղակի մորթում էին իրենց նոր հպատակներին: Հետո Հայաստանը բաժանված մնաց մի շարք սելջուկ-արաբա-քրդական էմիրությունների միջև, որոնք անընդհատ կռվում էին միմյանց դեմ: Այնուհետև 1170—1236 թթ. այստեղ գոյացավ Վրաստանին ենթակա հայկական վասալ իշխանության պես մի բան: Բայց մոնղոլները սրբեցին նրան աշխարհիս երեսից:

Այստեղ չենք պատմելու իրար հաջորդող մոնղոլական տիրապետությունների մասին 150 տարի, այսինքն՝ 1236—1386 թթ. ընթացքում Հայաստանի ողբերգական պատմությունը, ինչպես նաև նրա պատմությունը հարյուրապատիկ սարսափելի Լենկթեմուրի և թուրքմենական Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու ցեղերի տիրապետության ներքո, որոնք փոխադարձաբար իրար կոկորդից էին բռնում ընդհուպ մինչև 15-րդ դարի վերջը: Պարզ բան է, որ վայրենիների այդ բոլոր հաշվեհարդարներին անընդհատ հետևում էին տարաբախտ հաշերի կոտորածները: Ծանր բան չի փոխվել նրանց վիճակում դեպի լավը նաև հաջորդ հարյուրից ավելի տարիների ընթացքում (1502—1639), երբ Հայաստանը սկսեց ձեռքից ձեռք սանցնել՝ պարսիկներից օսմանական թուրքերին և հակառակը: Ըստ որում պարսիկները տեղահան էին անում հայերին սահմանամերձ շրջաններից՝ հրդեհելով նրանց տները, իսկ թուրքերը հրդեհում էին տները, բռնաբարում և ստրկացնում էին ողջ մնացածներին:

1639 թ. Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց 2 մասի՝ Արևմտյան կամ Թուրքական և Արևելյան կամ Պարսկական: Սկսեցին ստեղծվել երկու գրական բարբառներ՝ արևմտահայերենը և արևելահայերենը: Այդ բաժանումը մնում է մինչև օրս, միայն թե Պարսկահայաստանը (անհամեմատ փոքր) հետո անցավ ռուսական ցարական կառավարությանը, ինչի մասին ստորև խոսելու ենք, իսկ Թուրքահայաստանը (ամբողջի 9/10 մասը) թուրքերը դարձրին կատարյալ անապատ. այդ մասին նույնպես խոսելու ենք ստորև:

Հայերը որքան ուժ ունեին պաշտպանում էին իրենց հողը: Վրացիների հետ մեկտեղ կրծքով դիմադրում էին մոնղոլներին,

բին, երկու անգամ ապստամբեցին նրանց դեմ (1249 և 1261 թթ.): Բայց հետո, երկար ժամանակ նրանք չունեին ոչ ուժ և ոչ էլ թափելու արյուն: Միայն ամենազարմանալի պատերազմի ժամանակ, որ Պետրոս Մեծի Ռուսաստանը մղում էր Պարսկաստանի դեմ, Պարսկաստանը՝ Թուրքիայի դեմ և Թուրքիան Ռուսաստանի դեմ, հայերի զորավար Դավիթ-Բեկը երեք կովոդ բանակի կրակների արանքում ստեղծեց հայկական տիրություն, որը ճանաչվեց երեք կովոդ պետությունների կողմից էլ: Մակայն այն գոյատևեց շատ կարճ (1722—1730), այսինքն՝ մինչև Դավթի ժառանգ Մխիթարի դավադրական սպանությունը:

1828 թ. Ռուսաստանը մեծացրեց իր տերիտորիան Պարսկահայաստանի մեծ մասի հաշվին, իսկ 50 տարի անց (1878) Թուրքիայից խլեց Ղարս և Արդահան հայկական մարզերը: Թվում էր թե վիակատար անկախություն ստանալու հայերի երազանքները վերջապես իրագործվելու են: Բայց ավաղ, ցարական Ռուսաստանը ամենևին միտք չունեց հարություն տալու Հայաստանին, թեև բազմիցս այդ խոստումներն արել էր Հայաստանին: Պարզապես հայկական հողերը միացրեց իր տերիտորիային որպես մի նոր նահանգ: Ու չգտնվեց մի նոր հայրենի, որը հիշատակեք Հայաստանի մասին այնպես, ինչպես ինքը՝ Հունաստանի մասին: Հերթով ազատագրվեցին Ռումինիան, Սերբիան և Բուլղարիան: Իսկ Հայաստանի մասին այդ ամենահումանիտական 19-րդ դարում բոլորը մոռացել էին: Տասներորդ անգամն էր դա, որ մոռացվել էր Հայաստանը:

Ծիշուն ասած չմոռացողներ կային: Բայց հայ ժողովրդի բարեկամներ չէին նրանք, այլ ուղղակի որոշ եվրոպական երկրների փաստաբաններ, որոնք հայկական հարցը խաղացելով հնարավորին չափ արտոնություններ էին պոկում Թուրքիայից իրենց համար: Ու այդ հարցով անվերջ զրգոնում էին թուրքերին, մինչև որ հասցրին այն աստիճանին, որ հայ ժողովուրդը ահավոր զին վճարեց ոչ իր պարտքերի դիմաց:

Հայերը բնակվում էին ոչ միայն Թուրքահայաստանում, այլև ցրված էին ամբողջ Անատոլիայում և այն էլ դեռևս բյուզանդական ժամանակներից: Առանձնապես շատ էին նրանք Կիլիկիայում՝ նախկին Ռուբինյանների և Լուսինյանների թավորության մեջ: Իսկ բուն Անատոլիայի սահմաններից դուրս

բնակությունն էին հաստատել Սիրիայում և Լիբանանում ու
Ռախա և սուսը հենց սուլթանի մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում
(Ճախկին Կոստանդնուպոլսում), որը 19-րդ դարում դարձավ
թուրքա-հունա-հայկական կուլտուրական մեծ կենտրոն: Ըստ
որում հայկական տարրը գերակշռում էր մտավոր ասպարե-
զում: Այստեղ է հենց զարգանում արևմտահայ հոշակապ գրա-
կանությունը՝ Մերձավոր Արևելքի ամենահետաքրքիր գրակա-
նություններից մեկը:

Ստամբուլը տարբեր պատճառներով դարձավ արևմտա-
հայերի հոգևոր կենտրոնը, բայց գլխավորնայնս նրա համար,
որ այն ժամանակ Թուրքահայաստանում ավելի մեծ քաղաք
չկար: Մնացած քաղաքները ոչնչացված էին վայրենիների տի-
րապետության 800 տարիների ընթացքում՝ սկսած ամենավաղ՝
սելջուկ-թուրքերից մինչև ամենատուջ՝ օսման-թուրքերը:

Այնուամենայնիվ, երկու մեծ քրիստոնեական գաղութների
սակայությունը Ստամբուլում փուշ էր թուրքական կառավա-
րության աչքում, մանավանդ որ օտար պետությունները օգ-
տագործում էին այդ փաստը ոչ թե ազգային փոքրամասնու-
թյուն կազմող հայերին և հույներին օգնություն ցույց տալու
նպատակով, այլ Թուրքիայի վրա ազդելու նպատակով, ստի-
պելով նրան, որ թույլ տա կոնցեսիաներ իր երկրում եվրոպա-
կան կապիտալի համար: Գնալով թուրքերի մեջ աճում էր ա-
տելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ... Սկսվեցին կոտո-
րածները: Միայն թե այդ ատելությունը դրոշմներն ու գրգռող-
ները օտարերկրացիներ էին, իսկ զոհ էին դառնում այն ան-
մեղ քրիստոնյաները, որոնց միայն կարելի էր անպատիժ սպա-
նել: 19-րդ դարի առաջին կեսին դա գլխավորապես հույներն
էին, իսկ 1876 թվականից՝ հայերը:

Հայերի անտանելի կյանքը թուրքական տիրապետության
ներքո 1915 թ. հասել էր իր գագաթնակետին, երբ տանջալի
մահվան դատապարտվեց համարյա ամբողջ արևմտահայ ժո-
ղովուրդը: Իրենց անկախությունը կորցնելուց հետո 870 տարի
(1045—1915) տառապում էին նրանք այնպիսի տանջանքնե-
րի մեջ, ինչպիսիք չի ճանաչել աշխարհիս ոչ մի ժողովուրդ:
Բացի գուցե միայն հրեաներից: Բայց հրեաները Երուսաղեմի
անկումից անմիջապես հետո լքեցին հայրենի հողը, հնարա-
վորություն ունենալով գոնե իրենց համար բնակավայր ընտ-
րել: Եվ ամեն տեղ չէ, որ վատ էր նրանց համար:

Այսօր, ճիշտ է, աշխարհով մեկ ցրված են գաղթած հա-
յերը: Բայց 1915 թ. սուսը թուրքահայերի ճնշող մեծամասնու-
թյունը մնում էր իր հայրենիքում: Դրանք գյուղացի հողագործ-
ներ էին: Եթե գաղթում էր այդ գյուղացին, ապա դեպի Ստամ-
բուլ կամ դեպի Լիբանանի քաղաքները՝ նույն թուրքական կա-
ռավարության սահմաններում: Քաղաքներում նրանք աշխատում
էին որպես բանվորներ կամ արհեստավորներ: Ոմանք զբաղ-
վում էին առևտրով և հակառակ տարածված բանասանքների,
եղել են ազնիվ առևտրականներ: Համենայն դեպս այդպիսի
համբավ վաստակել են նրանք իմ հայրենիքում՝ Լեհաստանում:

Ծատ հայեր իրենց նվիրեցին մանկավարժական և մշա-
կությանն ստեղծագործ աշխատանքին: Նրանք մեծ արտիստ-
ներ են եղել արվեստի յուրաքանչյուր ճյուղում. նրանցից դուրս
են եկել հանճարեղ բանաստեղծներ ու արձակագիրներ, մեծ
երաժիշտներ, ակնառու նկարիչներ, հոշակապ շինարարներ,
իսկ ամենից սուսը ազնիվ աշխատավորների և հմուտ, բարե-
խիղճ արհեստավորների հսկայական մի զանգված: Ժամա-
նակակից աչքի ընկնող հայ բանաստեղծ Պարույր Սևակը ի-
րավամբ ասում է.

Իսկ երբ ստիպված մեր հողն ենք թողել,
Որ էլ հասել ենք, որտեղ էլ եղել՝
Չամացել ենք մենք ամենքի համար,
Ծինել ենք կամորջ, կսպել ենք կամար...

Խնդրում են միշտ հիշել, որ Թուրքահայաստանի կազմում
էր պատմական Հայաստանի 9/10 մասը: Դրա համար էլ, ա-
հա, ոչ թե Պարսկական Հայաստանում (որ վերաբերմունքը
հայերի նկատմամբ անհամեմատ ավելի լավ էր), այլ հենց
այստեղ բյուրեղացավ այն, ինչը որ 19-րդ դարի հրապարա-
կախությունը անվանել է հայկական հարց:

Այս տերմինը կյանք ստավ Թուրքիայի սուլթան Աբդուլ
Համիդ 2-րդի գահակալության ժամանակից (1876 թ.), որը
33 տարվա ընթացքում, այսինքն համարյա մինչև իր գահըն-
կեցությունը (1909 թ.) հասցրեց իրագործել ութ մեծ կոտո-
րած. դրանցից ամենամեծի ժամանակ սպանվեց մոտ 300 հա-
զար հայ: Հայերին կոտորում էին թուրք կառավարության կող-
մից գրգռված քրդերը՝ թուրք հասարակության տակառքների
հետ միասին: Թուրք գյուղացիները հիմնականում կոտորած-
ներից չէին մասնակցում. հասարակ թուրք ժողովուրդը բնավ

չար չէ և ընդհանրապես կարողանում էր խաղաղ ապրել քրիստոնյա ժողովուրդների հետ: Եվ ընդհակառակը, սարսափելի չարացած էին այն մարդիկ, որոնք դրանից առաջ և դրանից հետո կառավարում էին Թուրքիան:

Հենց նոր Աշեցի, որ եղել է 8 կոտորած, որոնցից ամենամեծի ժամանակ սպանվել է շուրջ 300 հազար հոգի: Որքան հեշտ է գրել այդ մասին: Բայց ինչ սարսափելի բովանդակություն են պարունակում այդ խոսքերը: Այսպես, եթե գիշերը հայենք աստղայից երկնքին, ապա հասարակ աչքով ամբողջ երկնակամարում կարող ենք տեսնել շուրջ 4000 աստղ...

Եթե դրանք միայն մեկ կոտորածի ժամանակ սպանված հայ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների մարմինները լինեին, ապա 75 անգամ ավելի պետք է լինեին, քան երկնքում մեր տեսած աստղերը: Ու հիշիր միաժամանակ, որ այն ժամանակ արդեն դա փոքրաթիվ, հազիվ մի քանի միլիոնանոց քրիստոնյա ժողովուրդ էր, որը հարյուրամյակների ընթացքում հրաշքով պահպանում էր իր կյանքը՝ ապրելով ու պայքարելով հավատքի, լեզվի, մշակույթի և ամեն տեսակետից իրեն օտար մուսուլման միջավայրում:

Վերևում հիշատակեցի արդեն, որ եվրոպական տերությունները խտուճվում էին հայկական հարցին, միջամտում էին նաև այն ժամանակ, երբ նրանց միջամտությունը բնավ հարկավոր չէր ու միայն գրգռում էր թուրքերին հայերի դեմ: Բայց այդ հարցին խտուճվող ոչ մի պետության կառավարություն այդ խնդիրը չդրեց ճիշտ հողի վրա, այսինքն չսահմանեց, չառաջարկեց անգամ թուրքական Հայաստանը վերածնել անկախ, սուվերեն պետության: Մինչդեռ այն ժամանակ կային արդեն անկախ պետություններ՝ Հունաստանը, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Բուլղարիան և Ռումինիան, հետո շուտով նաև Ալբանիան, որոնք առաջ պատկանում էին Թուրքիային: Գուցե չէի՞ն ուզում բարկացնել ցարական Ռուսաստանին, որը հույս ուներ մոտիկ ապագայում գրավել այդ տերիտորիաները, ընդհուպ մինչև արաբական սահմանը: Կամ գուցե ինչ-որ ա՞յլ պատճառներ կային: Բավական է, որ աշխարհը մոռացավ երեսուն հարյուրամյա հայկական պետության ավանդության մասին: Եվ դա նրա տաճանակերորդ մոռացությունն ու անհերելի սխալն էր:

Չեմ կարծում, թե աշխարհիս երեսին գտնվեր որևէ ուրիշ

ժողովուրդ, որը ի վիճակի լիներ այդքան երկար դիմանալու անընդհատ շարունակվող արյունահեղությամբ, ինչպես դիմացան հայերը 9 դարերի ընթացքում, տանելով միաժամանակ մշտական արհամարհանքը: Չէ՞ որ վայրենի արշավողները (բացի մոնղոլներից) եղել են մոլի մուսուլմաններ և քրիստոնյաներին ավելի վատ էին նայում, քան շներին: Հոգու ինչպիսի տոկունություն էր պետք այդպիսի պայմաններում կրոնափոխ չլինելու համար: Չէ որ դա այնքան հեշտ բան չէր: Ու միանգամից կարելի էր ունենալ հանգիստ կյանք, և նույնիսկ արտոնյալ պաշտոն սերնդից սերունդ մուսուլմանների մեջ: Չնայած դրան կրոնափոխության դեպքերն այստեղ այնքան հազվադեպ են պատահել, որ գրեթե նշումներ չկան նրանց մասին:

Սակայն կոտորածները միակ ջրանցքը չէր, որով արտահոսում էր հայ արյունը: Երկրորդը ենիչերական այն զորագնդերն էին, որ տանում էին ամեն տասներորդ հայ տղային, և այդ տղաները, պարզ բան է, արդեն մեկընդմիջտ կորած էին ժողովրդի համար: Եվ, վերջապես, երրորդ ամենալայն ջրանցքը եղել է ամենագեղեցիկ աղջիկների փախցնելը համարյա 1000-ամյակի ընթացքում:

Իսկամը տղամարդուն ոչ մի սահմանափակում չի անում կյանքի ընկերուհի կամ ընկերուհիներ ընտրելու մեջ: Իսկ քանի որ Թուրքահայաստանում չի եղել մի անկյուն, ուր չարտրվեին գոնե մի քանի մուսուլմաններ՝ քողեր կամ թուրքեր՝ միշտ լավ զինված ու կոիվների պատրաստ, ապա սպառնալիքներով, թե զենքի ուժով քրիստոնյաներից ամենագեղեցիկ կանանց խլելը օրակարգի խնդիր էր: Հայ մորից և թուրք հորից ծնված տղան դաստիարակվում էր որպես թուրք՝ հպարտանալով իր «ասպետական» ծագումով և արհամարհելով խաղաղ տրամադրված մոր ժողովուրդը: Սակայն դա հսկայական ազդեցություն է ունեցել նոր սերունդների ուսաստանական պատկանելության վրա: Այդ նոր սերունդների մայրերը, հաճախ նաև տատերն ու նախատատերը հայուհի են եղել: Չէ որ թուրքերը, երբ Աստված նրանց ստեղծեց և բերեց Անատոլիա, ունեին շեղ աչքեր և դուրս ցցված լայն այտուկներ: Իսկ այսօր բավականին գեղեցիկ ժողովուրդ են, որովհետև հայերից խլեցին նրանց սեփական արյունն անգամ:

Սակայն հակառակ բազմաջրանցք հուններով հայկական

արյան անընդհատ արտահոսքին, հակառակ մեծամեծ կոտորածներին և մշտական արհամարհանքին, հայ ժողովուրդը ջղաձգորեն իր սպառնալից ուժերի մնացորդներով ամուր կանչում էր իր հավատքին ու իր լեզվին: Մեկ ուրիշ ժամանակակից հայ բանաստեղծ Գևորգ Էմինը համեմատում է նրան խաղողի վազի հետ, որն իր արմատները խրել է կարծր ժայռի մեջ ու սնվել այդ ժայռով:

Աբդուլ Համիդի արյունարբու կառավարության անկման պահին, այսինքն 1909 թ., հակառակ ամեն բանի, ամբողջ աշխարհում դեռ կար 5 միլիոն հայ (Թուրքիայում մոտ 4 միլիոն): Բայց մոտալուրտ պատերազմի մթնոլորտում աշխարհը դադարել էր նրանցով հետաքրքրվելուց՝ թողնելով նրանց երիտ. թուրքերի կուսակցության «պողոթնի» ու լիբերալ փոքրամասնության հոգատարությանը. այն կուսակցության, որն այն ժամանակ խոստանալով «միություն և առաջադիմություն» անցավ իշխանության գլուխ: Եվ դա եղավ իր հեռուանքներով ազնվապարսպի 12-րդ սխալը: Նրա ողբերգական հետեւանքների մասին կխոսենք այս նամակաշարի երկրորդ մասում:

ԵՐԿՐՈՐԳ ՆԱՄԱԿ ԻՄ ԱՆԾԱՆՈԹ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ՝

(որի մեջ պատմում են նրան այնպիսի փաստեր, որոնք խաչատուակեցին ամբողջ մարդկությանը)

Կան տարբեր առաջադիմություններ. կա մշակութային առաջադիմություն, բայց կա նաև անդամալուծության առաջադիմություն:

Թուրքերը հաճախակի գործածում են այնպիսի բառեր, ինչպես «առաջադիմություն», «ազատություն», «համերաշխություն» և «արդարություն», որոնք օգտագործում էին այս դարի սկզբին, օգտագործում են և այժմ որպես իրենց կուսակցությունների անուններ, թեև մանավանդ Աբդուլ-Համիդի անկումից սկսած, այնտեղ ոչ ազատություն կա, ոչ համերաշխություն, ոչ արդարություն, իսկ առաջադիմությունը գրեթե ան-

ձկատելի է, թեև այդ ժամանակամիջոցում լատինական այբուբենն մտցվեց այնտեղ և արգելվեց ֆես կրելը:

Այդ «նոր ժամանակներն» սկսվեցին երիտթուրքերի՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո: «Միություն և առաջադիմություն» խոստանալից անվան տակ նրանք 1909 թ. գարնանը գահընկեց արին արյունարբու սուլթան Աբդուլ-Համիդ Երկրորդին և գահ բարձրացրին Մուհամեդ Հինգերորդին, որը մեծ ինչուս կատարում էր նրանց կամքը: Ու պարզվեց, որ գործնականորեն հայտնի չէր, թե առաջադիմությունը ինչու էր արտահայտվում, որովհետև նոր կառավարությունը ավելի էր սեղմում օղակը ազգային փոքրամասնությունների վզին ու հուշակում շովինիզմի, պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի լոզունգներ:

1912 թ. գարնանը երիտթուրքական կառավարությունը կարճ ժամանակով տապալվեց մրցակից կուսակցության կողմից, որը կրում էր ավելի գեղեցիկ անուն՝ «Ազատություն և համերաշխություն» և նախորդից տարբերվում էր նախ և առաջ նրանով, որ անգլիական կողմնորոշում ուներ, մինչդեռ նախորդը՝ գերմանական: Բայց 1913 թ. հունվարին երիտթուրքերը նորից կառավարության ղեկն իրենց ձեռքն առան, ըստ որում նոր մինիստրները անձամբ՝ իրենց ձեռքով սպանեցին նախորդներին: Որպես հաղթանակած կուսակցության ղեկավար մարմին՝ կազմվեց մի եռիշխանություն, որը կառավարում էր պետությունը՝ առանց հաշվի առնելու սուլթանին: Եռիշխանության մեջ մտան Էնվեր փաշան, Թալյաթ փաշան և Ջեմալ փաշան: Լավ հիշիր այս անունները, ընթերցող, որովհետև այդ երեք ջեներալները առաջին դերը կատարեցին մեծ խաչատուակության պատմության մեջ:

Երիտթուրքերի կրկին վերադարձը իշխանության գլուխ՝ ազգային փոքրամասնությունների համար բերեց կարծես լարվածության որոշ թուլացում և առերևույթ լիբերալություն: Նույնիսկ փոխադարձ հասկացողություն տեղի ունեցավ հայերի հետ: Կառավարությունը խոստացավ նրանց բաղաբանական և մշակութային լայն ինքնօրինություն, բայց միաժամանակ սկսվեցին գաղտնի պատրաստություններ տեսնել հայերին իսպառ բնաջնջելու «համարձակ» նախագիծը մշակելու:

Քաջության, ինչպես և առաջադիմության, տարբեր տեսակներ են լինում: Քաջություն պետք է ունենալ կյանքը մահվան վտանգի ենթարկելու. քաջություն պետք է ունենալ նաև երե-

* Տպագրվել է «Երիտթուրքական Հայաստան» թերթի 1990 թ. մայիսի 20-ի համարում:

խա սպանելու համար: Երիտթորքական կառավարությունն օժտված էր այս երկրորդ տեսակի քաջությամբ:

1914 թ. համաշխարհային առաջին պատերազմի անակընկալ պայթյունը հիանալի պայմաններ էր ստեղծել այդ նախագիծն իրագործելու համար: Հենց սկզբից էլ տարակույս չկար, որ Թուրքիան մասնակցելու է պատերազմին Գերմանիայի կողմից: Փաստեր կան, որ գերմանական գերագույն շտաբը տեղյակ էր այդ գաղտնի դավիճ, թեև հայերի մեծ բարեկամ, ավստրիական գրող Ֆրանց Վերֆելը ասում էր, թե այդպես չէր: Համենայն դեպս կասկածից դուրս է, որ գերմանացիները այնքան էլ չէին միջամտի Թուրքիայի այդ «ներքին գործին», իսկ Անտանտի երկրների հասարակական կարծիքը կարելի էր հաշվի չառնել, քանի որ Թուրքիան պատերազմում էր նրանց դեմ:

Արտաքուստ կյանքն ընթանում էր նորմալ: Հայերին, ինչպես և թուրքերին, կանչեցին բանակ, իսկ ավելի տարիքավորներին՝ ռազմական ամբողջություններ և ճանապարհներ կառուցելու համար: Կային գրեթե բացառապես հայերից կազմված զնդեր, որոնք լավ էին կոչում: 1914—1915 թթ. ձմռանը նրանք շրջապատումից ազատեցին գեներալիսիմուս Էնվեր փաշային, որը հատուկ հրամանով շնորհակալություն հայտնեց «մեր հավատարիմ հայ ժողովրդին»...

Այդ նույն ժամանակ տեղի էին ունենում կուսակցական դեկավարների գաղտնի նիստեր: Ստույգ հայտնի է համընդհանուր կոտորածի նախագիծը: Սակայն նույնիսկ այստեղ՝ կուսակցության գերագույն կոմիտեում, կային հակադրվողներ: Ահա 1914 թ. հոկտեմբերի 15-ի նիստի սղագրությունը.

Թալեաթ բեյ.— Մի խոսքով վախենում են, որ Գերմանիան, պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո, կապիի ամենից ավելի ամուր և ընդունակ հույն ու հայ տարրերի հետ:

Զիա Գյոք-Ալփ.— Հույները կասկածելի են: Վաղ թե ուշ ստիպված կլինենք պայքար մղել նրանց դեմ: Իսկ հայերի կոտորածը կվախեցնի նրանց: Հունաստանը չի համարձակվի նոր պատերազմ սկսել՝ վախենալով Թուրքիայում սպրոդ հույների համար:

Զավիդ.— Գուցե դուք իրավացի եք, բայց ինչ կլինի, եթե այս պատերազմում պարտվենք: Ես լավ եմ ճանաչում հայերին: Բավարարելով նրանց հինգ պահանջներից միայն մեկը՝ կա-

րող ենք մեր կողմը գրավել նրանց: Պետության ապահովության համար կարելի է վերաբնակեցնել նրանց, բայց պետք է սպանել. չէ որ այդ ձևով կկորչեն նաև նրանք, որոնց հնարավոր է ստիպել իսլամություն ընդունել և հետո օգուտ քաղել նրանցից:

Գուլտ. Նագիմ.— Զարմանում եմ, որ ոմանք պաշտպանում են նրանց: Զե որ նրանք խանգարում են մեզ կովկասյան ռազմաճակատում՝ անհնարին դարձնելով մեր մուսքը Ռուսաստան: Այնտեղի հայերը կամավոր են մտնում բանակը, իսկ մեզ մոտ դասալիք են լինում: Անհրաժեշտ է հիմնովին լուծել հայկական հարցը՝ բոլոր հայերին իսպառ բնաջնջելով: Կարծում եմ, որ արտահայտում են այստեղ եղողների ընդհանուր համոզմունքը՝ հաստատելով, որ միանգամից կլուծենք այս խնդիրը, հենց որ որոշումն ընդունվի:

Թալեաթ բեյ՝ ներքին գործերի մինիստր.— Իմ անձնական պատասխանատվությամբ հայերի դեմ կգործադրեմ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ համարեմ, քանի որ թեև առայժմ ցույց են տալիս, թե մեր կողմն են, բայց վաղը կարող են փոխել իրենց վերաբերմունքը:

Զայների մեծամասնությամբ ընդունվեց հետևյալ բովանդակությամբ, որոշում՝ հայերի վերաբնակեցում կատարել, միաժամանակ ոչնչացնել նրանց անապատում:

Խնդրում են ուշք դարձնել Թալեաթ բեյի՝ իմ ընդօժիած բառերին: Հայերը լույս էին տրամադրված թուրքական պետության նկատմամբ և իրենց վերաբերմունքով (չհաշված դասակարգության սակավաթիվ դեպքերը, որոնք պատահում էին ամեն տեղ) ռեպրեսիաների համար հոգեբանորեն պատճառաբանված ոչ մի առիթ չէին տալիս թուրքերին:

Համենայն դեպս այդ օրվանից սկսվեցին պլանավորված, մանրակրկիտ նախապատրաստությունները՝ մի ամբողջ ժողովրդի սպանելու համար, օգտագործելով աշխատանքի կազմավերպության նորագույն մեթոդները: Պարզվում է, որ կազմավերպված ցեղասպանության հնարողները գերմանացիները չէին: Թուրքերը նրանցից առաջ էին անցել:

Սաստիկ ձմեռվանից հետո, երբ խրամատներում անջարժևստած զինվորների ցրտահար մատները, ականջներն ու բըրբերը ստիպված էին հեռացնել, վրա հասավ արտակարգ շոգ գարունը: Ամբողջ Թուրքահայաստանում, Կիլիկիայում և բուն

Անատոլիայում ցրված հազարավոր հայկական գյուղերը թափված էին ալգեստանների փարթամ ծաղկած ծառերի ծովի մեջ: Երիտասարդները քիչ էին. նրանք կոչվում էին Թուրքիայի սուլթանի համար: Բայց չնայած դրան՝ գյուղերը թնդում էին երազի պես գեղեցիկ աղջիկների անզուգական երգից ու խաղով տարված մանուկների աղմուկից:

Ապրիլի վերջերին շոգը գազաթանակետին էր հասել: Արևը կարող էր մարդ սպանել:

Եվ այդ ժամանակ սկսվեց այն, ինչ նախագծված էր:

Թուրքական պետության տարբեր մասերում տարբեր էր կատարածի ընթացքը: Բուն Անատոլիայում, ուր թուրք բնակչությունը կազմված էր գյուղացիներից, որոնք բնակչության մեղմ էին և իրենց քրիստոնյա հարևանների նկատմամբ բարյացակամ, այդ սպանությանն արտաքուստ տրված էր օրինակաբանության ձև: Քաղաքներում ու գյուղերում միաժամանակ երևացին հայտարարություններ, որոնցով հայ բնակչությանը հրամայված էր որոշված օրը, որոշված ժամին հավաքվել հրապարակում կամ գյուղի կենտրոնում միայն ձեռքի բեռով՝ նոր բնակավայր տեղափոխվելու համար: Մշակված հողը, տները ու այն ամենը, ինչ կար այնտեղ, պետք է մնային նոր բնակիչներին՝ մահմեդականներին: Արգելված էր վերցնել որևէ փոխադրամիջոց: Երթը պետք է լիներ հետիոտն:

Այդ ամենը հիշեցնում էր ավելի ուշ պատմության թատերաբեմ իջած գերմանական զավթիչների կատավարման ձեռքերը, երբ նրանք ոչնչացնում էին հրեա ժողովուրդին:

Նշված ժամին, նշված վայրերում հավաքվել էին սարսափահար կանաչ ու մանուկներ, անչափահաս աղջիկներ, տղաներ ու ծերունիներ: Ծաղկահասակ տղամարդիկ խիստ սակավաթիվ էին:

Հրապարակը նախօրոք շոջապատվում էր հրացաններով ու մորակներով զինված ոստիկաններով: Տեղացի թուրքերը սարսափով դիտում էին այդ տեսարանը իրենց տների ամուլփակված լուսամուտներից: Նրանցից ոչ մեկը ոչ մի թշնամանջյուններ հայերի դեմ: Խղճում էին նրանց, որովհետև թուրք ժողովուրդը ըստ էության բարի է, ինչպես ռուս ժողովուրդը կա՞հնդիկը: Գուցե դրանք են աշխարհիս ամենալավ ժողովուրդները: Եվ թուրքերի կողմից ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ ցուցաբերված դաժանությունները այս տեսակետից կրկնակի

այնչեցուցիչ են, որովհետև հոգեբանորեն անբացատրելի են: Այդ հույն բարի ու մեղմ թուրք գյուղացին հրեշ էր դառնում, ինչն որ ստանում էր ենթասպայի կամ ոստիկանի պաշտոն: Իսկ համալսարանական կրթություն ստացած թուրքերը սառնասրտորեն նախագծում էին մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջելու պլանը: Ըստ երևույթին հասարակական գաղափարները նոր կադրեր կրթելու համակարգը Թուրքիայում չար է իր հիմքում, որովհետև վարակված է առեղծվածային թույնով: «Արդարությունը պարտավոր են ամրացնել իմ թրի սայրին, քաղաքակրթությանը խիղի իմ ձիու պալատերին: Ես պարտավոր եմ ոչնչացնել ամեն բան՝ չթողնելով քարը քարի վրա, ոչ էլ կանգնած ծառ և ոչ իսկ մի կանաչ տերև նրա վրա: Իմ ետևից պարտավոր են թողնել այնպիսի ավերակներ, որ դրանք տեսնող ամեն ոք իրավունք ունենա ասելու. «Այստեղով թուրքն է անցել», — հայկական ջարդերի ճիշտ նախօրյակին գրում էր երիտթուրքերի կոմիտեի նիստի մասնակից Զիա Գյոք-Ալիը, որի խոսքը մենք բերեցինք վերևում:

Ակամա անզուսպ ցանկություն ունեմ պատասխանելու նրան հիսուն տարի հետո. «Տխմար մարդ, դրանով ուզում ես հարգանք ներշնչել մարդկությանը քո հանդեպ: Քանզի ու ոչնչացնել ի վիճակի է ամեն մի անասուն մինչև որ նրան շրթայով կապեն և ամեն մի խելագար, մինչև որ զսպաշապիկ հագցնեն նրան: Դրանից հետո թուրքը արդեն երբեք չի սպասու աշխարհին: Դուք, թուրքերդ, պետք է հաշտվեք աշխարհում նորմալ երկրորդական պետության դերը կատարելու հետ: Եվ այդ նորմալ աշխարհում թուրքի անունը կարող է փայլատակել ավելի, քան մի անգամ, բայց ոչ կոտորածների կապակցությամբ»:

Սակայն այդ անպիտան մարդը այն տրամադրությունների հիանալի արտահայտիչն էր, որոնցով դաստիարակվում էր և շարունակում է դաստիարակվել թուրք երիտասարդությունը: Այդ տխուր փաստի սպացուցները բերեցին ինձ իմ ծանոթները, որոնք Իզմիր քաղաքում էին հույների հայտնի կոտորածի տարեդարձի օրերին: Այդ կոտորածը թուրքերը կատարել են իրենց վերջին պատերազմի ժամանակ՝ ջարդելով բուն Իզմիրում միայն 100 հազար հույն, հրեա և հրաշքով մինչև այդ կենդանի մնացած հայերին:

Ամեն տարի այդ արյունահեղ տարեդարձը հրճվանքով

ու հայարտությանը են նշում տեղի համալսարանի ուսանող-ները, որոնք եմիչերիների զգեստով, յարթադաններն ատան-ներին, մեծ խմբերով անցնում են փողոցներով՝ սպանելով կամ ծովը նետելով ճանապարհին պատահած հույներին ու հայերին: Եվրոպացիները այդ արյունահեղ դիմակահանդեսը տեսնելիս հիվանդանում են:

Անատոլիայի, Միջագետքի, Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներից, ընդարձակ կայսրության բոլոր գյուղերից ու բնակավայրերից միևնույն ժամին շարժվեցին հա-ծնված լիներու համար. մահվան դատապարտված մարդկանց շարասյունները՝ մեծ մասը աղջիկներ, կանայք ու երեխաներ:

Ասես ջեռուցվող վառարանի միջով գնում էին նրանք օրեր ու շաբաթներ, իսկ կայսրության արևմտյան սահմաններից հույնիսկ ամիսներ, ուղղություն ունենալով սիրիական անա-պատը: Գնում էին առանց ուտելիքի, առանց ջրի, սոված ու ծարավ, մտրակների հարվածների ներքո... հաճախ ավիան-հար արվում: Իսկ նրանց երթի ամբողջ ընթացքում ետևից կրակակոխ հետապնդում էին չեչենների ու տեղական տա-կանքների հրոսակալամբերը, կողոպտում ճանապարհին մնա-ցածների զգեստների մնացորդները: Ուժասպառ ընկնողներն սպանվում էին հրացանների խզակոթով կամ տրորվում ձիերի ամբակների տակ: Այդպես էր արվում, որպեսզի ոչ ոք պա-տահաբար կենդանի չմնա ու չփախչի: Ամենագեղեցիկ աղ-ջիկներին դուրս էին քաշում շարքերից, նրանց բռնաբարում էին ոստիկանները, հետո հանձնում չեչեններին: Եվ մնում էին նրանք ճանապարհնորին՝ փորը ճեղքված, կրծքերը կտրատ-ված:

Բո դստերը կամ նշանածիդ նայելիս, սիրելի ընթերցող, մտածիր, որ այն աղջիկներն էլ նրա պես գեղեցիկ էին, դե-ռատի ու կենսաթոթի: Գուցե և իրենց բնավորությամբ նման էին նրան: Եվ կհասկանաս, թե ինչու են ես այն ամենը հի-շատակում, ինչ արեցին թուրքերը:

Անատոլոսի ամուսն սուկայի շոգին հագիվ էին ոտքերը փոխում սուվերների անվախճան շարանները: Մայրերը ջու-ձգորեն իրենց ցամաքած կրծքերին էին սեղմում սառչող դիակ-ներն իրենց մանկիկների, որոնց այլևս չէին կարող կերակրել: Երբեմն մի սրտացավ թուրք գյուղացի ճարակությանը անց-նելով ոստիկանական ձիերի արանքներով ու ժամանակին խու-

ստիչելով մտրակի հարվածներից՝ ջուր էր տալիս նրանց, եթե ոստիկանը ոտքի հարվածով չէր թափում նրա ամանը: Երթի ետևից ու կողքերից, փոշու ամպերի միջից, մերթ երևում, մերթ նորից անհետանում էին շարունակ հետամուտ չեչենների ու-րվակները:

Քանի հոգու էին քշում այդպես, ստույգ չգիտես: Հավա-նաբար մոտ երկու միլիոն, քանի որ կայսրության արևելքում՝ բուն Թուրքաստանում, այդ նույն օրերին կատարվում էր հայ բնակչության ամբողջական կոտորած՝ առանց գոնե ար-տաքուստ օրինակաչության որևէ ձև բանեցնելու: Այնտեղ քիչ էին թուրք գյուղացիները, մուսուլմանական տարրերը գլխա-վորապես քրդերն էին, որոնք թուրքական կառավարությունը շատ անգամ էր օգտագործել հայերին կոտորելու համար: Այս անգամ ևս քրդական ցեղերի մեծ մասը համաձայնեց օգտա-գործվել որպես ոճրագործության գործիք: Քրդերի հրոսակ-ները սովորաբար գործում էին թուրք սպաների գլխավորու-թյամբ և հրամանատարությամբ: Բացի դրանից, քրդերին օգ-նության էր ուղարկված հետևակ զորքի երկու զորամաս և ո-րոշ թվով թևհանոթներ:

Այդտեղ կոտորածի ընթացքը հետևյալն էր. լուսաբացից առաջ քաղաքը կամ գյուղը շրջապատում էին այնպես, որ ոչ ոք չկարողանա փախչել: Մոտակա բարձունքների վրա տե-ղադրում էին թևհանոթներ: Նախ թևհանոթներով հրակոծում էին փողոցներն ու տները, որից հետո հրոսակալամբերը խու-ծում էին բնակավայրերը և մեծ մասամբ դաշույններով լիովին շարդում հայ բնակիչներին: Այնուհետև խուժանը կողոպտում էր բոլոր տները, հետո միայն շարժվում առաջ՝ ճանապարհին մարդասպանների ավելի փոքրաթիվ խմբեր ուղարկելու հայ-կական մանր գյուղերը՝ բնակչությանը բնաջնջելու համար:

Ստույգ լիներու համար պետք է նկատեն, որ ոչ բոլոր քրդերն էին մասնակցում այդ կոտորածներին: Հայերի նկատ-մամբ բարյացակամորեն տրամադրված որոշ ցեղեր ոչ միայն հրաժարվում էին մարդասպանությանը մասնակցելուց, այլև հարձակվում էին նրանց վրա կամ, որ ճիշտ է, հազվադեպ էր պատահում, կրակ էին բացում հայերի դեմ ուղարկված զին-վորների շարասյունների վրա:

Հայերն իրենք էլ էին պաշտպանվում: Որոշ փոքր քաղաք-ներում կազմակերպվում էր ուժեղ դիմադրություն, որին եր-

բեմն մասնակցում էին տեղացի թուրքերը: Լեռներում կազմե-
վեցին հայ պարտիզանների խմբեր: Այնտեղ ապաստան էր
գտել նաև կանանց ու երեխաների մի մասը: Թուրքերը կա-
տաղի կռիվներ մղելով՝ մեծ դժվարությամբ էին կարողանում
սար սարի ետևից գրավել՝ գործադրելով հրետանին ու հետևա-
գործը: Այս դիմադրության մի քանի կետերից մի քանիսը
փրկվեցին վրա հասած ռուսական, ֆրանսիական կամ անգ-
լիական զորամասերի շնորհիվ: Այդպես դիմադրած ու փրկ-
ված կետերից մեկի պատմությունը նկարագրել է ավարտիազ
գրող Ֆրանց Վերֆելը իր «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գրք-
քում: Երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջա-
նում ամերիկացիները կինոֆիլմ պատրաստեցին ըստ այդ վե-
պի, բայց թուրքերը գնեցին այն և անմիջապես ոչնչացրին:
(Լսել են, որ նորից են նկարահանում այդ ֆիլմը. գուցե և ար-
դեն պատրաստ է):

Կոտորածներին կողմնակից չէին ոչ միայն թուրք գյու-
ղացիները (իհարկե ոչ բոլորը, որովհետև այստեղ էլ կային
տխուր բացառություններ), այլև երիտթուրքերի վայրի շուր-
նիզմից վախեցած հին ազնվականությունը, ինչպես նաև մու-
սուլման հոգևորականության նշանակալի մասը, որից հետ-
ոհ նաև կուսակրոն դերվիշները: Սակայն այդ կոտորածներին դե-
լինելը երբեք չի ընդունել գործնական հակադրության ձև: Ծառ-
շատ թաքցնում էին սուսանձին հայերի կամ ուտելիք էին
հասցնում նրանց: Պատահել են նաև դեպքեր, երբ թուրքա-
կան բարեգործական կազմակերպությունները սննդամթերք է
հասցրել հայկական դիմադրության կետերին: Այդ ժամանակ
թուրքերի արարքները առակի կարգ էին անցել ոչ միայն ծա-
րահեղ ստորություններով, այլև սրտահույզ մեծահոգությամբ
ու բարությանը: Բայց, սխտու, որ բարի կամքի մարդիկ դժ-
բախտաբար չէին կարող ազդել իրադարձությունների ընթաց-
քի վրա:

Կոտորածից գերծ չմնացին նաև պոլսահայերը, այդ թվում
նաև հայ գրողների, նկարիչների ու երաժիշտների այն պա-
ծալի աստղաբույլը, որը փառաբանեց սուլթանական Թուր-
քիայի անուրը ամբողջ աշխարհում: **Նրանցից ոչ մեկը կե-
դանի չմնաց:** Տեղահան արվեցին հայկական որբանոցները
նույնիսկ մանկամտորները՝ ամբողջ սպասարկող անձնակազմ
հետ միասին, հայկական հիվանդանոցները՝ սուսանց խնայելու

մահամերձներին, ծերանոցները: Բոլորին էլ քշում էին նույն
նորոշումով՝ դեպի սիրիական անապատը: Ով ուժ չունեի հաս-
նելու, սպանվում էր ճանապարհին: Հանձարեղ հայ կոմպոզի-
տոր և ժողովրդական երգեր հավաքող Կոմիտասը տեսնելով
իր շուրջը կատարվածը՝ խելագարվեց... և սկսեց երգել: Խե-
լագարի անձնան ձայնը գրավեց մոտով անցնող դեսպանի
ուշադրությունը և նա հիվանդին խեց դահիճների ձեռքից:
Դժբախտը ապրեց ևս 20 տարի, բայց որպես խելագար: Նա
մահացավ 1935 թ. Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոցներից
մեկում: Հետևաբար այս տարի նշում ենք նաև նրա ողբերգա-
կան մահվան հոբելյանը:

Իսկ անմեղ դատապարտվածների խառնիխուռն բազմու-
թյունները շարունակ գնում էին, գնում... Եվ ահա մի օր էլ
անջատեցին նրանցից չափահաս տղամարդկանց և անչափա-
հաս, բայց արդեն բավական մեծ տղաներին, իսկ կանանց ու
երեխաներին քշեցին առաջ՝ մինչև Դեր-Չորի ու Մեսքենեի
միջև գտնվող զարհուրելի ճամբարները: Այդ տղամարդկան-
ցից կազմեցին «աշխատանքային շուկաներ» ռազմական ճամ-
բարներ կառուցելու համար: Հետո էլ ճանապարհի որոշված
հատվածը կառուցելուց հետո մեկիկ մեկիկ ոչնչացնում էին այդ
շուկաները:

Նույն բախտին արժանացան թուրքական բանակի հայ
զինվորները, որոնք այնպես հերոսաբար փրկեցին Էնվեր փա-
շային: Առանձին հայկական գնդեր նախօրոք զինաթափում էին,
հետո քշում ճանապարհներ կառուցելու և աշխատանքն սուսջ
գնալու հետ մաս-մաս գնդակահարում էին:

Ձնայած անլուր դժվարություններին ու տառապանքներին՝
կանանց մի մասը հասավ ճամբարները, որ և մնաց մինչև
շոգից, սովից ու ծարավից մեռնելը: Նրանց համար բարաքներ
էին կառուցել չոր անապատում:

Այն ժամանակ, երբ սպան, որի մասին խոսում է Վեր-
ֆելը, մուսուլման հոգևորականների ժողովում պատմում է, թե
ինչպես կմախքացած հայ կանայք իր ձիու թրիքից հանում
էին գարու չմարված հատիկներն ու ուտում, այդ նույն ժա-
մանակ Թալեաթ քելը պառլամենտում ասում էր իր հետևյալ
կայեանական խոսքը, որ ընդմիջում կմնա պատմության մեջ:

Սակայն դեռ հայեր կային վերոհիշյալ դիմադրական կե-
տերում և ռուսական ռազմաճակատից այն կողմ: Իսկ այդ

ուզմանակատը առաջացավ դեպի Թուրքահայաստանի խորքը: Բայց ոռոսական հեղափոխության ժամանակ այդ անկասող ճեղքվեց և թուրքերը ներխուժեցին Ռուսահայաստանի խորքը և Ադրբեջան՝ անխնա կոտորելով հայ բնակչությանը, իսկ լեռնային գետեր անցնելիս հայերի դիակները նետում էին թընդանդոների անիվների տակ, ինչպես գրում է լեհ գրող Ստեֆան Ժերոմսկին: Նորի փաշայի երեք դիվիզիայից կազմված բանակը առաջանում էր Բաքվի ու Արևիսահանքերի ուղղությամբ, որ գտնվում էր հայկական ամենամեծ բանակներից մեկը:

Այստեղ խոսքը տալիս եմ կատարյալ թուրքամոլ Ստեֆան Ժերոմսկուն, որին ոչ մի դեպքում չի կարելի կասկածել, թե համակրում է հայերին: Ահա Բաքվի պատկերը՝ բաղաբլր թուրքերի կողմից նվաճելուց հետո ըստ Ժերոմսկու. «Առանց չափազանցության և որևէ փոխաբերության պետք է ասել, որ սրյունը հոսում էր ոչ միայն առուններով, այլև գետնի երեսին. ասես բազմաճյուղ մի գետ հոսում էր դեպի ծով ու ներկայում ջինջ ալիքները: Մորթոտված հայերի դիակները նետում էին ծով. բեռնատար մեքենաներն ու սայլերը դիակները հասցնում էին ծովափ: Կասպից ծովի հեռավոր ափերից այդտեղ էին շտապում հեշտ սնունդ ճարելու հոտն առած ձկները: Իսկ ծովը չէր ուզում ընդունել ու պահել մարդկային զոհերը: Ձիճք ալիքները իրենց անդադար ծփանքով դիակները նորից ու նորից ափ էին շարտում: Հարկ եղավ թաղել դրանք հողի մեջ՝ վարակից խուսափելու համար... Ցեզարի Բարիկային (վեպի հերոսին) և ուրիշներին քշել էին անհաշիվ դիակները թաղելու համար...»

Երկու եզ լծած հսկայական սայլը դանդաղ բարձրանում էր բլուրն ի վեր հարյուրավոր այլ սայլերի ետևից՝ գնալով հեռու, Բաքվի արվարձաններից էլ հեռու... Սայլերը լի էին սպանվածների դիակներով: Սայլերի շարանների կողքով դանդաղ քայլում էր մի թուրք զինվոր՝ հրացանն ուսին, կարգ պահպանելով այդ մի քանի տասնյակ հազար մարդկանց թաղման թափորում...

Օրեր շարունակ Բարիկան ստիպված էր կատարել սայլապանի ու գերեզմանափորի պարտականությունը: Դիակները չոր խոտի կամ գոմաղբի նման երկաթե եղաններով շարտում

էր նա խոր սայլերի մեջ... միայն թե ջանում էր չնայել... չտեսնել...

... Եվ սակայն մի օր էլ, որի մասին այժմ խոսելու եմ, երիտասարդ սայլապանը չկարողացավ չնայել մի դիակի: Սայլի խորքից կարծես տղամարդկանց անհամեստ դիակներից մեկը ստիպված՝ երևում էր մի դեռատի կնոջ դիակ, որ բեռնված սայլի բարձունքից կախվել էր ձախ անիվի վրա: Թվում էր, թե աղջկավարի, ինչպես կյանքում է լինում, նա աշխատում էր դուրս պրծնել օտար մարմինների մոտիկությունից կամ գուցե նրանց գրկից: Փարթամ, սև վարսերը հասնելով գետնին՝ քալում էին ճանապարհի արյունոտ փոշուն: Աջ ձեռքը հենված էր ձախ անիվին և գերլարվածությունից ուժապալ՝ հասնել էր անիվի խիտ ճաղերին... Թվում էր, թե հանգուցյալը մատներով խաղացնում է ոչ թե անիվի ճաղերը, այլ մի անհայտ նվագարանի նուրբ լարերը... Նրա մարմինը, այտերը, կզակը, շրթունքներն ու վիզը ներդաշնակության հրաշալիք էին: Փոքրիկ բերանը բաց էր, իսկ լեզուն սարսափելի ճիշի քարացած պատկերն էր կարծես... ու թվում էր, թե այդ ճիշի շարունակվում է դեռ թոշել այդ բերանից... թեև այն լսելի չէր: Անեծքի նույն ճիշը կարծես պարունակում էին և բաց պարանոցը, և փոքր, աղջկականորեն ճրքակերտ մերկ կրծքերը: Ասես ճշում էր ամբողջ մարմինը. «Ինչո՞ւ համար նահատակեցիք ինձ, ստոր մարդիկ»:

— Զգիտեմ,— տնքաց սայլապանը: Դպրոցում սովորեցնում էին անունները այն բռնակալների, որոնք իրենց արարքներով խայտառակեցին մարդկային բնությունը և որոնց անցնելու տեղում խոտն անգամ չէր բուսնում: Բայց եղել է արդյոք երբևէ այլևի ստոր մի սերունդ, քան իմն ու բունն է, նահատակ աղջիկ: Եղել է արդյոք երբևէ, որ չորս օրվա մեջ ոչնչացվի յոթանասուն հազար մարդ: Աշխարհը երբևէ տեսել է արդյոք գետնի վրա դիզված սպանված մարդկանց այսպիսի կույտեր:

«Մի մոռացիր, երիտասարդ կտապան, իմ վիրավորանքը, իմ դժբախտությունը: Լավ դիտիր մարդկանց ոճրագործությունը: Զգուշացիր, հիշիր»:

Բայց չէ որ Բաքվի կոտորածը, որ այնպես ցնցեց հայերի նկատմամբ անբարյացակամորեն տրամադրված Ժերոմսկուն, որը 75 հազար մարդկային էակներ լափեց, հայ պատմիչները

համարում են լոկ մի փոքր միջադեպ մարդկային պատկերացումն սահմանները գերազանցող հայոց ողբերգության ընդհանուր ֆոնի վրա:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուրրոսում (Էզնյան ծովի Լեմպոս կղզի) Թուրքիան անձնատուր եղավ: Արաբական երկրների տերիտորիայի վրա ուրվագծվեցին նոր պետություններ և սպագա մանդատային երկրներ, որոնք հետո բաժանվեցին Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի միջև: Պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա սկսեց ստեղծվել անկախ հայկական պետություն, որն ուժեղ հովանավորներ գտավ հանձինս ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի և Ֆրանսիայի բարձրաստիճան պետական գործիչ Ժորժ Կլեմանսոյի:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի ստորագրված Սևրի պայմանագրով, որի տակ իրենց ստորագրություններն են դրել Անգլիան, Ֆրանսիան, Ճապոնիան և Իտալիան, իսկ մանր պետություններից՝ Հայաստանը, Բելգիան, Չեխոսլովակիան, Հունաստանը, Հիջազը, Հարավսլավիան, Լեհաստանը, Պորտուգալիան և Ռումինիան մի կողմից, մյուս կողմից էլ՝ սուլթանական Թուրքիան, Հայաստանին հատկացվեց մի ընդարձակ տերիտորիա՝ պատմական Հայաստանի գրեթե ամբողջ հողերը, որը փոքրաթիվ, այնքան սուկալիորեն արյունաքամ եղած ժողովուրդը ի վիճակի չէր ոչ իրացնելու, ոչ էլ պաշտպանելու: Դա միևնույն էր, թե մատն անգամ շարժել չկարողացող մահամերձին մեկը նվիրի մեկ-միլիոնանոց բանկային չեկ: Բախտի մի չար հեգնանքով թուրքերը պարզևատրվեցին ազգասպանության համար, իսկ հայերը պատժվեցին կոտորված լինելու համար:

Սևրի դաշնագիրը մնաց թղթի վրա: Փառտորեն Հայաստանը չտիրեց իրեն հատկացված ընդարձակ հողերին: 1920 թ. Կլեմանսոն հեռացավ քաղաքական ասպարեզից, իսկ ԱՄՆ-ի կոնգրեսը, որ երբեք չէր լսել Հայաստանի անունը, չհաստատեց այդ պետությունը վերածնելու համար իրենց պրեզիդենտի կազմած նախագիծը և նույնիսկ չճանաչեց Հայաստանը որպես պետություն: Ֆրանսիան այն դարձրեց հեղափոխական Ռուսաստանի դեմ ուղղված իր հարձակումների ելակետ, դադարեց հետաքրքրվել նոր պետությամբ, հենց որ քաղաքացիական պատերազմի ճակատը Ռուսաստանում շարժվեց դեպի հյուսիս: Ու դարձյալ մի բոռ հայեր կանգնեցին արևմտքից եկող կատաղած թուրքերի ու արևելքից շարժվող նրանց

նստուման դաշնակից աղբյուրանցիների դեմ առ դեմ: Մոտենում էր հայկական անկախ պետության կարճատև պատմության վերջին գործողությունը, երբ կարմիր գործերը գրավեցին Բաքուն և ամբողջ Ադրբեջանը, իսկ թուրքերը Սևրի դաշնագրից հրաժարվելով՝ գրավեցին Թուրքահայաստանի բոլոր հողերը՝ սպառնալով նույնիսկ Ռուսաստանի, Ղարսի ու Արդահանի մարզերին: Այդ ժամանակ Թուրքիայում տեղի էր ունենում Բեմալ փաշայի «ժողովրդական հեղափոխությունը» և թուրքական նոր կառավարությունը շահագրգռված էր Ռուսական ֆեդերացիայի հետ բարեկամություն հաստատելով, որովհետև օգնություն էր սպասում այնտեղից, իբր թե միջազգային իմպերիալիզմի ու համաշխարհային կապիտալիզմի դեմ պայքարելու համար, ինչպես հեղինակավորապես հավատացնում էր:

Ստանալով այդ օգնությունը՝ Թուրքիան նորից հարձակվեց Հայաստանի վրա... որովհետև, թուրքերի կարծիքով, այդ անկախ Հայաստանը որպես համաշխարհային իմպերիալիզմի ամրոց և միաժամանակ ամբողջ աշխարհի հակահեղափոխության բույն, իբր թե պիտի խանգարեր հեղափոխության տարածումը Արևելքում և Արևմուտքում: Հայկական պետության շրջնացումը Երևանում, ըստ թուրքերի, պետք է սպահովեր համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակը կապիտալիզմի դեմ: Եվ... գրոհն սկսվեց:

Ուժ չունենալով դիմադրելու Կարա-Բեքիր փաշայի «հեղափոխական բանակի» (թուրքական) հարվածներին և 11-րդ կարմիր բանակի (ռուսական) վերջնագրերին՝ միջազգային իմպերիալիզմի խեղճ «ամրոց» մանրադիտակալին Հայաստանը անձնատուր եղավ, իսկ համաշխարհային իմպերիալիզմի գուլից մագ անգամ չընկավ:

Ծիշտ է, խորհրդային իշխանության շնորհիվ, հայ ժողովրդի բախտից, Հայաստանի մի փոքրիկ մասը փրկվեց ազգասպանությունից: Բայց Խորհրդային Ռուսաստանը անհասկանալի սուստաձեռնության պոթելումի պահին միանգամից իր նոր դաշնակից Թուրքիային նվիրեց Ռուսահայաստանի կենտրոն թուրքերի կողմից նոր գրավված Ղարսի ու Արդահանի մարզերը՝ Արարատ լեռան հետ միասին, որը պատմության մեջ երբեք թուրքերին չի պատկանել: Այսպիսով դրանից հետո, Սուրբ լեռը, որը պատկերված է Խորհրդային Հայաստանի

գերբի վրա, և երևում է մանրադիտակային հանրապետության
ամեն մի անկյունից, գտնվում է նրա սահմաններից դուրս:

Հարհուրելի վեցամյակից հետո (1915—1921) հայ ժողո-
վուրդը 5 միլիոնից հասել է 2 միլիոնի, իսկ իրենց ձեռքը մնա-
ցած փոքրիկ, անբերրի ու լեռնային հողապատտառը, որի տա-
րածությունը հեղհայից էլ փոքր է, ի վիճակի չէ տեղ տալու
մեծ ժողովրդի հրաշքով ողջ մնացածներին: Այսօր աշխարհում
կա 4 միլիոնից ավելի հայ: Եթե չլիներ 1915 թ. մեծ եղեռնը
և դրան նախորդող մյուս ջարդերը, ապա հիմա ավելի քան
10 միլիոն հայ կլիներ: Զէ որ թուրքերը ոչ միայն 3 միլիոն
կենդանի հայ սպանեցին, այլև նրանց հետ միասին տակապիտ
սաղմնավորվելուց առաջ չծնվաց 6 միլիոնի կյանքը:

Հայկական հարցը ահա 50 տարի է մոռացության է տրված:

ԵՐՐՈՐԴ ԿԱՄԱԿ ԻՄ ԱՆԾԱՆՈՒ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ*

(որի մեջ էտաֆետը հանձնում էմ նրա ձեռքը)

Իմ երկու նախորդ նամակներում պատմեցի քեզ այն մա-
սին, թե մարդիկ ինչ չարիքներ կարող են հասցնել ուրիշ
մարդկանց կամ ուժեղ ժողովուրդը՝ ավելի թույլ ժողովրդին:
Հիմա կասեմ, թե ինչի համար և ինչ նպատակով եմ գրում
քեզ այս նամակները և ինչ եմ սպասում քեզանից:

Եթե համբերությամբ կարդացիր առաջին երկու նամակ-
ներս՝ սկզբից մինչև վերջ, ուրեմն դրանով իսկ արդեն մի բան
արեցիր հայկական հարցի համար, որովհետև դրանով ճանա-
չեցիր այն ու կյանքի տարբեր պարագաներում վկայելու ես
նշմարտության օգտին:

Իսկ եթե այդ նամակներս կարդալուց-վերջացնելուց հետո
մտածեցիր. «Այդպիսի բաները մոռանալ չի կարելի» և ուրիշ-
ներին սովեցիր կարդալու, ուրեմն արդեն շատ բան ես արե-
կամ գուցե կարդալուց հետո ամոթի զգացում սարեցիր՝ մարդ
լինելուցդ ամաչեցիր, քանի որ նախ և առաջ քեզ են ուղղված
այդ նամակները: Դա զարմանալի չէ և ոչ էլ պատահական,
քանի որ 50 տարի հետո հայկական հարցը դադարել է ս-

վորական քաղաքական հարց լինելուց և վերածել է մեր բա-
րոյական դարի առաջնակարգ մի խնդրի:

Եվ այդ բնորոշման մեջ է թաքնված հակիրճ պատասխա-
նը բոլոր նրանց, ովքեր ինձ կատարելեն, թե հայերը իրենք
պետք է փոխհատուցում պահանջեն իրենց կրած վիրավորանք-
ների համար և իրենք պայքարեն իրենց հայրենիքի անկախու-
թյան համար: Վիրավորանքներ են լինում, որոնց համար տու-
ժած կողմը ինքը դիմում է դատարան և հասնում արդարու-
թյան: Բայց կան նաև այնպիսի ոճրագործություններ, մեծ մա-
սամբ մարդասպանություններ, որոնց արդար փոխհատուցման
համար աշխատում է սպանվածին ու նրա ընտանիքին բոլո-
րովին օտար մարդը՝ դատասխազը: Նա հանդես է գալիս որ-
պես ոտնատակ արված բարոյական օրենքի պաշտպան: Դը-
րանք այսպես կոչված հասարակական մեղադրանքի հարցեր
են:

Եթե մի մարդու տանջամահ անելու համար գոյություն ու-
նի հասարակական մեղադրանքի արդար իրավունք, ապա ին-
չու այդ իրավունքը մերժվում է ամբողջ նահատակված ժողո-
վրդի՝ հրաշքով կենդանի մնացածների ժառանգներին:

Ոտնատակ արված բարոյական օրենքների դատապաշտ-
պանն ենք մենք, ու կլինենք այնքան ժամանակ, մինչև որ
թուրքական կառավարությունը չփոխհատուցի հայերին 50 տա-
րի առաջ կատարված ժողովրդասպանության համար, այսինքն
սիեզերային մասշտաբով ոճրագործության համար, կամ մին-
չև որ դատապարտվի հատկապես դրա համար ստեղծված
միջազգային դատարանի կողմից: Իսկ այն-իստեղ, որ մենք
հայ չենք, թույլ է տալիս մեզ դատապարտել առանց կողմնա-
պահության՝ մեղքի ու վիրավորանքի կշեռքի ստույգ ցուցում-
ների հիման վրա:

Իրավունք չունեն հուշելու քեզ, հարգելի ընթերցողս, որևէ
կոնկրետ անելիք: Հավանական է, որ դու ավելի մեծ նախա-
ձեռնությամբ ես օժտված, քան ես, և անպայման ունես ավելի
բարենպաստ օբյեկտիվ պայմաններ:

Իսկ եթե դու քահանա ես կամ հոգևոր առաջնորդ, ապա
պատմիր գոնե քո հավատացյալներին այդ ցավոտ հարցի մա-
սին, որը խայտառակեց մեր հայրերի սերունդը ու ամենավեհ
խնդիր է դարձել մեր սերնդի համար: Ու սովորեցրու նրանց

* Տե՛ս «Դարություն» թերթի 1990 թ. ապրիլի 20-ի և 24-ի համարները:

այս պարզ աղոթքը, որը պարունակում է իր մեջ հայկական հարցի իրական բովանդակությունը իր ամբողջությամբ.

«Ով Տեր Աստված, ողորմածությունդ ցույց տուր Արևմտյան Հայաստանի տարաբախտ ժողովրդին, որպես պարզև նրա կրած անչափ չարչարանքների համար և թույլ տուր, որ նրա հաջորդ սերունդները խաղաղ ու ապահով ապրեն և աշխատեն իրենց հայրենի հողում»:

Այս աղոթքը եւ ժամանակին ուղարկեցի Ամերիկա 900 00 մատյաններին... (անընթեռներին)..., բայց գուցե չեն ստացել, քանի որ պատասխան չստացա նրանցից:

Եթե ուսուցիչ եւ դու, սիրելի ընթերցող, պատմիր գոնե մանուկներին այդ հարցի մասին, պատմիր անմասն գեղեցկությանը ծաղկող երկրի մասին, որը հետո վերածվեց անխացած ավերակների, պատմիր հնագույն հույակապ քաղաքների մասին, որոնք մշակույթի մեծ կենտրոններ են եղել, իսկ այսօր հիշեցնում են պղծված գերեզմանոցներ. պատմիր գեղեցիկ և իմաստուն ժողովրդի մասին, որն այդքան շատ բան է տվել մարդկությանը, պատմիր, որ այսօր ապրող սերնդի աչքի առաջ նրանից բարբարոսաբար խլեցին իրենց հայրենի հողը 3 միլիոն մարդկանց կյանքի հետ միասին. խլեցին նրա համար միայն, որ դարձնեն ավերակ, աղքատոց, անապատ:

Եթե կին եւ, ապա ինքդ գիտես, թե ինչ կարող եւ անել. ու կկարողանաս անհամեմատ ավելի շատ, քան մենք՝ տղամարդիկ:

Եթե գրող եւ կամ հրատարակախոս, արա այն, ինչ որ եւս եւ անում, միայն թե արա շատ ավելի, շատ ու շատ ավելի լավ, քան եւս եւ անում:

Իսկ եթե հասարակական գործիչ եւ, հիմնիր հայ ժողովրդի բարեկամների տեղական ընկերություն, որովհետև այդպիսի ընկերության հնարավորության սահմանները շատ մեծ են՝ անկախ նրանից, թե որտեղ է գտնվում նա: Պատմությանը հայտնի են դեպքեր, երբ փոքրիկ քաղաքը դառնում էր մեծ իրադարձությունների կենտրոն, այնպիսի իրադարձությունների, որոնք խորը հետք են թողել պատմական նշանակություն ունեցող շատ հարցերի բխտի վրա: Քո կուսակցության միջոցով կամ քո ընտրական տեղամասի պատգամավորների միջոցով, պատմության մեջ ամենամեծ ոճիրներից մեկի 50-ամյա հոբելյանը անպայման պետք է օրակարգի քննարկման հարց:

խոնա քո բարձրագույն ներկայացուցիչների ժողովում՝ լինիլիս համայնքների պալատ, կոնգրես թե պալամենա:

Աշխատիր, որ կինոնկարը ըստ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսսետան 40 օրը» գրքի, անպայման ցուցադրվի քո տրամադրության տակ եղող կինոթատրոններում, հեռուստացույցով: Զեռնարկիր այս իմ նամակների տպագրությունը քո տպարաններում ու ֆիլմի և այս նամակներիս հիման վրա կազմակերպիր հարցաթերթեր հետևյալ թեմայով.— Արևմտյան Հայաստանը պետք է անկախ դառնա և ինչ պետք է անել այդ ուղղությամբ: Մի խոսքով, ինքդ ավելի լավ գիտես, թե ինչ ճանապարհներով ամենից ավելի հեշտ ու արդյունավետ կարելի է հասնել քո նահանգի, դեպարտամենտի կամ ամբողջ երկրի հասարակական պայծառ կարծիքին՝ հաշվի առնելով պրոֆեսիոնալ, կուսակցական և կանանց կազմակերպությունները: Անհրաժեշտության դեպքում անձամբ դիմիր ամեն տեղ, որ որ հարկավոր է, ընդհուպ մինչև երկրի պետության ամենաբարձր օրգանները:

Հիշիր, որ նախ և առաջ ինչ գնով էլ լինի անհրաժեշտ է խախտել կարծես պայմանավորված լուծությունը հայկական հարցի շուրջը, անհրաժեշտ է նորից տեղից շարժել այն, գոնե մի քիչ, գոնե մի քանի սանտիմետր: Այսօրվա հանգամանքներն ու ժամանակները նպաստում են լավաների գոյացմանը, իսկ լավայի առաջացումը միշտ էլ սկսվում է այդպիսի գրեթե աննկատելի տեղաշարժերից: Այսօր աշխարհի բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց սրբազան պարտքն է ինչ գնով էլ լինի, թույլ չտալ, որ նորից մոռացության մատնվի հայկական հարցը, և աշխատել ավելի ակտուալ դարձնելու այն թե նրա բարեկամների և թե թշնամիների գիտակցության մեջ:

Եթե կարողանաս հուզել հասարակական կարծիքը քո տերիտորիայում, դա չի վրիպի կենտրոնական կառավարության ուշադրությունից և նա առնվազն գաղտնի կգոռազանցի Թուրքիայի դեսպանին, որ հասարակությունն անհանգստացած է նրանով, որ Թուրքիան 1915 թ. ամենաաղբերգական իրադարձությունների 50-րդ տարեդարձին, ոչ մի քայլ չի անում հայերի հետ հաշտվելու ուղղությամբ և միաժամանակ համաշխարհային մասշտաբով հասարակական կարծիքը հանգրստացնելու համար:

Զարհամարհես բողոքի ձևերից ոչ մեկը: Քո կառավարու-

թյան ամեն մի, նույնիսկ ամենաքաղաքավարի միջամտություն, կատիպի Թուրքիային որոշակի, թեկուզ և խուսափողական դիրք բռնել:

Զգիտեմ, թե արևմտաեվրոպական լեզուներով թարգմանվելուց հետո ինչ լեզվով և որ երկրում ամենից առաջ լույս կտեսնեն իմ այս նամակները: Այս իմ «Ճանապարհորդությունը անհայտի մեջ» (թե՛ դեպի անհայտը— Մ. Գ.) մեծ ինտելեկտուալ արկածի հմայքն ունի ինձ համար, բայց միաժամանակ զրկում է հնարավորությունից խոսելու և գրելու տվյալ կոնկրետ երկրի կոնկրետ լեզվով: Կանխատեսում եմ սակայն, որ դա կլինի Արևմտյան աշխարհի մեծ և հարգելի տերություններից մեկը, որն այս կամ այն կերպ Թուրքիային դաշնակից է: Գուցե կասկածելի թվա, թե արդյոք այդպիսով մի տերություն կկամենա՞ թեկուզ ամենագաղտնի ձևով իր դաշնակցին հիշեցնել նրա կողմից այդպես սուսկալի վիրավորված ժողովրդի իրավունքի մասին:

Այս հարցը պահանջում է մանրակրկիտ և խորաթափանց բացատրություն: Այս նամակներս հայկական հարցի շուրջը տպագրված իմ առաջին գործերը չեն: Դրանց նախորդել են երկու հոդված: Դրանցից մեկը «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» 1961 թ. աշնանը լույս է տեսել լեհական պարբերական մամուլում, իսկ հետո թարգմանվել է հայերեն ու անգլերեն: Մյուսը՝ հենց նոր գրված «Բաց նամակ Ու Տանին» հոդվածն է, որի մեջ Ու Տանին ներկայացնում եմ հայկական հարցի լուծման կոնկրետ նախագիծը, որի մասին մանրամասն խոսելու եմ ուրիշ տեղ, իսկ այժմ—վերադառնում եմ «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» հոդվածին:

Այդ հոդվածում առաջարկում եմ թուրքերին, որ իրենք չլինեն իրենց դատավորը, այսինքն իրենք գնահատեն իրենց հայրերի կողմից կատարված ժողովրդասպանության ամբողջ զարհուրանքը և տղամարդուն վայել ձևով դրանից հանեն համապատասխան եզրակացություններ: Ըստ որում, ենթացողում էի, թե իրենք կգտնեն անգե՛ն ժողովրդի 60 տոկոսի սպանության համար փոխհատուցման համապատասխան ձևեր. ըստ որում այդ խայտառակության բիծը մաքրելու նախաձեռնությունը պետք է, իմ կարծիքով, պատկաներ հենց իրենց՝ թուրքերին՝ առանց համաշխարհային հասարակական կարծիքի ճնշման:

Վերոհիշյալ նամակս լի էր հավատքով թուրք ժողովրդի

պատվի ու ազնվության նկատմամբ: Բայց ինչ օգուտ, քանի որ մինչև օրս այդ նամակիս չպատասխանեց ոչ մի թուրք: Մակայն գուցե ուտիկանական խոչընդոտների պատճառով այդ նամակը չի հասել Թուրքիայի լայն հասարակությանը: Ավաղ, այլ ճանապարհներով նրան հասցնելու հնարավորություն չունեմ:

Համենայն դեպս, այդ նամակիս նպատակն էր հիմնավորել այն տեսակետը, թե այսօրվա թուրքական Հայաստանի զոհն մեկ մասի ժողովրդական ազատագրումը պատմական անհրաժեշտություն է, որը Թուրքիան ներկա իրադրության մեջ չի կարող անտեսել, քանի որ դա մեր աչքի առաջ ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող ապագադրությամբ օջախներից է (մեջբերում «Իմ հին թուրք ծանոթին» նամակից՝ անգլերեն— Մ. Գ.):

Ինչպես վերոհիշյալից երևում է, թուրքական Հայաստանի գեթ աննշան մասի ազատագրման համար պայքարը բնավ չի հանդիսանում թուրք ժողովրդի կամ թուրք կառավարության դեմ ուղղված որևէ թշնամանք: Դա ուղղակի պատմական արդարության պահանջ է: Ըստ որում, այստեղ կշեռքի երկու ճեպների վրա դրվում են միանգամայն անհամեմատելի արժեքներ. հայերի համար դա կյանքի խնդիր է, թուրքերի համար՝ միայն մի փոքր կտոր գրեթե անմարդաբնակ ու վատ յուրացված հողի կորուստ, որի ընդհանուր մակերեսը, ըստ Ու Տանին ներկայացված իմ նախագծի, չի գերազանցում 50 հազ. քառ. կմ.: Ըստ որում, վերականգնված նոր Արևմտյան Հայաստանի սահմանները կանցնեին այնպես, որ Թուրքիային հնարավորություն կտրվեր առաջվա պես հասնել Վանա լճին և ընդհանուր սահման ունենալ Իրանի և նույնիսկ Խորհրդային Միության հետ, թուրքական տերիտորիայի վրա թողնելով Էրզրումը և երկաթուղային հանգույց Պասինկերը:

Հայերը այնքան քիչ են պահանջում, չնայած, որ իրենց կողմն են Ստովաձային և մարդկային իրավունքը, Նյուրեմբերգյան Միջազգային դատարանի որոշումը, որը ժողովրդասպանությունը ճանաչեց որպես ամբողջ մարդկության դեմ ուղղված ոճիր, ինչպես նաև Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 14. 12. 1960 թ. և 27. 11. 1961 թ. որոշումները գաղութակալության լիակատար վերացման մասին:

Քիչ են պահանջում հայերը, չնայած որ ունեցել են 2,5

հազարամյա սեփական պետականությունն այժմ պահանջածից մի քանի անգամ ավելի մեծ տերիտորիայի վրա (հսկ նախա- հայկական Ուրարտու պետության հետ միասին լրիվ 3 հազար տարի):

Այդքան քիչ են պահանջում, չնայած որ աշխարհին մատուցված իրենց ծառայությունները անհամեմատ մեծ են, քան թուրքերինը, որոնք, թեև, անկասկած, ունեն իրենց դրական կողմերը, այնուամենայնիվ աշխարհին քերում էին միայն մահ և ոչնչացում:

Քիչ են պահանջում հայերը, չնայած, որ թուրքերը իրենց տիրապետության մի քանի դարերի ընթացքում դուրս քաշեցին հայ ժողովրդի համարյա ամբողջ արյունը: Այնուամենայնիվ, եթե 50 տարի առաջ թուրքերը չիրագործեին հայերի կոտորածը, հայերի ընդհանուր քանակը այսօր կանցներ 10 միլիոնից, իսկ եթե դրան նախորդող կոտորածներն էլ չլիներն ու թուրքերը չզոդանային հայ աղջիկներին ու տղաներին, որ նրանք անում էին երկու դարի ընթացքում (ինչի մասին վերևում արդեն խոսվեց), ապա հայերը այսօր կլիներն ոչ թե չորս, այլ տասը միլիոնանոց ժողովուրդ:

Այդքան քիչ են պահանջում, չնայած որ իրենց կողմն է բոլոր նոր ազատագրված ժողովուրդների համակրանքը, որի հետ Թուրքիան ուզած-չուզած ստիպված է հաշվի նստելու:

Այդքան քիչ են պահանջում, չնայած որ աշխարհի բոլոր գաղութների և բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազատագրման ժամը հասել է:

... Իսկ կա՞ արդյոք ուրիշ այնպիսի ժողովուրդ, որն այդքան անարգված լիներ: Եթե Թուրքիան ցուցաբերի գոնե մի քիչ բարի կամք, ապա հայերի տերիտորիալ պահանջները բավարարելը ոչ մի դժվարություն չի հարուցի, մանավանդ որ հայերը չեն խուսափում վճարելու իրենց պահանջած տերիտորիայում թուրքերի կողմից ստեղծած անջարժ արժեքների և տեխնիկական կառուցումների համար: Խոսք չի կարող լինել նաև այն մասին, թե Արևմտահայկական պետությունը երբևէ կսպառնա Թուրքիային ռազմական իմաստով: Չէ որ այդ պետության հիմքում հենց դրված է չեզոքության հիմունքը: Նա չի կարող և երբեք չի մտնի որևէ երկրի դեմ, այդ թվում նաև Թուրքիայի դեմ, ռազմական նպատակներով ուղղված որևէ միության մեջ:

Թող Թուրքիան չարդարանա նրանով, որ գոյություն ունի արդեն Խորհրդային Հայաստան ու իբր ուրիշ Հայկական պետության ստեղծումն ավելորդ է: Հայկական հանրապետությունը փոքրիկ, անբերրի, լեռնային երկիր է (29.800 քառ. կմ.), որն ի վիճակի չէ ավելի շատ բնակիչներ տեղափոխել, քան ունի այսօր (1,9 միլիոն, որոնցից 1,5 միլիոն հայ):

Թող Թուրքիան չարդարանա նաև նրանով, թե հայ պանդղատությունը այնքան մեծ չէ, որ իրավունք ունենար հուսալու որևէ տերիտորիայի մասին: Իսկապես որ 50 տարի առաջ տեղի ունեցած ժողովրդասպանության պատճառով այժմ հայերի ընդհանուր քանակը 6 միլիոնով պակաս է, քան պետք է լիներ: Այնուամենայնիվ Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ ԽՍՀՄ-ի այլ հանրապետություններում և արտասահմանում նրանք կազմում են 2,5—3 միլիոն և այդքանը բավական է պահանջվող տերիտորիայի՝ 50 հազ. քառ. կմ.-ի վրա բնակեցնելու 50—60 հոգի մեկ քառ. կմ.-ի վրա: Վատ յուրացված և վատ ոռոգված տերիտորիայի համար դա նույնիսկ մեծ խտություն կլիներ, մի քանի անգամ ավելի մեծ, քան այդ տերիտորիայում կա այսօր: (1950 թ. Վանի փլայեթը ուներ ամբողջ Թուրքիայում գրեթե ամենափոքր խտությունը՝ 8 հոգի մեկ քառ. կմ.-ի վրա, այսօր էլ հավանական է նույնը):

Այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարությունը՝ պատասխանելով մեր այս պահանջներին, օգտագործի մաշված, բայց նման դեպքերում հաճախ գործածվող արտահայտությունը, թե «ասպետական» ժողովուրդը թրով ձեռք բերված հողերը կամովին չի զիջում, ես ստիպված կլինեմ պարզաբանելու: Նախ տվյալ դեպքում ոչ այնքան թրով, որքան դանակով, այսինքն ոչ ազնիվ գեներով, որն օգտագործվում է գերազանցապես անզեն մարդկանց վրա հարձակվելիս: Երկրորդ, եթե ասպետական ժողովուրդը ասպետական ոգևորության նույնիսկ պահին միանգամից ոչնչացրեց 3 միլիոն իր սեփական քաղաքացիների (դրանց մեջ առնվազն 1 միլիոն չափահաս կանանց ու այդքան էլ երկու սեռի մանուկների), ապա գոնե թող հիմա էլ հանգի ասպետական եզրակացության և վճարի 50 տարի առաջվա շվայտության համար, որը կատարելիս ոչ ոք չէր խանգարում նրան: Հապա ո՞վ, գրողը տանի, պետք է վճարի դրա փոխարեն: Տուժած կո՞ղմը: Այսօր Թուրքիայում դե-

կապարության դեկին նստած է Արդարության կուսակցությունը
Թող արդար լինի:

Բայց զգում եմ, որ շեղվում եմ բուն թեմայից: Պետք է
խոսել այն մասին, թե կարելի է արդյոք հուսալ, որ այժմ
Թուրքիային դաշնակից տերությունները կամենան փչացնել ի-
րենց հարաբերությունները՝ բարձրացնելով նորից այդ արյու-
նայի խնդիրը:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցավ բազմաթիվ
հասկացողությունների վերազանհատում: Մինչև երկրորդ հա-
մաշխարհային պատերազմը բոլոր տերությունների համար
պարտադիր էր սուրբ էսասիրության օրենքը, որի հիման վրա
նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր պաշտպանել միայն
և միմիայն իր սեփական ակտուալ շահերը: Այժմ դա արդեն
պատմության գիրկն է անցել, եթե, իհարկե, հավատանք նրանց
պաշտոնական հայտարարություններին: Ու դրա հիման վրա
մարդկությունը լիազորում է նրանց և նրանց ձեռքն է տալիս
իր ապահովության բանալիները: Իսկ դա պարտավորեցնում
է: Ում պետք է դիմի վիրավորված, ճահատակված ժողովուր-
դը, եթե ոչ նրանց: Իսկ հայկական հարցը այնքան պարզ է
Խլել են անգեմ ժողովրդից ամենը, ինչ նա ուներ՝ նրա ամբողջ
վաստակը, տները, հողը և ավելին՝ ավելի քան գազանաբար,
ուղղակի դիվային ձևերով ճահատակել են բոլորին անխտիր,
առանց խնայելու սեռ ու տարիք: Անխնա կկոտորեին առհա-
սարակ բոլորին, եթե իրոք որ հրաշքով չփրկվեր չնչին մասը
(մոտ մեկ միլիոն թուրքահայերից, որոնք Ռուսաստանի և պար-
տասահմանյան հայության հետ կազմեցին երկու միլիոն): Ու
հետո հափշտակված հողը դարձրել են մոխիր ու ավերակ:
Բայց խնդիրը այնքան պարզ է: Պատասխանատու՞ է արդյոք
Թուրքիան իր կատարած ժողովրդասպանության համար: Նյու-
րընդերգյան Միջազգային դատարանի որոշումների լույսի տակ՝
այո՞: Հասնո՞ւմ են արդյոք հայերին ժողովրդասպանության
ճանապարհով իրենցից կողոպտված հողերը: Նույն որոշում-
ների լույսի տակ ու նախ և առաջ աստվածային ու մարդկա-
յին իրավունքով՝ այո՞: Եվ վերջապես հասնո՞ւմ է արդյոք
Արևմտյան Հայաստանին, ինչպես և այլ գաղութներից յուրա-
քանչյուրին, լիակատար անկախություն (իհարկե ՄԱԿ-ի Միջ-
ազգային ուժերի պաշտպանության ներքո հայերի հայրենա-
դարձությունից հետո), ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 14. 12.

60 թ. և 27. 11. 61 թ. գաղութակալության լիակատար վերաց-
ման մասին որոշումների լույսի տակ՝ իհարկե այո՞:

Մակայն ամենից առաջ ո՞ւմ պետք է դիմի աշխարհով մեկ
ցրված հաշ ժողովուրդը այդ սուկալի կոտորածի 50-րդ հո-
բելյանի օրերին: Ո՞ւմ, կրկնում եմ, պետք է դիմի նա, եթե ոչ
մեծ տերություններին, թեկուզ և նրանք լինեին Թուրքիայի
դաշնակից: Եվ գուցե հենց դրա համար նա պարտավոր է դի-
մել հենց նրանց հատկապես նրա համար, որ դաշնակից են
Թուրքիային, քանի որ միջազգային հարաբերությունների մեջ
բարոյականությունն այսօր պարտավորեցնում է ավելի, քան
երբևիցե: Վերջապես Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետու-
թյան արդարադատության մինիստրը հայտարարեց, որ համա-
ձայն է ապրել մարդասպանների հետ միևնույն պետության
մեջ: Այդ հայտարարությունն առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի
վրդովմունքը: Արդյոք Արևմտյան տերությունները նույնպես
համաձայն են միևնույն շարքում կանգնել այնպիսի պետու-
թյան հետ, որի վրա ծանրացել է ժողովրդասպանության ոճի-
րը: Թե իրենց դաշնակցից փոխհատուցում կպահանջեն, այն
էլ շատ փոքր փոխհատուցում, որով ոչ միայն Թուրքիայի ա-
նունը կմաքրվեր ծանր մեղադրանքներից, այլ նույնիսկ կպայ-
ծասացներ այն անհաս փառքով:

Դրա համար հենց որոշեցի գրել քեզ, իմ հարգելի ան-
ծանոթ ընթերցող քեզ, որ հավանական է, Արևմուտքի մեծար-
գո տերություններից մեկի քաղաքացին ես, և հենց քեզ եմ
խնդրում շարունակել այս գործը, որին ես նվիրեցի իմ կյանքը:

Իսկ այժմ ստիպված եմ պատմել, թե ինչպես եմ պատ-
կերացնում սպազա Արևմտյան Հայկական պետությունը այն
ձևով, ինչպես որ այն ներկայացրել եմ ՄԱԿ-ի գլխավոր քար-
տուղար Ու Տանին իմ գրած նամակում:

Արևմտյան Հայաստանը հնարավոր է միայն որպես միան-
գամայն ինքնուրույն պետություն, այսինքն անկախ ինչպես
Թուրքիայից, այնպես էլ Խորհրդային Միությունից, մի ոչ մեծ
հողակտորի վրա, քան պահանջվում էր Սևրի 1920 թ. օգոս-
տոսի 10-ի պայմանագրով: Հիմնականում նրա միջուկը կկազ-
մեին այն հողերը, որոնք մտնում էին Ցարական Ռուսաստանի
կազմի մեջ, Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից հանձնվեցին
Թուրքիային 1920—21 թթ. (Ղարսի և Արդահանի վիլայեթ-
ները): Իսկ մինչև 1914 թ. Թուրքիայի կազմի մեջ մտնող

Արևմտյան Հայաստանի հողերից միայն երկու ոչ մեծ, քիչ բնակեցված և տնտեսական տեսակետից աչքաթող արված տերիտորիաները, մի եռանկյուն, որն ապագա պետության կենտրոնը կմիացնի ծովափին, որի լայնությունը կլինի 25 կմ. (15—16 անգլիական մղոն)՝ ունենալով միայն մեկ ծովափնյա բնակավայր՝ Ռիզեն և մի ուղղանկյուն, որը գտնվում է Թուրքիայի այժմյան արևելյան սահմանի հյուսիսային հատվածի և Վանա լճի ափի արևելյան մասի միջև: (Դրանք այսօրվա Թուրքիայի ամենաքիչ բնակեցված ու ամենավայրի տարածություններն են):

Հայերի կողմից պահանջվող ամբողջ տերիտորիան պետք է կազմի 50 հազար քառ. կմ. (20 հազար անգլ. քառ. մղոն), ըստ որում մինչև 1914 թ. Թուրքիային պատկանող հողերից միայն մոտ 30 հազար քառ. կմ., որ Սերի պաշտանագրով Թուրքիայից վերցված տերիտորիաներից 1/4-ից քիչ ավելին է կազմում:

Արևմտյան Հայկական պետության սահմանների այսպիսի ընդհանուր ուրվագիծը այն անհրաժեշտ միևնույնն է, որ նրա համար կապահովեր առնվազն սուվերենություն: Հակասակ դեպքում, այսինքն՝ ավելի պակաս տերիտորիայի դեպքում, նրա անկախությունը միայն ձևական կարող էր լինել:

Այդ սուվերենության առաջին պայմանն է մուտքը դեպի ծովը. չնայած, որ դա իր համար ավելի շուտ սիմվոլիկ նշանակություն է ունենալու: Այդ նոր պետության անկախության առաջին շրջանում դա սրակտիկ ոչ մի նշանակություն չի ունենալու, քանի որ Ռիզե բնակավայրը ոչ մի կապ չունի թիկունքի հետ, որից նրան բաժանում են բարձր ու վայրի լեռները: Միայն երկաթուղու համար այդ լեռների միջով թունել անցկացնելուց, խճուղի կառուցելուց, ինչպես նաև Ռիզեում նավահանգստային կառուցումներ անելուց հետո (որ այժմ չկա) այդ փոքրիկ բնակավայրը կկարողանա Արևմտյան Հայաստանի համար դառնալ, այսպես ասած, լուսամուտ դեպի աշխարհ:

Իսկ սկզբից նոր պետության գրեթե բոլոր շիտումները արտասահմանի հետ պետք է տեղի ունենան հարևան Իրանի միջով: Դրա համար հենց նա պետք է երկար սահման ունենա այդ պետության հետ, որը, իմիջիայլոց, վաղուց ի վեր մեծ բարչացակամություն է ցուցաբերում հայերի նկատմամբ: Իսկ

մուտքը դեպի Վանա լիճը, որը հայկական առաջին պետությունների (Ուրարտուի հետ միասին) օրրան է եղել, հայերի համար ունի ավելի շուտ սիմվոլիկ նշանակություն:

Ինչպես երևում է կցված քարտեզից, Ղարսի ու Արդահանի նահանգները ծովափի հետ միացնող եռանկյունը՝ Արդվիհի նահանգի հետ միասին կազմում են Թուրքիայի անդրծովյան տերիտորիաները, որոնց նկատմամբ Հայաստանը ոչ մի հավակնություն չունի: Խճուղիների և երկաթուղիների բացակայության պատճառով այժմ այդ տերիտորիաները Թուրքիայի հետ հաղորդվում են միայն առափնյա նավարկության միջոցով: Նույն դրությունը կպահպանվի և հետո, երբ ադ տարածությունը կդառնա Թուրքիայի Անդրծովյան տերիտորիա:

Իմիջիայլոց պետք է ավելացնենք, որ Արևմտյան Հայկական պետության մեջ մտնող հողերի տնտեսական կյանքի ինտենսիվությունը պարտադրաբար տնտեսական ծաղկում առաջ կբերի հարևան թուրքական տերիտորիաներում, որոնք հայերի համար առևտրի լավ պարտնյոր (ընկեր) կդառնա:

Բացի դրանից Անդրծովյան տերիտորիայի միջով Թուրքիան կպահպանի իր դրացիական կապերը Խորհրդային Միության հետ: Իսկ թուրք-իրանական սահմանի արևմտյան հատվածը առաջվա պես կապահովի նրա կապը Իրանի հետ: Եվ վերջապես լայն մուտքը դեպի Վանա լիճը, որը թուրքերի համար չունի այն սիմվոլիկ նշանակությունը, ինչ հայերի համար, այնուամենայնիվ ունի որոշ նշանակություն իրենց հեղինակության համար: Դա նույնպես նկատի է առնված՝ Արևմտյան Հայաստանի սահմանները գծելիս:

Արանով վերջացնենք իմ երկար գրույցը քեզ հետ, իմ անձանոթ ընթերցող: Երանի այս խնդիրը այնքան թանկ դառնա քեզ համար, ինչպես թանկ էր ինձ համար 1961 թվականին, երբ ես հանում էի նրան մոռացությունից: Երանի նա լիակատար իրագործում ստանա՝ անկախ այն բանից, թե մեզնից ով կհասցնի նրան երջանիկ վախճանի:

Վարշավա 86

Փ. Ստոլեչևա № 14, բն. 184

ՎԵՀԱՓՈՒ ՏԵՐ*

Ձեզ, որպես ամենամեծ հեղինակությանը, ուղարկում եմ իմ հողվածը, որ որոշում կայացնեք՝ պե՞տք է, թե՞ պետք չէ տպագրել այն հայկական մամուլում**։ Պարզ է, որ հայկական հարցի իմ առաջարկած լուծումը այլ բան չէ, եթե ոչ տակտիկական խաղ, որը հնարավորություն է տալիս Թուրքահայաստանի խնդիրը վերջապես մեռյալ կետից շարժելու։ Մինչև որ արևմտահայերի ազատագրական շարժումը, այսինքն՝ թուրքերի ձեռքից իրենց հայրենի հողի ազատագրման համար մղվող պայքարը, միանգամայն չանջատվի, թեկուզ միայն ձևականորեն.— արևելահայերի հանրապետությունից, ՄԱԿ-ը չի ճանաչի նրանց որպես ինքնուրույն սուբյեկտ, չի ճանաչի նրանց լիազորությունը Թուրքիայից իրենց հողը պահանջելու ինդրում։

Ծատ լավ հասկանում եմ, որ առաջարկածս մանկերը նույնիսկ տողերիս արանքում կարդացողների համար հոգեբանորեն դժվար ընդունելի կլինի։ Բայց ինչ արած, քանի որ հայկական շրջանի քառակուսին այլ լուծում չունի։

Գլուխս հնազանդորեն իջեցնելով Ձեր առջև, Վեհափառ Տեր, համարձակվում եմ խնդրել, որ օրհնեք այդ մեծ ձեռնարկությունը, որը— հավատում եմ անկեղծորեն— պետք է ելակետ դառնա, ու դրանից հետո կսկսվի առանց որևէ ձևական կաշկանդումների մեծ պայքարը՝ Վանի շրջակայքի հողերը ազատագրելու համար։

**Ձեր հնազանդ ծառա,
հայերի անկեղծ բարեկամ՝**

Բոգրան Գեմբարսկի

* Նամակը հողվածի հետ միասին 1989 թ. աշնանը Վարչակալում Անահիտ Տեր-Ղազարյանին է տրամադրել Գեմբարսկու այրին՝ հայերեն ձեռագիր թարգմանությամբ (հավանաբար թարգմանել է Մ. Գ.-ն)։

** Խոսքը վերաբերում է ակտուրանայ մամուլին։

**ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՌԱԿՈՒՍԻՆ
ՈՒՆԻ ԻՐ ԼՈՒԾՈՒՄԸ**

Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում աշխարհն ապրում է մեծ հատուցումների դարաշրջանը, այն էլ միանգամից այնպիսի մասշտաբով, որ անցած սերունդների ամենամեծ լավատեսներն անգամ երագել չէին համարձակվի։ Հնդկաստանի ազատագրումից սկսած այդ հեղեղը առաջ է անցնում Ասիայի, Աֆրիկայի և Խաղաղ օվկիանոսի կղզիների միջով՝ ազատություն վերադարձնելով ոչ միայն ազատության կարոտ ժողովուրդներին, այլ նաև այնպիսիներին, որոնք բոլորովին չգիտեն, թե ինչ անեն իրենց այդ ազատության հետ։ Դրա հետեվանքով գաղութարարների կողմից թողած հողերում երբեմն առաջանում են պետությունների և նրանց առաջնորդների ուղղակի սարսափելի ծաղրանկարներ։ Սակայն այդ կեղծ ակորդները չեն նվաստացնում ամբողջ կոմպոզիցիայի վեհությունը։ Նրանք մտնում են պատմության «սեփական արժեքների» մեջ և մարդկության կողմից նախօրոք կանխատեսված են։

Մեր ուշադրությունը գրավում է մի այլ հանգամանք, ուղղակի չարախիճ առատաձեռնությունը նրանց, ովքեր լավ տրամադրության նույնիսկ պահին անկախություն են քաշխում արմատական անողղելի մարդակերների՝ Նոր Գլխեայի պապուսներից սկսած, առանց նկատելու, որ այդպիսի անկախության համար վաղուցվանից հերթի են կանգնած ժողովուրդներ, որոնք ոչ միայն արդեն հասունացել են անկախության համար, այլև ունեցել են սեփական պետություն այն ժամանակ, երբ այսօրվա ազատություն քաշխողները դեռևս քարայրներում էին ապրում և անհիվը ինչ է՝ չգիտեին։

Արևմտահայություն՝ թուրքահայությունը, միակ կուլտուրական ժողովուրդը չէ, որ մնացել է աչքաթող արված նոր իրականությունը սարքողների կողմից։ Բայց այն փաստը, որ հենց նրանց չեն նկատել Միացյալ Ազգերը, հատկապես ցավալի է՝

նկատի ունենալով այդ ժողովրդի հայրենագործական մնալու համար գամանքներն ու պայմանները:

Մյուս կողմից՝ դարավոր «հայկական հարցի» լուծման նրկատմամբ անբարոյացակամությունը որոշ չափով արդարացված է յուրահատուկ իրադրությամբ, որ գոյացավ հայկական հողերում ավելի քան հիսուն տարի սրանից առաջ: Թուրքերի իրավունքները իրենց կողմից զավթած հայկական հողերի նկատմամբ այս պարագաներում ձևակաևորեն անձեռնմխելի են, քանի որ այդ իրավունքները հարցական նշանի տակ դնելու ամեն փորձի համար նրանք ունեն պատրաստի պատասխան. «Հայերը սեփական պետություն ունեն Խորհրդային Միության սահմաններում: Եթե Հայկական Խորհրդային Հանրապետությունը ունի որևէ պահանջ մեր արևելյան հողերի նկատմամբ, թող մեզ ասի»:

Պարզ բան է, որ ոչ Հայկական Խորհրդային Հանրապետությունը և ոչ էլ Խորհրդային Միությունը,— քանի որ միայն ինքը կարող էր հանդես գալ նման պահանջներով,— այդ քայլը չեն անի, որովհետև դա կհակասեր խորհրդային բաղաբաղականության գլխավոր գծին, որը տանում է դեպի համագործակցությունը Թուրքիայի հետ և բացառում է հարաբերությունների սրացում իրենց հարավային հարևանի հետ: Այս փոխհարաբերության մեջ թուրքերը կարող են շարունակել համագիտ թելը:

Դատողություններս կարծեք սկսում եմ շատ հեռվից: Բայց դա անհրաժեշտ է:

Ես շատ բարձր եմ գնահատում հայկական գեղարվեստական գրականությունը, ինչպես այն, որ առաջացել է արևելքում ցարական Ռուսաստանի սովերում (իսկ հետագայում ԽՍՀՄ-ում), այնպես էլ արևմուտքում (Ստամբուլում, իսկ 1915 թվականից հետո հայգաղթաշխարհում՝ սփյուռքում): Երբեք համարիտ չեմ եղել այն հայերի հետ, որոնք զմայլվում են 19-րդ դարի առաջին կեսի իրենց կլասիկ գրող Խաչատուր Աբովյանի ստեղծագործությամբ: Գտնում էի, որ նա ավելի շատ մեծ վնաս է հասցրել «Վերք Հայաստանի» իր վեպով (բավականին ձանձրայի)՝ շատ վտանգավոր շեղում առաջացնելով հայոց աշխարհաբար գրական լեզվի մեջ: Մեղադրում էի նրան այն բանի համար, որ արևելյան բարբառներից մեկը՝ Բանաքեռի բարբառը, դարձրեց գրական լեզու, փոխանակ շա-

խունակելու արևմտահայ բանաստեղծ Ղևոնդ Ալիշանի ընտրած ճանապարհը: Ղևոնդ Ալիշանը նոր գրական հայերենը դուրս է բերում անմիջապես գրաբարից: Սակայն դրանից առաջ այդ նույնը կյանքն ինքն արեց: Ստամբուլի հայերի խոսակցական լեզուն հիմնականում բավականին մոտ է եղել գրաբարին: Հասկանալի է ապա, որ այնտեղի ընթերցողները Ալիշանի, Պեշկոյանի և Դուրյանի նոր գրական լեզուն ընդունել են ինչպես իրենց սեփականը: Իսկ հայկական հեռավոր գավառները,— մտածում էի,— պարտավոր էին այդ նույն գրական լեզուն ընդունելու:

Սակայն ինձ տանջում էին որոշ կասկածներ. արդյոք ուշադրությունիցս չի՞ վրիպել որևէ անչափ կարևոր բան, որը կանխորոշել է Խաչատուր Աբովյանի հանդես գալը ու նրան դարձրել ժողովրդի համար նախախնամության կողմից ուղարկված մեկը, մի խոսքով՝ մեծության անկանխակալ իրավունք է վերապահել նրան: Երևի արևելահայ լեզուն այն ժամանակ արդեն այնքան էր հասունացած, որ կարող էր դառնալ առանձին ինքնուրույն լեզու՝ տարբերվելով արևմտահայերենից, ոչ պակաս, քան իսլանդերենը նորվեգերենից ու շատ ավելի շատ, քան մակեդոներենը բուլղարերենից: Չէ որ Հայաստանի վերջնական բաժանումը տեղի ունեցավ 1555—1639 թթ. ու այնուհետև շարունակվում էր անդադար. միայն ավելի ուշ Արևելյան (Պարսկական) Հայաստանի մեծ մասը հայտնվեց ցարական Ռուսաստանի սահմաններում:

Այդ երկար ժամանակաշրջանը բավական էր, որ լեզուն կիսվեր, և մեկ ժողովրդից առաջանային երկու եղբայր ժողովուրդներ: Չէ որ հին ռուսական բնից նույնպես շատ արագ առաջացել են երեք արևելաբալթական ժողովուրդներ: Բավական եղավ, որ հյուսիսը՝ բուն Ռուսաստանը, մի քիչ ավելի երկար ժամանակ մնաց թաթարական օկուպացիայի ներքո, հարավ-արևմուտքը՝ Ուկրաինան, ընկավ լեհական տիրապետության տակ, իսկ հյուսիս-արևմուտքը՝ Բելոռուսիան, հայտնվեց Մեծ Լիտվական իշխանության սահմաններում... Ու արդյունքն այն եղավ, որ մեկ ռուս ժողովրդից սերվեցին նույնիսկ երեք ժողովուրդ: Երբ Իվան Կոտլյարսկին պետերբուրգյան պալատը զվարճացնելու համար ուկրաիններեն գրեց «Էնեիդայի» կատակային պարոդիան, ամենևին չէր գիտակցում, որ

կատարում է դարաշրջանային գործ՝ լայն բաց անելով պո-տենցիալ կերպով վաղուցվանից գոյություն ունեցող ապագայի դարբասը՝ իր ինքնուրույնությունը դեռևս չգիտակցող ուկրաինական ժողովրդի առջև: Փակագծերում պետք է ասել, որ անվանումները՝ Ուկրաինա, ուկրաինացի-լեհական ծագում ունեն:

Եթե Խաչատուր Աբովյանը եղել է արևելահայ Կոստյարևսկին (ավելի ազնվական կերպարանքով), ապա նրա գործը հետագա հարյուր քանի տարիների ընթացքում դեռ իր ավարտին հասցված չէր: Ուղղակի ոչ իր օրոք և ոչ էլ մինչև 1915 թվականը, այդ պրոցեսի ավարտումը կարևոր չէր, պետք չէր: Ավելի շուտ՝ ընդհակառակը, արևմտահայ հայրենասերները՝ հանդես գալով որպես ռուսահայերի հետ միևնույն ժողովուրդ, խաբուսիկ մի հույս ունեին, թե ուղղափառ ցարը հանդես կգա իրենց արդար պահանջների պաշտպանությանը, թեկուզ որպես պարզև ռուսահայերի նվիրվածության դիմաց: Դա բարեհայաստ հանգամանք էր անշուշտ, որից, ավաղ, պատմությունը չօգտվեց: Եվ նույնիսկ ընդհակառակը, թե ռուսահայերի և թե թուրքահայերի հակումը ցարի կողմը անչափ վնասեց նրանց՝ արագացնելով 1915 թվականի եղեռնը:

Սկսած այդ եղեռնից ու հատկապես դաշնակցական հանրապետության անկման ժամանակից, այսինքն՝ 1920 թվականից, մեկ միասնական հայ ժողովրդի հերյուրանքը եղավ անեծք հատկապես արևմտահայերի համար՝ անհնար դարձնելով նրա որևէ փորձ՝ Թուրքահայաստանը ազատագրելու ուղղությամբ:

Գիտեմ, որ ասածներս բավականին ճնշող են, և կարող է պատահել, որ շատ հայեր համաձայն չեն լինի ինձ հետ: Բայց դրա մեջ թաքնված է Վանի շրջակայքը ազատագրելու բանալին: Դրա համար համարձակություն ունեցա արտահայտելու այս միտքս: Ափսոսում եմ միայն, որ առաջ չկարողացա ձևակերպել այն: Գուցե դա կօգներ արևմտահայ ազատագրման մարտիկներին մեռյալ կետից շարժվել ավելի քան տասը տարի սրանից առաջ: Նախքան կոնկրետ առաջարկությունների անցնելը, պարտքս եմ համարում ճշգրտել ողջ խնդիրը այնպես, ինչպես տեսնում եմ այն՝ այս հայեցակետի լույսի տակ:

Եթե լինեի արևմտահայ, ապա՝ առանց ժամանակ կորցնելու, բոլոր հնարավոր միջոցներով ի գիտություն ամբողջ աշխարհի կհայտարարեի հետևյալ չորս սկզբունքները.

1. Մենք՝ 1915 թվականին թուրքերի կողմից կոտորված ժողովրդի հետևորդներս, մինչև հիմա կոչված ուղղակի հայեր կամ թուրքահայեր, համարում ենք մեզ, — ճշմարտության համաձայն, — առանձին ժողովուրդ, արևելահայերից կամ խորհրդային հայերից տարբեր, ու սրանից հետո ընդունում ենք պարտադիր արևմտահայեր անունը (Nest Armenians vel Armeniens Occidentals):

Այդ որոշումը ընդունեցինք այն փաստի հիման վրա, որ արևմտահայերը և արևելահայերը խոսում են տարբեր լեզուներով (տարբերությունը ավելի մեծ է, քան նոր Արվեգերենի և իսլանդերենի միջև), 19-րդ դարից ունեն տարբեր գրականություն, իսկ արդեն 16-րդ դարից նրանց պատմությունը հոսում է տարբեր հուններով. մի բան, որ իր արտահայտությունն է գտել այդ երկու ժողովուրդների ավանդություններում և հասարակական կառուցվածքի մեջ:

2. Հայկական Խորհրդային Հանրապետության բնակիչները, որ խոսում են առանձին, բայց մեզ համար մասամբ հասկանալի լեզվով, մեր եղբայրակիցներն են (ռուս. еднородные, անգլ. our tribes men, ֆրանս. les hommes de notre race): Մենք և նրանք բառիս լայն իմաստով՝ հայ ենք (այնպես, ինչպես շվեդներն ու Արվեգները սկանդինավացիներ են, բայց դա ոչ շվեդներին է իրավունք տալիս Արվեգների ազգի բախտը որոշելու և ոչ էլ՝ ընդհակառակը): Նմանապես, ոչ Հայկական Խորհրդային Հանրապետության կառավարությունը և ոչ էլ միջազգային ֆորումում իրեն ներկայացնող ԽՍՀՄ-ի կառավարությունը պարտավորված չեն, իրավունք էլ չունեն որևէ հարցում հանդես գալ մեր անունից: Մենք հայրենի հողից զրկված ժողովուրդ ենք, բայց հոգեպես միանգամայն ինքնուրույն (սուվերեն):

3. Այդ ինքնուրույնությունը իրականացնելու նպատակով այս փաստաթղթով կյանքի ենք կոչում բոլոր կուսակցություններից վեր կանգնած Արևմտահայաստանը ազատագրող կազմակերպությունը, Արևմտահայաստանը որպես չեզոք պետու-

թյուն, որը ոչ էր բեւե կմիանա ԽՍՀՄ-ին, և ոչ էլ որևէ պահանջ կներկայացնի ԽՍՀՄ-ի մեջ մտնող որևէ հողերի նկատմամբ:

Անկեղծորէն շնորհակալ ենք խորհրդային պետությունից այն քանի համար, որ հնարավորություն է տվել մարդկային գոյությունը պահպանելու մեր արշունակից և հատկապես մտնող արևելահայ ժողովրդին, և նույնիսկ ընդունել է մեր հայրենակիցներից շատերին, որոնք ապաստան են գտել Խորհրդային Հայաստանում՝ կամ թուրքերի ձեռքից սպառնացող մահից փախչելով, կամ ավելի ուշ՝ Սփյուռքում, որպէս իրենց մշտական բնակավայրը հենց այդ երկիրը ընտրելով:

Անկեղծ շնորհակալ ենք նաև Իրանի կաշարությանը այն բարյացակամության համար, որ իրենց կառավարությունն ու հասարակությունը միշտ հանդես են բերել այնտեղ բնակվող բազմաթիվ հայերի հանդէպ: Հայ-իրանական փոխհարաբերությունների երկուսուկես հազարամյա պատմությունը համոզմունք մշակեց մեր մեջ, որ այդ տերությունը հիմնականում դրակաճորեն էր տրամադրված հայության նկատմամբ՝ լինելով ավելի շուտ նրա բարեկամը, քան՝ հակառակորդը:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդը մեկ թշնամի ունի միայն, որի հետ ստիպված է կշանքի և մահվան պայքար մղելու: Դա Թուրքիան է: Այլ թշնամի չունենք:

4. Որպէս Արևմտյան Հայաստանի Ազատագրական Կազմակերպություն, մենք պետք է վճռականորեն մեզ համար ՄԱԿ-ից պահանջենք ամենաքիչը այնպիսի ձևական լիազորություններ, ինչպիսիքները ձեռք է բերել արդեն Պաղեստինի Ազատագրական Կազմակերպությունը, թեև այդ երկրի արաբ ժողովուրդը մեկհազարերորդ մասն էլ չի ապրել այն սարսափների, որ վիճակվել էին Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդին:

Հիմնավորում.

Թուրքերը բարոյական իրավունք չունեն տիրելու արևմտահայ հողերին, քանի որ դրանց տերը դարձան փաստորեն ժողովրդասպանության հետևանքով, ավելի քան երկուս ու կես միլիոն անգեն քրիստոնյա հայ կոտորելով 1915-ին և հաջորդ տարիներին: Այն փաստը, որ մինչև օրս թուրքերը տիրում են այդ հողերին, ծաղրուծանակ է արդարության տարրական սկզբունքների նկատմամբ, որովհետև դա կարծես պարզ է ժողովրդասպանության համար:

Այսօր միջազգային իրավունքը Արևմտյան Հայաստանի խնդրին կարող է մոտենալ երկու տարբեր տեսակետներից. ա) կոտորված ժողովրդի և բ) թուրքերի կողմից հայկական հողերին անօրեն տիրելու: Երկուսն էլ վերջիվերջո կհասցնեն միևնույն եզրակացությանը:

Առաջին տեսանկյունից՝ Նյուրնբերգյան Միջազգային դատարանի որոշման հիմա վրա Թուրքիան պարտավոր է փոխհատուցել կատարված ժողովրդասպանության համար: Երկրորդ տեսանկյունից՝ Թուրքիան իր կողմից անօրեն տիրված հողերը պարտավոր է վերադարձնել դրանց օրինական տերերի հետևորդներին, այսինքն՝ աշխարհովս մեկ ցրված (գաղութահայերին) արևմտահայերին:

Ի դեպս հիշեցնում եմ, որ Արևմտյան պարտադիր իրավական նորմաներով մարդկության դեմ կատարված ոճրագործությունների համար պատասխանատվությունը և անցյալում թույլ տրված անարդարությունների համար փոխհատուցման պարտքը չեն հնանում: Բացի դրանից միջազգային իրավունքի մեջ մտնող Նյուրնբերգյան դատավարության որոշումների յուրահատկությունն այն է, որ նրանք ուժի մեջ են ոչ միայն Արևմտյան ու արևելյան, այլև անցյալի նկատմամբ: Չէ որ դատական պրոցեսով դատապարտված հիտլերյան ռեժիմի ոճրագործությունները տեղի են ունեցել այդ դատավարության առաջին ցիստից առաջ, սակայն հենց դրա որոշումների հիման վրա են ձեռքարկված ու պատժի ենթարկված գերմանական երրորդ կայսրության մարդասպանության ասպարառի գլխավոր կազմակերպիչները, իսկ Պոտոսամի կոնֆերանսի որոշումով Լեհաստանին, որպէս գալթիչների ձեռքից ամենաշատ տանջված ու տուժված ժողովրդի, փոխհատուցման կարգով վերադարձվել է հին լեհական հողերի 100 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածությունը, որ վաղուցվանից գտնվում էր գերմանական կայսրության սահմաններում:

Այսօր հնարավոր չէ պատժի ենթարկել թուրքական ժողովրդասպանության ֆիզիկական կատարողներին: Սակայն նրանց կողմից զավթած հողերը վերադարձնել հնարավոր է և անհրաժեշտ:

Այդ խնդրին պետք է մոտենալ նաև Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի տեսանկյունից, որը (այդ տերիտորիան) օսմանյան պետության տիպիկ գաղութն է եղել և գաղութն էլ

մնում է մինչև այժմ: Այդ գաղութի ժողովրդի կոտորման փաստը ոչ միայն չի խոսում ի օգուտ Թուրքիայի սուլթերենության այդ տրիտորիայում, այլև էլ ավելի մեծ հարցական նշանի տակ է դնում այն: Այդ կոտորածի զոհերի սիչուոքում գտնվող հետնորդները հայրենիքից դուրս են ապրում ոչ թե նրա համար, որ այդպես են ուզում, այլ որովհետև ստիպված են: Սակայն անկախ նրանից, թե բավարը ուր է գցել իրենց, նրանք պահանջում են, որ իրենց հայրենիքի նկատմամբ իրականացվի ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովի կողմից 14. 12. 1960 թ. և 27. 11. 1961 թ. հայտարարված գաղութակալության լիակատար վերացման մասին դեկլարացիան:

Ինչպես վերևում ասածներիցս երևում է, երկու տեսակետներից էլ հայկական հարցը հանգում է միևնույն վերջնական եզրակացությանը. Արևմտյան Հայաստանի սուլթերենությունը հայկական հարցի միակ տրամաբանական լուծումն է թե՛ Նյու-րլենբերգյան դատավարության որոշումների և թե՛ ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովի դեկլարացիայի լույսի տակ՝ գաղութակալության լիակատար վերացման խնդրում:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման օգտին կան նաև այլ խոսում փաստարկներ: Առաջին հերթին պետք է հիշատակել Սևրի (Sevres) միջազգային պայմանագիրը, որը ստորագրել է եվրոպական պետությունների մեծամասնությունը (Իսկ ավելի ուշ նման բովանդակությամբ միջազգային պայմանագրերը այդ նույն պետությունների կողմից ընդունվում էին միայն ի գիտություն): Հետո գալիս են լուրջ վերապահումներ Ղարսի, Արդահանի մարզերի և Արարատի ստորոտների Թուրքիային միացնելու իրավագործության վերաբերյալ, քանի որ այդ միացումը կատարվել է այդ հողերի ժողովրդի և այն ժամանակվա հայկական կառավարության կամքին հակառակ:

Կանխատեսում են, որ Թուրքիան պաշտպանվելու համար առաջ կբաշի մի շարք ստեր ու հնարքներ, որոնք վաղուց հերքվում են պատմության և միջազգային իրավունքի կողմից կամ կհերքվեն այն վարկյանից, երբ արևմտահայերը իրենց ճանաչեն ստանձին ինքնուրույն ժողովուրդ: Ահա թե ինչ կարող է ասել թուրքական կառավարությունը.

1) Թուրքերը բնավ չէին սպանում հայերին 1915 թ., միայն տեղավորել էին նրանց ժամանակավոր ճամբարներում, որտեղից հետո նրանք ազատվել են:

2) Եթե անգամ ընդունենք, որ թուրքերը որոշ թվով հայեր սպանել են, ապա դա այնքան վաղուց է եղել, որ դրա քրքրելը իմաստ չունի:

3) Մեկ հայկական պետություն (այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանը) արդեն գոյություն ունի, ապա կարիք չկա երկրորդ հայկական պետություն ստեղծելու:

Սակայն այդ միամիտ հակափաստարկների կողքին կանխատեսում են երկու ավելի լուրջը.

1) Սիչուոքահայությունը այնքան էլ բազմաթիվ չէ, որ կարողանա հանդես գալ ամբողջ ժողովրդի անունից և պահանջներկայացնել այդքան մեծ տերիտորիայի համար:

2) Ինչպե՛ս վարվենք այն թուրք բնակիչների հետ, որոնք ծնվել են այդ մարզերում, երբեմն որպես երրորդ սերունդ: Չէ՞ որ նրանց համար նույնպես հայրենիք է դա:

Հերթով պատասխանում են այդ հակափաստարկներին.

1) Արևմտյան Հայաստանի Ազատագրման կազմակերպությունը Թուրքիայի կողմից գրավված հողերի համար պահանջներկայացնելով գործում է լիազորված արևմտահայ բոլոր կազմակերպությունների և քաղաքական կուսակցությունների կողմից: Իսկ այն դիտողությանը, թե սիչուոքահայությունը այսօր համեմատաբար փոքրաթիվ է, ունենք պատրաստի և թուրքերի համար սարսափելի պատասխան: Եթե չլիներ թուրքերի ժողովրդասպանությունը 1915—1920 թթ. Արևմտյան և Արևելյան հայերի ընդհանուր թիվը, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (չնայած ավելի վաղ կատարված կոտորածների) կազմում էր շուրջ 5 միլիոն, վաթսուհ տարվա ընթացքում ամենաքիչը կկրկնապատկվեր. այնինչ մինչև հիմա նրանք կազմում են հազիվ չորս միլիոն: Իսկ չծնվածների վեց միլիոնը, որպես թուրքական ժողովրդասպանության կրկնակի արդյունք, ավելի քան բավական չափով պարզաբանում են, թե ինչու սիչուոքահայությունը այսօր այնքան էլ բազմաթիվ չէ:

Չնայած այդ ամենին այսօր Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս (ԽՍՀՄ-ում և արտասահմանում) ապրում են 2,5—3 միլիոն հայեր, գերազանցապես արևմտահայեր: Իսկ իրենց պահանջած հողերը (եթե Թուրքիան համաձայնվի կոմպրոմիսային կարգով բավարարել իրենց պահանջը) կփակվեն հունակյունու մեջ. էլք դեպի ծովը, դեպի Վան լիճը ու դեպի

Իրանը: Դա կազմում է պատմական Հայաստանի և Սևրի (Sevres) միջազգային պայմանագրում պահանջվող տերիտորիայի հազիվ աննշան մի մասը: Վերջին հաշվով խոսքը մի ինչ-որ 50 հազար քառակուսի կիլոմետրի (կամ մոտ 20 հազար անգլիական միլ.)² մասին է՝ 2,5-ից 3 միլիոն բնակչության համար. միջինը կկազմի 60 կամ 50 հոգի մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա: Որպես տնտեսապես թույլ զարգացած և ոչ բավարար չափով ջրով ապահովված երկրի համար դա կլինեք ավելի շուտ բարձր խտություն, համեմայն դեպս այս հողերում ներկայումս եղածից մի քանի անգամ բարձր:

2) Այդ խնդիրը, մեր կարծիքով, այլ կերպ չի լուծվի, բացի այն, որ Արևմտյան Հայաստանի պահանջված հողերից եկվոր թուրք բնակիչներին վերաբնակեցնել (իհարկե թուրքական կառավարության հաշվին) մինչև հիմա էլ շատ թույլ բնակեցված հսկա Անատոլիայի այլ վայրերը: Անկեղծ համազգում ենք այն մարդկանց, որոնք ստիպված են ներություն կրելու իրենց նախնիների կատարած ոճրագործությունների պատճառով: Բայց իրենց բնակատեղը փոխելու պայմանները անտարակույս փառահեղ կլինեն, համեմատած այն պայմանների հետ, որ վիճակվել էին դժբախտ արևմտահայերին, երբ 1915 թ. գարնանը մահվան երթով նրանց քշում էին դեպի բնաջնջում:

Եթե արևելահայ լինեի

Եթե լինեի արևելահայ, օրհնություն կհամարեի այն պատմական պրոցեսը, որի հետևանքով հայկական ընդհանուր միասնությունից առաջացել են երկու հայ ժողովուրդ. այդ, օրհնություն կհամարեի, քանի որ առանց դրան չարաքաստիկ հայկական հարցը երբեք չէր գտնի իր չուծումը: Այդ պարագաներում, եթե սիամական եղբայրներին անխուսափելի մահ է սպառնում, պետք է նրանց որքան հնարավոր է արագ վիրահատությամբ բաժանել: Հակառակ դեպքում ամենաքիչը նրանցից մեկը կմեռնի, իսկ մյուսը՝ դիակը ման կածի հետո: Եւ նույնիսկ երկար ժամանակ չի գիտակցի, որ մյուսը մեռած է վաղուց:

Արևմտահայերը այլ ժողովուրդների հետ լիակատար ձուլման նախօրյակն են ապրում, փաստորեն կանգնած են ազ-

գային մահվան առջև: Հայրերը դեռ գիտակցում են իրենց ուլ լինելը, որդիները արդեն համարյա ֆրանսիացիներ են կամ ամերիկացիներ, գերմանացիներ, լեհեր. երբեմն միայն ավելացնում են ամաչելով, այն էլ ամենամտերիմ բարեկամների շրջանում. «Ծագումով հայ եմ»: Արդեն ծնված թոռները դեն կգցեն այդ «ավելացումը», որպես ավելորդ, գուցե նույնիսկ ամոթալի:

Եթե լինեի արևելահայ, ինքս ինձ կասեի. թող գոյություն ունենան երկու հայ ժողովուրդ և երկու հայկական պետություն, քանի որ այլ կերպ լինել չի կարող: Ավելի լավ է դա, քան թե երեք միլիոն եղբայրակիցներին անհետ լուծումը այլ ժողովուրդների ծովում:

Թող այդպես լինի, միայն թե պատմական արդարությունը ճատուցում ստանա, և թուրքերը ստիպված լինեն օրինավոր տեղերին վերադարձնելու իրենց կողմից զավթած և անպատված հողը. միայն թե Մասիսից մինչև Վան հնչի հայոց լեզուն, թեև իմ արևելահայերենից մի քիչ տարբերվող, այնուամենայնիվ, հայոց լեզուն:

Ընդունում եմ այդ իրադրությունը մանավանդ նրա համար, որ երկու հայ ժողովուրդների ձևավորումը, որպես անխուսափելի պատմական պրոցես, սկսվեց 16—17-րդ դարերում, իսկ ավելի ուշ Խաչատուր Աբովյանի և Ղևոնդ Ալիշանի ստեղծագործություններում իր արտահայտությունը գտավ երկու տարբեր գրական լեզուների մեջ:

Չայն բարբառոյ յանապատի

Վախենում եմ, որ վերևում շարադրված նախագիծը, որը արևմտահայերին՝ իրենց իրավունքների համար համաշխարհային ասպարեզում պայքարելու լիակատար իրավունք է տալիս, կմնա որպես ձայն բարբարոս հանապատե: Արդյոք երեք անկախ հայկական կուսակցությունները քաջություն կգտնեն՞ իրենց մեջ ստեղծելու համար Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գերապարտիական կազմակերպություն, այն էլ ոչ թե ի վատք սեփական կուսակցության, այլ հայրենիքի փրկության համար: Եվ արդյոք այդ կազմակերպությունը կլինի՞՞ այնքան գործունյա, որ կարողանա ում որ պետք է համոզել, հասկաց-

Անլ, թե ինքը հանդես է գալիս առանձին ինքնուրույն ժողովրդի կողմից, որը նույնը չէ խորհրդային հայերի հետ: Ու կկարողանա՞ արդյոք ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովի օրակարգի մեջ մտցնել իր ստաշարկությունը իրեն՝ ԱՀԱԿ-ին այնպիսի կանոնադրություն (status) հաստատելու, ինչպիսին ունի Պաղեստինի Ազատագրման Կազմակերպությունը: Գուցե հարկավոր լինի գտնել երկու ոչ մեծ պետություն, որոնց ներկայացուցիչները համաձայնվեին ստաշինը հանդես գալ այդ ստաշարկությամբ: Լավ կլիներ գուցե ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովի անդամների մեջ տարածել իմ «A Letter to my Turkish Friend»-ը անգլերեն հրատարակված Baikar Press-ի կողմից, 1968 թ.: Այդ նամակը ընթերցողին հիմնովին ծանոթացնում է թուրք-հայկական խնդրին:

Այս ամենը, իհարկե, ազատ դատողություններ են: Արևմտյան Հայաստանի Ազատագրման Կազմակերպությունը, — եթե իրոք կյանքի կկոչվի, — կազմված կլինի, անշուշտ, այնպիսի անձնավորություններից, որոնք պարզ կտեսնեն իրենց նպատակը և կիմանան, թե ինչի վրա կարող են հույս դնել նոր իրադրության մեջ, որը իրենց համար, որպես հայրենի հողից զրկված և Խորհրդային Հայկական Հանրապետության բնակիչների հետ ոչ մի կապ չունեցող ժողովրդի համար, ձևականորեն ավելի նպաստավոր է:

Համեմատած Պաղեստինի Ազատագրման Կազմակերպության հետ արևմտահայերը այնքանով ավելի լավ դրության մեջ կլինեն, որ արաբների հակառակորդները՝ հրեաները, օգտվում են ԱՄՆ-ի և այլ երկրների աջակցությունից, իսկ թուրքերը՝ ոչ մի աջակցություն չունեն, բայց այնքանով ավելի վատ դրության մեջ կլինեն, որ Իսրայելը Ատլանտյան դաշինքին չի պատկանում, իսկ Թուրքիան՝ պատկանում է: Դրա համար չի կարելի կարծել, թե պայքարը հեշտ կլինի: Այնուամենայնիվ, պայքարը պետք է սկսել և անընդհատ, չնայած հավանական առանձին անհաջողությունների, շարունակել և մղել մինչև որ Արևմտյան Հայաստանը ճանաչվի, թեկուզ միայն ձևականորեն, որպես Թուրքիայի կողմից անօրեն կառավարվող գաղութ: Սա ազատագրման ճանապարհի ստաշին հանգրվանն է, պրակտիկորեն գուցե ամենադժվարը:

Դեռ ուշ չէ: Գաղութների ազատագրման տեղը դեռ շարունակվում է: Թեև արևմտահայ ժողովրդի ամենաշահելի սե-

րունդը արդեն բռնել է ուրիշ ժողովուրդների հետ ձուլվելու ճանապարհը, սակայն այդ ժողովուրդը դեռևս ձուլված չէ: Ինչպե՞ս է, որ արևմտահայերի իրավունքը այդ հողերի նրկատմամբ թեկուզ միայն ձևականորեն ճանաչվի և ՄԱԿ-ի համապատասխան նոտան ուղարկվի թուրքական կառավարությանը, ամբողջ արևմտահայությունը ուժեղ ցնցում կապրի, և դա միանգամից հայրենիքին կվերադարձնի նրանց, ովքեր սկսել են իրենցից հեռանալ:

«ՆԱՄՍԿ ԻՄ ՀԻՆ ԹՈՒՐՔ ԾԱՆՈԹԻՆ»
 հոդվածի նոր, ընդարձակված տարբերակի՝
«ՆԱՄՍԿ ԹՈՒՐՔ ՄՏՍԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»-ի
 վերջավորությունը

1965 թվականը հոբելյանական կլիմի հաշերի և այն թուրքերի նահատակմանը, որոնք իրենց կյանքը զոհեցին կործանվող ժողովրդի պաշտպանության, դրա հետ մեկտեղ իրենց սևփական ազգային պատվի պաշտպանության համար, թեև իրենք էլ թերևս լրիվ չէին գիտակցում իրենց հերոսության փոխարինությունն ու կշիռը:

Պարզապես միայն մոռացությունից հանվելուց շատ ավելի մեծ բանի են արժանի Անատոլուի այն բոլոր հասարակ, անգրագետ թուրք գյուղացիները, որոնք զոհվեցին մահվան քրչվող քրիստոնեաներին մի բաժակ ջուր տալու համար, ինչպես նաև նրանք, ովքեր գնդակահարվեցին՝ հաշերին իրենց տներում պատուպարելու համար: Եվ այս՝ թեկուզ այն բանի համար միայն, որպեսզի աշխարհին ցույց տրվի ձեր ժողովրդի մեկ այլ պատկերը, տարբեր այն պատկերից, որ մի ժամանակ երևաց սարսափահար եվրոպացիների աչքին Ստամբուլի և Զմյուռնիայի փողոցներում:

Այդ անանուն հերոսներին ըստ արժանվույն մեծարելը կլիմի միաժամանակ մեծարումն թուրք ժողովրդի, որի մեջ նման գոհարներ էլ են պարունակվում:

Սակայն դա կլիմի մեծարման տարին նախ և առաջ նահատակված հաշերի, չափահաս այրերի, որոնցից խլված էր գեները ձեռքին մեռնելու վերջին հնարավորությունը. նաև մահից առաջ իրենց մարդկային և կանացի արժանապատվության մեջ անարգված կանանց ու նաև երեխաների, որոնց չլինակվեց երբևէ դառնալ լիարժեք մարդիկ, որովհետև խլվեց նրանց մանուկ կյանքը:

Դա կլիմի նաև մեծարման տարի սպանված, նահատակ-

ված կամ խելագարության հասցված ականավոր հաշերի՝ սկսած Մեծն Կոմիտասից:

Դա միաժամանակ կլիմի մեծարման տարին աշխարհի անենաընդունակ ժողովուրդներից մեկի 6 միլիոն այն չծնված որդիների ու դուստրերի, որոնք ամենայն հավանականությամբ կյանքից չէին հեռանա առանց հետք թողնելու:

Դա կլիմի մեծարման տարին խլված և անպատվված հայկական հողի, խլված և անպատվված այն մարդկանց կողմից, որոնց համար Հայաստանին տիրելու իրավունքի միակ հիմունքը այդ երկրի բոլոր բնակիչներին կոտորելու խայտառակ փաստն էր:

Դա կլիմի, ի վերջո, զգուշացման տարի բոլոր հասարակությունների համար՝ քրիստոնյա, մուսուլման, թե անդամանաք, որպեսզի հետագայում խուսափեն մարդասպանության ճանապարհից, որը տանում է միայն դեպի... այդ ոճիրը թույլ տված ժողովրդի հալածանական խայտառակություն:

Եվ երանի թե մարդկության աչքում դա լինի ձեր պատվի լիակատար վերականգնման տարի: Եվ երանի թե թուրք անունը այդ տարի ամբողջ աշխարհում շողշողա միանգամայն այլ փայլով՝ նախկինում ձեր տարած բոլոր հաղթանակներից առավել շլացիկ փայլով:

Այդ ճանապարհը դժվարին է, անշուշտ, քանի որ թուրք ժողովրդի ամենաազնիվ զավակներից պահանջվում է բարեկիրթ հոգու մեծ քաջություն և, թերևս, Մահաթեմա Գանդիի նման ուժեղ բնավորություն:

Սակայն գաղութներին ինքնակամորեն ազատություն տալու և աշխարհի բոլոր պետությունների կողմից նախկին վիրավորանքների հատուցման ներկա ժամանակաշրջանում ձեր ժողովուրդը ևս պետք է որոշակի ընտրություն կատարի՝ կամ ճշմարիտ մեծություն, կամ թե չէ... տարիներ առաջ կատարած ժողովրդասպանության արդարացում, ժողովրդասպանություն, որ չբերեց ձեզ ոչ փառք, ոչ հարստություն, ոչ էլ, մանավանդ, հարգանքն այլ ժողովուրդների:

Այժմ աշխարհով մեկ ցրված երկուսուկես միլիոն հաշեր 50 տարի է ինչ սպասում են ետ վերցնելու գոնե մի մասը ձեր կողմից արհեստականորեն անմարդաբնակ դարձած այն գաղութի, որ իրենց հայրենիքն է եղել դեռևս այն ժամանակ, երբ

աշխարհիս երեսին չկային ոչ անգլիացիներ, որ ֆրանսիացիներ, ոչ լեհեր, ոչ ռուսներ և ոչ էլ անյնիսկ հոռմեացիներ, այն հոռմեացիները, որոնք աշխարհին տվին արժեքավոր ստացվածք— արքիմ.

«Տուր՝ ինչ որ պարտք ես...»

Այս ընդարձակ ամսակը լույս պիտի տեսնի չորս լեզուներով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, լեհերեն: (Ծանոթ. հեղինակի):

ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԱՆԱՊԱՏ*

Ստ. Ժերոմսկու «Գարնանամուտ» վեպում հիշատակված՝ հարվի կոտորածներին սպանվեց 75.000 հայ: Իսկ հինգ տարվա մեջ՝ 1915 թ. ապրիլի 24-ից սկսած, ընդհանուր առմամբ 3 միլիոն (այդ թվում 2 մլն. կին և երեխա), որ ամբողջ ազգի 60 %-ն էր:

Այն ժամանակ կատարվեց աննախադեպ ցեղասպանություն, թեպետ եզրույթը (տերմին) ի հայտ եկավ ավելի ուշ:

Ցեղասպանությունը ոչ մի անանություն չունի զինված տղամարդկանց երկկողմանի ոչնչացման հետ, որ պատմության մեջ ընդունված է անվանել պատերազմ: Կազմակերպված ցեղասպանությունը մեր դարի գյուտն է, որի սկիզբը դրեցին թուրքերը 1915 թ. ապրիլի 24-ին. լոկ մի ազգի՝ թուրքահայությանը վերաբերող եղեռնը նշանակությամբ կարելի է համեմատել միմիայն եվրոպական հրեաների ոչնչացման հետ: Դա ողբերգության առաջին գործողությունն էր, որ իր հետագա պատկերներում աշխարհն հասցրեց խելահեղության:

* * *

Պատմական Հայաստանը փոխված է այսօրվա Վրաստանի և Սիրիայի ու Իրաքի հյուսիսային սահմանների միջև. այդ տարածքի 9/10-ը անցավ Թուրքիայի տիրակալությանը, 1/10-ը՝ Պարսկաստանի (Իրանի). 1828 թվականին Պարսկահայքը գրեթե ամբողջովին անցավ ցարական Ռուսաստանին:

Ինչևէ. պատմական տարածքի ճնշող մեծամասնությունը մնում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, իսկ դրանից դուրս հայկական բնակավայրերը սփռված էին Անատոլիայում և Լիբանանում, չխոսելով արդեն Ստամբուլի մասին: Հենց այդ

* Տպագրվել է 1965 թ. օգոստոսի 15-ին, Կրակովի «Տիգոդնիկ պովչեխնի» թերթում: Տե՛ս նաև «Դպրություն», 16 մարտի 1990 թ., Գ. Մադոյանի հրատարակումը:

պատճառով Թուրքիայի տարածքում կազմավորվեց այն, ինչ XIX դ. հրապարակախոսության մեջ անվանվեց «հայկական հարց»:

Այս եզրույթը շրջանառության մեջ մտավ սուլթան Աբդուլ-Համիդ Բ-ի՝ իշխանության գլուխ անցնելու ժամանակից (1876), որը 33 տարվա ընթացքում 8 խոշոր ջարդ կազմակերպեց հայերի դեմ (ամենասականառուի հետևանքով սպանվեց մոտ 300 հազար մարդ): Սակայն ոչնչացվող ժողովուրդը ամբողջ ուժով կառչել էր իր քրիստոնեական հավատից ու լեզվից:

Աբդուլ-Համիդի արյունոտ կառավարության անկման պահին, այսինքն 1909 թ., ամբողջ աշխարհում դեռևս մնացել էր 5 մլն. (Թուրքիայում մոտ 4 մլն.) հայ: Բայց հասունացող պատերազմի սպառնալիքի առջև աշխարհը դադարեց անհանգրտանալ նրանց ճակատագրով, նրանց խնամքը թողնելով «լիբերալ և առաջադիմական» երիտթուրքերի կուսակցությանը: Վերջիններս տապալելով Աբդուլ-Համիդ Բ-ին, գահակալության հրավիրեցին Մեհմետ Ե-ին, որ այդ ժամանակ հյու-հնազանդ էր իրենց: Ի դեպ, իրականում պարզվեց, որ այսպիսի փոխառեղծման հետևանքով ազգային փոքրամասնությունների պարանոցին օղակն ավելի ձգվեց՝ կապված կառավարող կուսակցության առաջ քաշած շովինիստական, պանիսլամական և պանթուրքական կարգախոսների հետ:

1912 թ. ամռանը երիտթուրքական կուսակցությունը կարճ ժամանակով գրկվեց իշխանությունից և փոխարինվեց «Ազատություն և համաձայնություն» մրցակից կուսակցությամբ, որն իր նախորդներից տարբերվում էր առաջին հերթին անգլադավան ուղղությամբ՝ ի տարբերություն գերմանասիրականի: Սակայն 1913 թ. երիտթուրքերը կրկին անցան իշխանության գլուխ: Ուշագորավ է, որ նոր մինիստրները հենց իրենք սպանեցին նախորդներին: Հաղթանակած կուսակցության ղեկավարներն առանց սուլթանի հետ հաշիվի հստեղու կազմեցին եռասպետություն. դրա մեջ մտան Էնվեր փաշան, Թալեաթ բեյը, Ջեմալ փաշան:

Երիտթուրքերի վերադարձը այս անգամ լիցքաթափման պատրանք ստեղծեց և հարաբերությունների լիբերալացման տպավորություն: Բանը հասավ նույնիսկ հայերի հետ համաձայնության, որ նրանց խոստանում էր քաղաքական ու մշակութային լայն ինքնավարություն, միաժամանակ հույժ գաղտնի

պայմաններում սկսեցին ուրվագծվել հայերի բնաջնջման ծրագրերը:

Պատերազմի սկսվելը 1914-ին նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց այդ ծրագրերի իրականացման համար: Հենց սկզբից կասկած չկար, որ Թուրքիան կմտնի պատերազմի մեջ, և հատկապես՝ Գերմանիայի կողմից: Նշաններ կան, որ գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը տեղյակ էր բոլոր մտահոգացումներին, չնայած հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆլեբանց Վերֆելը ներշնչում է, թե դա ճիշտ չէ: Բոլոր դեպքերում կասկած չկար, որ գերմանացիները չեն խառնվի Թուրքիայի այս «գոտ ներքին հարցին»: Իսկ Անտանտի երկրների կարծիքը կարելի էր հաշվի չառնել, քանի որ պատերազմում թըշնամի էին:

Կարծես ամեն բան ընթանում էր բնականորեն: Հայերին թուրքերի պես գորակոչում էին, իսկ տարեց տղամարդկանց օգտագործում ամբոյությունների և ճանապարհների շինարարության մեջ: Կային բացառապես հայերից կազմված գնդեր, որոնք լավ էին մարտնչում: Նույնիսկ 1914—15 թթ. ձմռանը նրանք շրջապատումից հանեցին գեներալիսիմուս Էնվեր փաշային, որը պաշտոնապես շնորհակալություն հայտնեց «մեր հավատարիմ հայ ժողովրդին»:

Այդ ժամանակ գոմարվում էին կուսակցական ղեկավարության գաղտնի խորհրդակցություններ: Նույնիսկ այստեղ կուսակցության ղեկավարների միջև լինում են տարաձայնություններ: Սակայն ձայների մեծամասնությամբ ընդունվեց հայերի էվակուացման մասին որոշում, նախատեսելով նրանց ոչնչացնել անասատում:

Եվ այդ օրից ի վեր սկսվում է մանրակրկիտ ծրագրված պատրաստություն, աշխատանքի կազմակերպման բազմապիսի մեթոդների օգտագործմամբ, որպես նպատակ ունենալով ամբողջ ազգի ոչնչացումը:

Ստանաշունչ ձմռանը, որի ընթացքում հեռացնում էին խրամատներում մնացող զինվորներից շատերի ցրտահար վերջույթները, սկանչները, քթերը, փոխարինեց զարմանալիորեն շոգ գարունը: Հազարավոր հայկական գյուղեր, ցրված ամբողջ

Թուրքահայաստանով, ինչպես Կիլիկիայում և Անատոլիայում, սուզվեցին ծաղկած աչգիների օվկիանոս: Երիտասարդ տղամարդիկ քիչ էին: Մեծամասնությունը մարտնչում էր Թուրքիայի և սուլթանի համար: Եվ ամեն բան սկսվեց հեռացնել ապրիլի վերջին, երբ շոգը սաստկացավ:

Պետության տարբեր մասերում տարբեր էր հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը: Անատոլիայում, ուր բնակչության մեծամասնությունը թուրք գյուղացիներն էին, հիմնականում խաղաղ և բարեկամ իրենց հարևան քրիստոնյաների նկատմամբ, ոչնչացման գործընթացն արտաքուստ սքողված էր կարգ ու կանոնով: Փոքր քաղաքներում ու գյուղերում ի հայտ եկան ոստիկանական շրջաբերականներ, նշումներով այն մասին, որ հայ բնակչությունը որոշակի ժամի ուսաբեռով հավաքվի հրապարակներում ու կենտրոններում՝ «նոր բնակավայր տեղափոխվելու նպատակով»:

Հողն ու տները ամբողջովին, բեռով-բարձով, պետք է թողնվեին «նոր, մուսուլման վերաբնակներին»: Չէր կարելի օգտվել սայլերից և այլ փոխադրամիջոցներից: Արշավը պետք է կատարվեր հետիոտն:

Նշված ժամին համապատասխան վայրերում հավաքվեցին մարդիկ. անհանգստացած կանայք, բազում երեխաների հետ, օրիորդներ և պատանիներ, ծերունիներ: Ուժերի ծաղկում ապրող տղամարդիկ շատ քիչ էին:

Հավաքակալանը նախօրոք շրջապատում էին ոստիկանները, զինված հրացաններով ու մորակներով: Լուսամուտներից սարսափով նայում էին տեղի թուրքերը, որոնցից ոչ ոք հայերի հանդեպ թշնամանք չունեին: Նրանք խղճում, ափսոսում, կարեկցում էին:

Այլագզիների դեմ թուրքերի արած գազանությունները կրկնակի ահավոր են, եթե հաշվի առնվի դրանց հոգեբանական անբացատրելիությունը:

Գյուղացին, կարծես բարի և համեստ՝ դառնալով կապրակ կամ ոստիկան, իսկույն վերածվում է հրեշի, իսկ կրթվածները, համալսարան ավարտածները, ստուճարտորեն ծրագրում էին ամբողջ ժողովուրդների կոտորածներ:

«Արդարությունը ես պարտավոր եմ ամրացնել թրիս սայրին. քաղաքակրթությունը մեխել ձիուս պայտերին: Ես պարտավոր եմ ոչնչացնել ամեն բան, չթողնելով քարը քարի վրա,

ոչ կանգուն ծառ և ոչ իսկ կանաչ տերև նրա վրա: Ես պարտավոր եմ այնպիսի ավերակներ թողնել ինձնից հետո, որ յուրաքանչյուր տեսնող իրավունք ունենա ասելու՝ «այստեղով թուրք է անցել»,— հայկական շարդերի նախօրեին գրել է երիտթուրքերի ղեկավար կոմիտեի խորհրդակցության մասնակից Զիս Գյոք-Ալիը:

Անատոլիայի և Միջագետքի, Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր քաղաքներից ու ավաններից, մեծ կայսրության բոլոր գյուղերից միաժամանակ շարժվեցին մարդիկ՝ դատապարտված մահվան լոկ այն բանի համար, որ հայ են ծնվել: Օրերով, շաբաթներով, իսկ արևմտյան ծայրամասերից՝ ամիսներով գնում էին շիկացած անապատներով: Ուղղությունը՝ Սիրիական անապատ: Գնում էին սուսնց հացի ու ջրի, խուսափելով մորակներից և ավաններից: Նրանց հետևում էին չեչենների և տեղական թափօփուկների ավազակախմբերը: Ընկնողին սպանում էին ծեծելով: Գեղեցիկ աղջիկներին դուրս էին քաշում շարասյուներից: Անատոլիական ամռան անտառների շոգին ձգվում էին սուվերների անվերջ շարքեր: Մայրերը տենդագին կրծքներից էին սեղմում ուտեստ չունեցող երեխաների ստուած մարմինները: Երբեմն թուրք գյուղացիք, պտույտելով ձիերի ու ոստիկանների արանքում, խուսափելով ճիպոտի հարվածից, ջուր էին հասցնում, եթե ոստիկանը չհասցներ նրա ձեռքից վայրագել ջրամանը: Հեռակից և կողքերից, փոշու ամպերի միջից՝ ուրվագծվում էին չեչենները:

Ինչքան մարդ էին քշում այն ժամանակ՝ անհայտ է: Ամենայն հավանականությամբ՝ մոտ 2 միլիոն: Բանի որ միաժամանակ երկրի արևելքում՝ բուն Թուրքահայաստանում, կատարվում էր քրիստոնյա բնակչության համընդհանուր կոտորած, սուսնց ոստիկանական շրջաբերականի և խաբուսիկ վերաբնակեցման: Թուրք գյուղացիներն այդտեղ համեմատաբար քիչ էին, մուսուլմանության հիմնական մասը քրդերն էին՝ բազմիցս ներքաշված հայերի նկատմամբ կիրառվող հաշվեհարդարին: Այս անգամ քրդական ցեղերի մեծ մասը թուրքերի ձեռքում բռնության գործիք դարձավ:

Որպես կանոն ավազակախմբի գլխին կանգնած էր թուրք սպան: Դրանից բացի քրդերին օգնության կարգով հատկացրել էին հետևակալին մի բանի ջոկատ, որոշակի բանակությանը թնդանոթներ: Այստեղ ոչնչացումը կատարվում էր հե-

տեղյակ կերպ: Արևածագին քաղաքը կամ գյուղը շրջապատում էին այնպես, որ ոչ ոք չկարողանար դուրս արձնել օդակից: Մոտակա բլուրներին տեղադրելով թեղահրթերը և կրակ բաձալով, որից հետո հրոսակները ներխուժում էին և հիմնականում դանակներով ի կատար ածում սպանող, հետո անշտապ զբաղվում էին տնային գույքի թալանով և վերջացնելով՝ շարժվում դեպի հաջորդ բնակավայրը, փոքր խմբեր ուղարկելով մտակա գյուղերը՝ հաշվեհարդարի համար:

Հանուն արդարության պետք է նշել, որ ոչ բոլոր քրդերն էին մասնակցում կոտորածին: Որոշ քրդական ցեղեր, որ լավ էին տրամադրված հայերի նկատմամբ, ոչ միայն հրաժարվում էին մարդասպանների հետ գործակցելուց, այլև կրակում էին կոտորածի գնացող զինված շարասյուների վրա: Պաշտպանվում էին և իրենք՝ հայերը: Որոշ քաղաքներում ուժեղ դիմադրություն կազմակերպվեց, և երբեմն հայերի հետ հավասար մարտնչում էին նաև տեղի թուրքերը: Սարերում ստեղծվում էին պարտիզանական ջոկատներ, մասամբ այնտեղ էին ապաստանում կանայք և երեխաները: Այդպիսի դեպքերում թուրքերն ստիպված էին լինում սուսնձին բարձունքներ գրոհել՝ հետևակի և հրետանու միջոցով: Որոշ կետեր դիմացան մինչև անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական ջոկատների հասնելը: Այսպիսի բլուրներից մեկի պաշտպանության պատմությունն է ներկայացված Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպում:

Կոտորածին բացասաբար տրամադրված խավը ոչ միայն թուրք գյուղացիությունն էր (ցախք, սրանք ևս ոչ բոլորը), այլև երիտթուրքական շովինիզմից զարհուրած հին ազնվականությունը և հոգևորականության մեծ մասը, այդ թվում դերվիշները: Բայց բռնության հանդեպ զզվանքը բողոքի կերպարանք չստացավ լավագույն դեպքում թաքցնում էին որոշ հայերի, կամ ծայրահեղ դեպքում նաև կերակրում: Նույնիսկ այնպես էր պատահում, որ դիմադրություն ցույց տվող խմբերը սննդամթերք էին ստանում թուրքական բարեգործական կազմակերպություններից:

Դաժանությունների և ստորությանց այս ժամանակահատվածում թուրքերի պատմությունը գուրկ չէ լուսավոր էջերից: Ցավոք, նրանք ի գորու չէին ազդելու դեպքերի ընթացքին:

Տեղահանման ենթարկվեցին նաև ստամբուլաբնակ հա-

լերը, նրանց մեջ՝ հայտնի գրողներ, երաժիշտներ և նկարիչներ, հասարակական գործիչներ: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց: Բշվեցին հայկական մանկատները (ամբողջ կազմով) և նույնիսկ մահամերձ հիվանդները, ծերունիները: Բոլորին, առանց բացառության, ոտքով բշում էին միևնույն ուղղությամբ՝ դեպի Սիրիական անապատ: Ում ուժերը հասնում էին՝ նրան սպանում էին ճանապարհին: Հանձարեղ երգահան և ժողովրդական երգերի հավաքող Կոմիտասը, տեսնելով, թե ինչ է կատարվում՝ ցնորվեց: Սկսեց երգել: Եվ նրա անմահ ձայնը գրավեց կողքով անցնող գերմանացի հյուպատոսի ուշադրությունը, որը կարողացավ փրկել նրան մահասիջողների ձեռքից: Կոմիտասն ապրեց ևս քսան տարի, բայց հոգեկան հավասարակշռությունը չվերականգնվեց: Վախճանվեց 1935 թ. Փարիզի հոգեբուժարաններից մեկում:

Իսկ մահվան դատապարտվածների խմբերը գնում էին, գնում... Մի պահ նրանցից բաժանեցին տղամարդկանց և պատանիներին, իսկ կանանց ու երեխաներին շարունակեցին բշել: ընդհուպ մինչև Դեր-Չորի և Միսիսանեի միջև գտնվող սարսափազու ճամբարները: Այդ ընթացքում տղամարդկանցից կազմավորում էին «աշխատանքային խմբեր»՝ ճանապարհների, շինարարության համար: Հետագայում, տվյալ տեղամասի շինարարական աշխատանքների ավարտից հետո, աշխատանքային խմբերը ոչնչացվում էին պատժիչների ձեռքով: Նույն բախտին արժանացան թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները՝ Էնվեր փաշային հերոսաբար պաշտպանողները:

Չնայած այս ամենին, կանանց մի մասը հասավ ճամբարներ, որ և մեռան ծարափից, սովից ու անտանելի շոգից, քանզի բարաքները գտնվում էին անապատի հենց սրտում: Վերֆելը ցիտում է ճամբարներում եղած թուրք սպային. «Իրանք ֆելը ցիտում է ճամբարներում եղած թուրք սպային. «Իրանք արդեն մարդ չեն» ... ուրվականներ են... ուրվականներ՝ մարդու քիչ նմանող... մեռնում են դանդաղ... խոտ ուտում... ոռոնում սովից: Կանայք ձիուս կեղտի մեջ չմարսված զարեհատիկ էին որոնում»:

Նույն այդ ժամանակ, երբ սպան, որի մասին խոսում էր Վերֆելը, պատմում էր իր տեսածը մուսուլման հոգևորականությանը, Թուրքիայի ներքին գործոց մինիստր Թալեաթ բեյը: պառլամենտում արտասանեց պատմության մեջ մնացած իր խոսքերը. «Հայոց հարցը արդեն չկա, քանի որ չկան հայերը»:

Բայց հայերը այնուամենայնիվ գոյատևում էին դիմադրության կենտրոնում, ինչպես նաև ոռոսական ճակատի մյուս կողմում, որ այդ ժամանակ հասել էր Թուրքահայաստանի խորքերը: Սակայն 1917 թ. ճակատը հանկարծակի ճեղքվեց, և թուրքական բանակը շարժվեց Հայաստանի ոռոսական մասի խորքերը և Ատրպատական, ոչնչացնելով հայկական բնակավայրերի բոլոր բնակիչներին, դիերից լեռնային գետակների վրա անցողիկներ սարքելով հրանոթների համար. ըստ Ժերմակով՝ Նորի փաշայի թուրքական բանակը՝ երեք դիվիզիա, նպատակամղված շարժվում էր Բաքու, դեպի նավթի ավազանը, ուր հայերի հոծ խմբեր կային: Իսկ չէ՛ որ հայ պատմաբանները Բաքվի ջարդերը համարում են սարսափելի, ոչ մարդկային ծավալի հայկական ողբերգության դրվագներից մեկը:

* * *

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոս նավահանգստում (Լեմնու կղզի) Թուրքիան կապիտուլյացվեց: Արաբական երկրների տարածքներում սկսեցին կազմավորվել նոր պետություններ և սպազա ենթամանդատային տարածքներ, որոնց պիտի բաժանեին իրար միջև Ֆրանսիան և Անգլիան: Պատմական Հայաստանի տարածքում սկսեց ձևավորվել հայոց անկախ պետությունը ԱՄՆ-ի արեզիդենտ Վիլսոնի և ֆրանսիական հայտնի քաղաքական գործիչ Կլեմանտոյի հովանավորությամբ: 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրում կնքված խաղաղություն հաստատող փաստաթղթերի տակ ստորագրել էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ճապոնիայի, Իտալիայի, Հայաստանի, Բելգիայի, Չեխոսլովակիայի, Հունաստանի, Հիջնասի, Հարավսլավիայի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի և Ռումինիայի պատվիրակությունները՝ մեկ և սույթանական Թուրքիային՝ մյուս կողմից:

Հայաստանին հատկացվեց այնպիսի վիթխարի տարածք (գրեթե ամբողջ պատմական Հայաստանը), որ փոքրագույն ապա աստիճան արյունաքամ ժողովուրդը ի վիճակի չէր ո՛չ բնակեցնելու, ո՛չ կազմավորելու տնտեսությունը, և ո՛չ պաշտպանելու այն:

Ի դեպ, այդ պայմանագիրը մնաց լոկ թղթի վրա: Հայաս-

տանն ընդհանրապես չմտավ իրեն հատկացված տիրույթները: Կլեմանտոն 1920 թ. հեռացավ քաղաքականությունից, իսկ ԱՄՆ-ի կոնգրեսը, որ երբևէ չէր լսել Հայաստանի մասին, չվավերացրեց արեզիդենտի՝ այդ պետության վերածնման նախագիծը և չճանաչեց Հայաստանը: Ֆրանսիան հանեց իր բրոնտոիրական (օկուպացիոն) գորքը Կիլիկիայից, իսկ Անգլիան, որ մտադիր էր Հայաստանը հեռակետ դարձնել հեղափոխական Ռուսաստանի դեմ, դադարեց այդ երիտասարդ, քաղաքական կշիռ ձեռք չբերած երկրի ճակատագրով հետաքրքրվել այն պահին, երբ Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի գիծը տեղափոխվեց հյուսիս:

Եվ կրկին մի բուռ հայերը մնացին մեռ-մեռակ հարավից թուրքերի և նրանց ատրպատականցի մահմեդական դաշնակիցների դեմ՝ արևելքում: Մոտենում էր վերջին գործողությունը Հայաստանի անկախ պետության պատմության մեջ, երբ կարմիր գորքերը գրավեցին Բաքուն և ողջ Ատրպատականը, իսկ թուրքերը, ուռնահարելով Սևրի դաշնագրի որոշումները, զբաղեցրին Հայաստանին կցվելիք հողերը, սպառնալով Կարսին ու Արդահանին: Այն ժամանակ Թուրքիայում իրագործվում էր Քեմալ փաշայի (Աթա-Թուրք) «ժողովրդական հեղափոխությունը», և նոր թրքական կառավարությունը ջանասիրաբար ջարջարվում էր ԽՍՀՄ-ի հետ բարեկամության համար, հուսալով այնտեղից օգնություն ստանալ միջազգային իմպերիալիզմի և համաշխարհային կապիտալիզմի դեմ պայքարում, ինչպես այն հանդիսավոր հայտարարվում էր:

Այդ հարցով ձայնը տալիս էմ խորհրդային հայտնի գիտնական Նիկոլ Կարապետյանին. «Ստանալով այդ օգնությունը, Թուրքիան (նորից) հարձակվեց Հայաստանի վրա... քանի որ թուրքերի կարծիքով, իբր, անկախ Հայաստանը պիտի խոչընդոտեր համաշխարհային հեղափոխությանը Արևելքում և Արևմուտքում, որպես «համաշխարհային իմպերիալիզմի և կապիտալիզմի ամրոց», ինչպես նաև համաշխարհային հակահեղափոխության բույն»: Թուրքերի խոսքերով, հայկական պետության ոչնչացումը Երևանում պետք է «սպառնալու համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակը կապիտալի ցկատմամբ»: Հնարավորություն չունենալով դիմանալու Բեքիր փաշայի «հեղափոխական բանակի» հարվածներին, XI կարմիր բանակի ֆանատների գրոհներին, խղճով «ամրոցը միջազգային իմ-

պերիպիզմի» չափազանց փոքր Հայաստանը, կապիտուլաց-
վեց, իսկ «համաշխարհային իմպերիալիզմի գլխից մազ անգամ
չպակասեց», — տրտմորեն եզրակացնում է հեղինակը:

Միայն Հայաստանի չնչին մասը մտավ Խորհրդային Միու-
թյան կազմի մեջ, մնացածը տրվեց Թուրքիային: Այսպես, փոք-
րիկ երկրի ուզած կետից այդքան լավ երևացող Արարատը՝
բաղկացուցիչ մասը Խորհրդային Հայաստանի գերբի, մնաց
նրա սահմաններից դուրս:

Չարսի Եր 26 IX 1968

Дорогой Паруцр!

У меня к Вам очень серъ-
езная просьба.

Я присматривал к созданию
трида по истории Древней Армении
- само собой на полвеком эзучке. Ос-
новной сюжетом этого произведения
несколько иной тем в предисловии
предниким по армянской истории
и к я намеревался использовать также
удеваими глав ранней истории Арме-
нии (до Арташеса). Между прочим
я посвящаю целую главу Библей-
ским преданиям о древней Армении. Вот
общее содержание описываемых глав:
гл I Библейские предания
гл II Теория происхождения
гл III Страна Нидри до создания
Вашею укремь

Չարուր Սևակին հասցեագրված նամակից մի էջ

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻՆ՝

Վարչավա, 26. 09. 1968 թ.

Թանկագին Պարույր: Ես քեզինց մի շատ լուրջ խնդրանք ունեմ:

Ես ձեռնամուխ եմ եղել Հին Հայաստանի պատմության վերաբերյալ աշխատություն գրելուն. ինքնին հասկանալի է լիներեն: Այդ ստեղծագործության պլանն մի փոքր այլ է, քան հայոց պատմության գոյություն ունեցող դասագրքերում, քանի որ ես մտադիր եմ ինը գլուխներից հինգը նվիրել Հայաստանի վաղ շրջանի պատմությանը (մինչև Արտաշեսը): Ի դեպ, ես մի ամբողջ գլուխ նվիրում եմ Հին Հայաստանի մասին բիբլիական ավանդույթներին: Ահա առանձին գլուխների ընդհանուր բովանդակությունը.

Գլուխ 1-ին— Բիբլիական նախապատմությունը.

Գլուխ 2-րդ— Հին Հայաստանի աշխարհագրությունը.

Գլուխ 3-րդ— Նաիրի երկիրը մինչև Վանի թագավորության ստեղծումը.

Գլուխ 4-րդ— Ուրարտուի թագավորությունը.

Գլուխ 5-րդ— Ուրարտուի անկումից մինչև Արտաշես.

Գլուխ 6-րդ— Հայաստանը Արտաշեսյանների օրոք.

Գլուխ 7-րդ— Հայաստանը Արշակունիների օրոք.

Գլուխ 8-րդ— Հայաստանը պարսկական լծի տակ մինչ երկրորդ ապստամբությունը (481—484).

Գլուխ 9-րդ— Հին Հայաստանի մշակույթը:

Այդ ամբողջ աշխատանքը ես մտադիր եմ նվիրել լավագույն բարեկամիս՝ Մարիա Գրոխյուկային:

Իսկ հիմա անցնեմ քեզինց ունեցած իմ խնդրանքին:

Ես կուզենայի յուրաքանչյուր առանձին գլխում գետնադրելով պատմական թեմայով որևէ հաշվական բանաստեղծություն:

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1990 թ. մարտի 12-ի համարում՝ Հ. Կարճիկյանի հրատարակմամբ: (Նամակը տրամադրել է Հր. Գուրգենյանը):

ուն կամ, համեմայն դեպս, այնպիսի բանաստեղծություն, որը արելի լիներ տրամաբանորեն կապել այդ գլխի հետ:

Օրինակ, երկրորդ գլխում ես գետնադրելու եմ Էմինի բանաստեղծությունը Հայաստանի լեռների և ձորերի մասին (Վորոյակու թարգմանությամբ):

Հինգերորդ գլխի համար ես կհարմարեցնեմ Հովհաննես Մկրտչյանի բանաստեղծությունը Վահագնի ծննդի մասին: Յոթերորդ գլխի համար՝ Վահան Տերյանի «Նաիրի» բանաստեղծությունը:

Ութերորդ գլխի համար կարող է լինել Ավետիք Իսահակյանի՝ հայ գուսաններին նվիրված բանաստեղծությունը, թեև երազաստի այդ ստեղծագործությունը պահպանել երկրորդ գլխի համար («Միջնադարյան Հայաստան»):

Իններորդ գլխի համար ես նախատեսել եմ ձեր «Քիչ ենք, այց հայ ենք» հրաշալի բանաստեղծությունը:

Հիմա Դուք, հավանաբար, արդեն կուսում եք, թե ինչի մասին եմ մտադիր խնդրել Ձեզ:

Եթե չկան համապատասխան բանաստեղծություններ, դրանք պետք է ստեղծել.

Գլուխ 1-ին— Նույն հայ, այլ ոչ թե հրեա ժողովրդի նախնայրն է. լողալով լեռնային կիրճերով, որոնում ենք հայկական ուղի դեպի Սև ծով:

Գլուխ 3-րդ— Օրինակ, բանաստեղծություն Հայկի մասին.

Գլուխ 4-րդ— Բանաստեղծություն Արա Գեղեցիկի կամ արգասպես Հին Ուրարտուի մասին.

Գլուխ 6-րդ— Ինչ-որ բան Արտաշեսի կամ Տիգրան Մեծի մասին.

Գլուխ 8-րդ— Բանաստեղծություն Վարդանանց մասին: Ինքնին հասկանալի է, որ կխնդրեի ողարկել դրանց ուղիքներն տողացի թարգմանությունը, որ ես կարողանամ դրանք ձեռնարկել:

Հասկանալի է, որ ես չեմ կարող խնդրել, որ Դուք գրեք այդ բանաստեղծությունները, բայց գուցե այդ պլաններից մեկը Ձեզ բաժին ընկնի: Իսկ մնացածները գուցե հետաքրքրեն Ձեր գրչակիցներին (Նաիրի Ջարյան, Միլվա Կապուտիկյան, Հովհաննես Ծիրազ, Աշոտ Գրաշի, Սարմեն կամ Աույնիկ երիտասարդներից մեկը): Բանաստեղծությունը պետք է թարգմանվի լեհերեն, իսկ քանի որ «Հին Հայաստանը» ամենայն

հավանականությամբ կթարգմանվի այլ լեզուներով, ուստի և դրա հետ մեկտեղ կթարգմանվեն նաև այդ բանաստեղծությունները:

Ներեցեք, սիրելի Պարույր, որ ես խլում եմ Ձեր թանկագին ժամանակը, բայց վատահ եմ, որ Հին Հայաստանի պատմությունը, պատկերազարդված հրաշալի հայ պոեզիայով, գալիորեն ավելի վառ կամբասպնդվի օտար ընթերցողի գիտակցության մեջ:

Բարի եղեք սրտագին ողջուններ հաղորդել մեր թանկագին Սո. Գալուստին*:

Անկեղծորեն՝ ձեր հոգրան Գեմբարսկի:

* Գալուստ Ստեփանյան, Բազմավաստակ մանկավարժ: Պատերազմի ժամանակ եղել է պարտիզանական ջարժման մասնակից Ուկրաինայում և Լեհաստանում: 1964-ի վերջերին հյուրընկալվել է Վարշավայում և հանդիպումներ ունեցել Գեմբարսկու հետ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶԻ ՆԱՄԱԿԸ Բ. ԳԵՄԲԱՐՍԿՈՒՆ*

Սիրելի և սիրելի Աստվածատուր Գեմբարսկի:

Իրավ աստվածատուր... Կարդացի Ձեր նամակը իմ բազմաշարքար հայ ժողովրդի մասին, ուղղված մեր բազմադարյան, բթամիտ հարևանին: Արցունքով լցվեցին իմ սրտի վաղուց քաշացած աչքերը: Ահա մի մարդ, որ նորից ձայն բարձրացրեց կեսից ավելին կոտորված ժողովրդի՝ նրանից խլված վիթխարածավալ հողերի, գրեթե ողջ խլված երկրի մասին: Ինչքան ազնիվ արդարություն կա Ձեր սրտի մեջ, կարծես Ձեր մեծ սրտում մի բազկատարած հայուհի է խոսում անիծյալ աստծո հետ, որ չկարողացավ հաղթել նզովյալ ալլահին... Եվ ինչպե՞ս չի ամաչում աշխարհը, լուսն է ժայռեղեն լուրջամբ, և ինչպես հոյակապ էիք վերլուծել 20-րդ դարի ամբողջ պատկերը, ինչպես մի աստվածային հայելու մեջ, թող ամաչեն, թող դժոխքը չքվեն արդարության անունից խոսող բոլոր աստանաները, որոնց ձեռքերը և հոգու բոլոր մասները արյունոտ են... հայկական, լեհական և հրեական արյունով...

Խոսք չեմ գտնում Ձեզ գովաբանելու, և ինչպես իմ նախահայր, հավիտենական անմահ Մովսես Խորենացին է գրում հայ իշխան Սահակ Բագրատունուն, ուզում եմ ես էլ նրա խոսքը ուղղել Ձեզ, թե նախքան Ձեզ ծանոթանալը ես ծաթոնացա Ձեր հոգու մեջ եղած աստվածային ազնիվ շարժմանը, խղճի իմաստությամբ լի ծով արցունքին և օրհնում, և աղոթում եմ, որ միշտ այդպես մնաք ոչ միայն հայկական հարցի դատի պաշտպանը, որը ամենալիկված դատն է աշխարհի, այլ բոլոր ժողովուրդների համար: Ձեր նամակը Ձեր հոգու բոլոր էջերն են և բոլոր էջերի վրա գրած, ահա մեծ մարդը:

Հայ ժողովրդի բոլոր շուրթերով, որոնք մաքուր են ինչպես միայն երկնքի աստղերը, համբուրում եմ քեզ և քո ազ-

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1989 թ. դեկտեմբերի 15-ի համարում՝ Անահիտ Տեր-Ղազարյանի հրատարակմամբ:

գը: Եթե գիտենայի՝ աշխարհի բոլոր դաշտերի ծաղիկները
նույնպես մաքուր են աստղերի նման, նրանցով էլ կհամբուրեի
Ձեզ:

Հավատում եմ՝ հայոց դատը չի կորչի,

Անմեղ ազգը՝ անապատը չի կորչի,

Ամեն փոքր մեծերին է հավասար՝

Դժոխքում էլ Արարատը չի կորչի:

Ցուեություն. մինչև Արարատի սուրբ ձյունի վրա համ-
բուրվենք բոլոր ազգերի խաղաղության հավերժական հաղթա-
նակով:

Հովհ. Ծիրազ

ՈՎ ԷՐ ԲՈԳՂԱՆ ԳԵՄԱՐԱՐԱԿԻՆ

Այն ամենի համար, ինչ եղել է,

այն ամենի՝ ինչ կա

և

կլիճի,

խոնարհվում եմ Ձեր ստաշ,

թանկագին Գեմարակի,

ազնի՛վ ժողովրդի

ազնի՛վ որդի:

Պարոյր Սեակ:

(14. 2. 65 թ. Գամակից)՝

I

Մարդկության արժանավոր որդիներից մեկը՝ լեհ ժողո-
րդի զավակ Բոգդան (Ալեքսանդր) Անտոնի Գեմարակին
նվել է 1905 թ. փետրվարի 27-ին, Պետերբուրգում: Տեղում
պարոն ավարտելուց հետո երկու տարի ուսուցչություն է արել
Պարական դասարաններում: 1924 թ. մշտական բնակության
տեղափոխվել Վարշավա: Ավարտել է Վարշավայի Արևելյան
Լեհաճի լեզուների ինստիտուտը:

1935-ից սկսած կարդացել է դասախոսություններ հայ գրա-
նության վերաբերյալ՝ հին օրերից մինչև ներկա օրերը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ակ-
տիվորեն պայքարել է ֆաշիզմի դեմ, եղել է 1944-ի Վարշա-
վայի հակաֆաշիստական ապստամբության կազմակերպիչնե-
րից: Ընկել է համակենտրոնացման ճամբար: Պատերազմից
հետո զբաղվել է հասարակական լայն գործունեությամբ. մաս-
նակցել է տարբեր ճամբարներից անչափահաս լեհերին հայ-
րենիք վերադարձնելու գործին: Խմբագրել է տարբեր թերթեր
ու ամսագրեր:

1956 թ. կարճատև այցով եղել է Հայաստանում, «Գրա-
կան թերթում» տպագրել լեհացած անվանի հայերի մասին
հոդվածը:

* Տե՛ս, «Երեկոյան Երևան»-ի 1989 թ. դեկտ. 15-ի համարը:

տասարդական: Մոսկվայից գնացքով մեկնեցինք Բրեստ, Բրեստից՝ Վարշավա: Եղանք Պոզնանում: Հանգստացանք Բայթիականի ավերիկ՝ Ծչեցինում, միջազգային ուսանողական ճամբարում: Նորից Վարշավա: Ես ընկերներին և մեզ ընկերացած Վարշավայի համալսարանի ուսանող Յանոշ Ռոդկովսկուն պատմեցի Գեմբարսկու մասին, նրա հիշարժան հողվածի մասին և խնդրեցի, եթե հնարավոր է հանդիպել նրան: Ընկերներս նույնպես ոգևորվեցին: Յանոշը քրքրեց հեռախոսազրբերը: Հեռախոսազրբում գեմբարսկիները շատ էին: Չէր պատասխանում միայն մեկի հեռախոսը: Մի քանի օր փորձելուց հետո, մեր մեկնելու նախափերջին օրը հեռախոսը պատասխանեց... օգոստոսի 28-ի երեկոյան էր: Պարզվեց, որ Գեմբարսկին հենց նոր է վերադարձել ծովափից, հոգնած է, ընտանիքն էլ վերադառնալու է առավոտյան, հետևաբար հյուրեր չի կարող ընդունել: Ես խնդրեցի Յանոշին՝ բացատրի, որ մենք Երևանից ենք, հայեր ենք և վաղը մեկնում ենք և շատ ենք ուզում իրեն հանդիպել: Այդ իմանալով Գեմբարսկին իսկույն մեզ հրավիրեց տուն:

Հաջողությունը մեզ հետ էր և մեր ոգևորությանը չափ չկար: Բայց կար «խանգարող» հանգամանք. մեկ ժամ հետո մեր գրասառչիկների խումբը ամբողջ կազմով (մեծ մասամբ բժշկականի և պոլիտեխնիկի ուսանողներ) մեկնելու էր համերգ լսել-դիտելու: Մենք կարողացանք տարբեր պատրվակներով հրաժարվել համերգից: Մեր ընկերները հետո մեզ պատմում ու նախատում էին, թե ինչից ենք զրկվել: Բայց մենք (ես, Ակարիչ Ժորա Պարոնյանը, բանվոր-ուսանող Սարգիս Տիգրանյանը) Յանոշի ուղեկցությամբ վերջին մեր զլոտիներով գնելով մի շիշ լեհական գինի (վերջին օրը մեզ մոտ կոնյակ որտեղի՞ց), գաղտնիությամբ պարուրված, հայտնվեցինք Վարշավայի Ստոլեչնա փողոցի № 14 շենքի 184-րդ բնակարանում՝ դառնալով ծովափից մի քանի ժամ առաջ տուն վերադարձած Բոգդան Գեմբարսկու հյուրը:

Դա աստվածային ու երջանիկ օր էր: Դա մեր ապրած ու առավել ևս՝ ապրելիք կյանքի իմաստավորման օրն էր: Նրա գրասեղանին դրված էր Հայկական ԽՍՀ առկա: Պահարանում՝ հայկական կոնյակներ: Մի քանի ժամ տևեց մեր գրույցը: Մենք կախարդված էինք նրա մարդկային հմայքից, հայ գրականության ու պատմության նրա իմացությունից: Նրա մեծ

հավատից, թե մի օր կլուծվի հայ ժողովրդի Արդար դատը՝ ընդդեմ թուրք գաղութատիրության:

Ես նրան նվիրեցի «Մատենադարան» գիրքը (կարծես բոլորս մակագրեցինք գրքի վրա): Նա ձեռքն առավ, թերթեց-նայեց հին ձեռագրերի գունավոր վերաստպությունները, ժպտաց.

— Սյայիսի եզակի գանձեր ստեղծած ժողովուրդը իրավունք չունի իր պատմական հայրենիքից զրկված մնալու:

Հետաքրքրվեցի իր ծագմամբ:

— Հայկական ծագում չունեմ,— ասաց,— բայց Լեհաստանում ապրող հայ ընկերներ շատ են ունեցել:

Նա ինձ նվիրեց իր լուսանկարներից մեկը.

— Ռուսերե՞ն մակագրեմ...

— Ոչ, լեհերեմ,— խնդրեցի ես:

(Այդ լուսանկարը տպագրվեց «Երեկոյան երևան» թերթի 1989 թ. նոյեմբերի 27-ի համարում):

— Լուսանկարում կանգնած անձը հայ է,— ասաց,— Ստանիսլավ Դոնիկիչ...

Նա մեզ ցույց տվեց նաև սիյուրբահայ թերթեր, ուր տղապագրված էին իր հողվածները, ցույց տվեց նամակներ, որոնք ստացվել էին արտասահմանից ու Հայաստանից: Գոհունակություն հայտնեց Ն. Կարապետյանի պաշտպանական հողվածի առթիվ: Մեզ խնդրեց կարդալ իր ստացած նամակներից մի քանիսը:

— Բովանդակությունը գիտեմ,— ասաց,— ուզում եմ լսել հայերեն հնչողությամբ:

Այսօր էլ աչքերիս առաջ է Մարտիրոս Սարյանի մարգարտյա ձեռագիրը, որը ընթերցեցի բարձրաձայն և մեծ հուզմունքով (նամակը տպագրվում է այս գրքի սկզբում): Կարծում եմ պետք է լիներ նաև Պ. Սևակի նամակը՝ ռուսերեն (լավ չեմ հիշում):

Մենք իրար հերթ չտալով հարցեր էինք տալիս և պատասխանում նրա հարցերին...

... Թերթեցինք Հայկական ԽՍՀ-ի առկա: Հատկապես կանգ առանք 58-րդ էջի «Հայ բնակչության տեղաբաշխումը 1914 թ.» և 108-րդ էջի «Հայաստանը... 1917—1921 թթ.», քարտեզների վրա, որոնք պարզ ցույց էին տալիս մեծ եղեռնի հետևանքները և Սևրի դաշնագրով (1920 օգոստոսի 10) զրկված Հայաստանի պատկերը:

— Իմ նպատակն է աշխարհին ապացուցել, որ հայերը իրավունք ունեն հետ ստանալու իրենց պատմական հայրենիքի գեթ մի մասը, որին Թուրքիան տեր է դարձել բնաջնջման ապօրինի մեթոդներով...

... Գեներալություն խնդրեցինք հյուր գալ Հայաստան:

Պատմեց, որ երբ կնոջ՝ Չոսյայի հետ բուժման է եղել Խորհրդային Միությունում (կարծես Հյուսիսային Կովկասում), այցելել է Հայաստան: Եվ նրից կգա այն ժամանակ, երբ շուտով հայերին կվերադարձվեն նրանցից անարդար ձևով խլված հողերը:

— Կգամ մի քանի տարի հետո, կգամ ձեր Մեծ տոնին, — ժպտաց հավատով:

(Այդպիսի ներազդող ժպիտ ես հետո տեսա Պ. Սևակի մոտ):

Իմանալով, որ աշխատում եմ ուսումնական հրատարակչությունում, խնդրեց հայոց լեզվի դասագրքեր, ինքնուսույցներ:

— Էմինը խոստացավ, բայց չուղարկեց...

Մեր հանդիպման գազաթնակետը եղավ այն, որ ոգևորված մեր ոգևորությունից, Գեներալսին ինձ տրամադրեց իր անակներից մեկը՝ հասցեագրված Հնդկաստանի այն ժամանակվա պրեզիդենտ Ռադհակրիշնանին: Մեքենագիր օրինակ չունեք: Նամակի ձեռագիրը՝ ուսերեն, 12 էջ՝ 6 թերթի զույգ էջերում, գրված կապույտ և կարմիր թանաքով, ես ինձ հետ բերեցի Երևան: Մեքենագրել տալուց հետո նրան ուղարկեցի մեքենագիր օրինակը, ձեռագիրը պահելով ինձ, որպես թանկագին մասունք:

... Երբ դուրս եկանք Գեներալսին բնակարանից, մեր ուրախությանը չափ չկար. պարոմ էինք աստիճանների վրա, փողոցում: Յանոշը՝ իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանողը, որը կարճ ժամանակ անց հյուր եղավ մեզ՝ Երևանում, զարմացած մեզ էր նայում.

— Ձեզ հիմա՛ հասկացա...

Օգոստոսի 29-ի առավոտյան Գեներալսին ծովափից վերադարձած իր ուսանող որդուն՝ Կազիմիին ուղարկեց մեզ մոտ՝ հյուրանոց, որը և մեզ ուղեկցեց երկաթուղային կայարան: Հիշում եմ, որ Կազիմիին ցանկություն հայտնեց պրակտիկայի գալ Բյուրականի աստղադիտարան...

V

Ես անակագրություն ունեցա և՛ հոր, և՛ որդու հետ:

... Կրա հասան դժվարին օրեր: Հետապնդվում էին Գեներալսին անակները ընթերցող-տարածողները: Թուրքիան բռնեց էր Լեհաստանի արագործմիստորությանը: Գեներալսինը բռնեց էր լեհական մամուլում հանդես գալ հայկական հարկ վերաբերյալ: Ծնշում էր գործադրել նաև Մոսկվան:

Մոտենում էր մեծ Եղեռնի՝ հայկական ցեղասպանության 50-ամյակը: Գեներալսին, լինելով իր ժողովրդի խղճի ձայնը, լեց. նրա նորանոր հողվածները տարածվում էին աշխարհում՝ տարբեր լեզուներով...

... Գեներալսին ենթարկվեց ավտովթարի (1965 թ. հուլիսի 6-ին): Զոհվեց, բայց մնաց կաղ մինչև կյանքի վերջը:

... Այդ մթնոլորտում բարձրաձայն խոսել Գեներալսին մասին կամ շարունակել անակագրությունը անհնարին էր...

VI

Արշակ Մադոյանը համալսարանի թերթում հողված տպանեց Գեներալսին մասին՝ իմ տված Գեներալսին և Էմինի ասանկարով:

... Երբ 1965-ին նա մեկնում էր Լեհաստան, ես նրան նորեկի գրքեր տանել Գեներալսին*:

Արշակը Գեներալսին այցելել էր այն ժամանակ, երբ նա, ապաքինված ավտովթարից, հիվանդանոցից նոր էր վերադարձել տուն: Եվ պատմել էր իր վրա կատարվող ճնշումների մասին: Արշակը իր հետ բերեց լեհական թերթերից մեկ-կոմ օրինակ, որ Եղեռնի 50-ամյակի առթիվ տպագրված էր «Միրիական անապատ» հողվածը:

Արշակն ու ես այցելեցինք Մարիա Գրոխովսկային՝ Երեռնի իր բնակարանում, ում և նա հանձնեց թերթերից մեկը:

Մարիան պատմեց, որ իմ «Ակրոսոխթոս» բանաստեղծությունը Գեներալսին ուղարկել էր իրեն՝ թարգմանելու համար: Բայց քանի որ ինձ չէր ճանաչում և օրերն էլ խառն էին, չի տեսնել նրա խնդրանքը...

* Տե՛ս Ա. Մադոյան, «Մեր առ Հայաստան», «Երկնայան Երևան», 1960, մարտի 12:

Ահա այդ բանաստեղծությունը (որը նամակի հետ ուղարկել էի նրան).

ԱՎՐԱՍՏԻՔՈՒՄ*

Թող ողողվի նա արևի անափ լույսով,
Ով կանգնել է մեր սրբազան դատին պաշտպան,
Ղողանջելով թող արևը երգի այսօր.
Կա Մարդը դեռ՝ Լցված լույսով իմաստությամբ:

Երազների անհուսալի սահմաններում
Ցանեց սերմեր նա արևի ու արդարի,
Ցանեց հույսի պայծառ հունդը բյուր սրտերում
Եվ դողանջեց ի լուր մարդկանց ցա՛վը դարի...

Գարնանային արևի պես պարզեց վառման
Երազների, արդարության դրոշը խենթ,
Մեր ցավերով միշտ տառապեց եղբոր նման,
Բացեց ճամփան, որով պիտի հաղթենք հավետ...

Արարատի սուրբ փեշերից այսօր ահա
Ռահվիրային այդ բոցափայլ փառք եմ մաղթում,
Սեղմում նրա արդար ջըը որդիաբար,
Կանգնում հայարտ և հավատով Արարատվում...

Իմ արևը, կյանքը ջահել, ով բնություն,
Նրան դու տոբ և տոբ նրան հավերժություն...

1965 թ.

... Մարիա Գրոխյանի, որ Գեմբարսկուն ծանոթ էր 1956 թվականից, մեծ ավանդ ունի Գեմբարսկու հողվածները հայերեն և ռուսերեն թարգմանելու և տարածելու գործում: Ծնվել է Պետերբուրգում, սկզբնական կրթությունը ստացել այնտեղ: Սակայն շփվելով հայ գրականությանը ու պատմությանը, արևելագիտության ինստիտուտի 4-րդ կուրսը թողած, 1939 թ. եկել է Երևան: Ապրել է դժվարին կյանքով: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը: Եղել հայոց լեզվի ասպիրանտ: Աշխատել է գիշերային պահակ՝ Ալյունիսի գործա-

* Տպագրվել է «Երեկոյան Երևան» թերթի 1990 թ. մարտի 12-ի համարում:

անում: Ռուսերենի դասեր է տվել Էջմիածնի հոգևոր անասանում: Նրան մեղադրելով հայ նացիոնալիզմի մեջ՝ հեռացում են անսարանից: Բայց միշտ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նրան հովանավորել է: Նրան հովանավորել են նաև Մ. Սարյանը, Հ. Բոչարը: Ծեմարանից հետո նա հայերեն է դասավանդել Քանաքեռի ռուսական դպրոցում: 1968-ին Մարիան ռեդակտիվայել է Լեհաստան: Գրոճիսկ քաղաքի ռուսմանրանում դասավանդել է ռուսերեն: Ամեն տարի արձակուրդներին վերադառնալով է Հայաստան: Հայերեն է թարգմանել Ստանիսլավ Լեմի «Սոլյարիս», Սիմկովսկու «Նապոլեոնի ատամը» վիպակները: 1978 թ., Գեմբարսկու մահից հետո Գրոխյանի շտապում է Երևան և սեպտեմբերի 10-ին Վազգեն Առաջինի միջոցով Էջմիածնի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցում կազմակերպում նրա հոգեհանգիստը: Պատարագում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Գրոխյանի ձայնագրում է ողջ պատարագը և կաթողիկոսի նվիրած մարմարե խաչքարի հետ հասցնում Գեմբարսկու ընտանիքին:

Կաթողիկոսի նվիրած մարմարե հայոց խաչքարը այժմ պարդարում է Մեծ լեհի շիրինը՝ Վարշավայի գերեզմանոցում: Վերջին անգամ Գրոխյանի Երևան է այցելել 1988 թ. հուլիսին, տեսել ցույցերն ու միտինգները, Զվարթնոցի իրադարձությունները, իր սիրած հայ ժողովրդի համախմբվածությունը: Երևանից մեկնում է Լեհիգրադ՝ հարազատների մոտ, որտեղ և հեռուստատեսության միջոցով ակամատես լինում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստին: Որից հետո նա գայրայից նամակ է ուղարկում Գորբաչովին՝ պաշտպանելով հայ ժողովրդի հազարամյա իրավունքը Ղարաբաղի նկատմամբ: Վերջին տարիներին Մ. Գրոխյանի եղել է իր հայրենիքի «Համերաշխություն» կազմակերպության ակտիվ անդամներից:

Մահացել է 1989 թ. փետրվարի 27-ին՝ Վարշավայի հիվանդանոցներից մեկում: (Հիշենք, որ փետրվարի 27-ը Գեմբարսկու ծննդյան օրն է): 1989 թ. մարտին Էջմիածնում հոգեհանգալի պատարագ է տրվել նրա հիշատակին՝ Վազգեն

Առաջինի մասնակցությամբ, Մարիայի համակուրսեցիների, ընկեր-բարեկամների ներկայությամբ*:

Նրա կատարած հայասիրական անձնագոհ գործը չի մոռացվի մեր ժողովրդի սրտում՝ միշտ մնալով Բոգոյան Գեմբարսկու պաշտոն անվան կողքին:

VII

Երբ 28 տարի առաջ ինձ բախտ վիճակվեց այցելել Գեմբարսկուն, չէի կարող մտածել, թե երբեք ինձ պատիվ կլի-նակվի Հայաստանում հրատարակել նրա հոդվածները: Ես գիտակցաբար չեմ փորձում արժեքավորել նրա այս նամակ-հոդվածների տեղն ու դերը հայ ժողովրդի Արդար դատի պաշտպանության գործում: Չեմ ուզում նշել նրա որոշ մտքերի իրավացիությունն ու ոչ իրավացիությունը: Լիներով մեծ մարդա-ներ, արդարության հաղթանակի երդվյալ հավատացյալ, նա հույս էր փայփայում, թե թուրքերը, հանուն համաշխարհային ամոթը իրենց դեմքից մաքրելու, իրենք հայերին կվերադարձ-նեն նրանց հողերը: Հայոց դատը լուծելու համար նա նույնիսկ փորձեց արևմտահայությանը և՛ արևելահայությանը ներկայաց-նել որպես առանձին ժողովուրդներ: Անում էր ամեն ինչ, մի-այն թե մեռյալ կեանքի շարժեր անարդար ու դիտավորյալ ձևով մոռացության տրված հայ ժողովրդի բռնադատված հայրենիքի ու նակատագրի արդար լուծման հարցը:

Մի բան պարզ է միայն. իր ժամանակին Գեմբարսկու հոդվածներն ու բաց նամակները հսկայական լուսարձակի պես ներթեգին Թալեաթ-Աթաթուրք-Սուալին-Բերիա բանդիտների ու կեղծ հեղափոխականների կողմից Հայաստանի ու Հայկա-կան հարցի շուրջը ստեղծված անթափանց խավարի պատ-նեշը...

... Ես ուրախ եմ, որ 1989 թ. աշնանը, երբ «Երեկոյան Երևան» թերթին տրամադրեցի Գեմբարսկու «Բաց նամակը» Ու Տանին, նշելով նրա վարչապետի հասցեն, սոխթ դարձավ, որ խմբագրությունը խնդրի Վարչապետ մեկնող Անահիտ Տեր-

* Սույն կենսագրական տվյալները Մ. Գրիգորյանի մասին տրամա-դրել է նրա մտերիմ ընկերուհի՝ Հրանուշ Դանիելյանը: Տե՛ս նաև «Գրություն» հայկական բարեգործական միության «Լուսավորիչ» պաշտոնաթերթի 1990 թ. փետրվարի № 2(3) և «Գրական թերթ», 11. 5. 90:

Վազարյանին՝ այցելելու նրա ընտանիքին: Անահիտը քերեց Գեմբարսկուն հասցեագրված Մ. Մարյանի, Պ. Սևակի, Հ. Ծի-րազի անգուգական նամակները, Ն. Զարյանի երեք նամակը, Վազգեն Առաջինին հասցեագրված նամակը (հոդվածով), «Մահվան դատասարտվածները» վիպակը՝ հայկական ցեղա-սպանության մասին, որոնք նրան տրամադրել էին Գեմբար-սկու այրին՝ Զոսյան, որդին՝ Կազիմիրը, դուստրը՝ նույնպես Զոսյա:

Այսպես սառած, վերակառուցման ու բացխոսության այս օրերին՝ առուցըր տեղից շարժվել է...

Սույն ժողովածուն հայկական հարցի վերաբերյալ Գեմ-բարսկու հոդվածների մի մասն է միայն, այն՝ ինչ-որ կար մեր ձեռքի տակ: Կարծում եմ, նրա շատ հոդվածներ (նաև՝ Չեր-չիին ու Ներոնին հասցեագրված) կհրատարակեն ուրիշները:

Կապը Գեմբարսկիների ընտանիքի հետ կօգնի ի մի բե-րելու Հայկական հարցի վերաբերյալ Բոգոյան Գեմբարսկու բոլոր հոդվածներն ու աշխատությունները, հարցի վերաբեր-յալ նրան հասցեագրված հայ և օտարերկրացի մտավորակա-նության, հասարակական ու պետական գործիչների բոլոր ար-ժեքավոր նամակները:

Գեմբարսկին Հայկական հարցի վերաբերյալ հանդես եկավ Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առիթով: Այսօր, երբ լրանում է Եղեռ-նի 75 տարին, նրա նամակ-հոդվածները հնչում են նորովի, որպես կրակված սրտի բողոք ու զայրույթ՝ թուրքերի գործած անմարդկային ու անասնական ոճիրների և աշխարհի անտար-բերության հանդեպ: Այսօր Գեմբարսկու նամակները ապտակ են բոլոր նրանց, անկախ ազգությունից, ովքեր դեռևս փորձում են փակել Հայկական հարցը, ովքեր դեռևս փորձում են խեղ-դել վերջին տարիներին Արցախյան շարժումից սկիզբ առած ու վերելք ապրող Հայոց ազատագրական շարժումները՝ հա-նուն արդարության, ինքնորոշման ու ազատության:

Այդ նամակները այսօր ապտակ են նաև բոլոր նրանց (Մոսկվայից մինչև Անկարա ու Բաքու), ովքեր կեղծելով ու Լոճելով սոցիալիզմը, բողարկված կեղծ ինտերնացիոնալիզմով զոհել են Հայաստանը, վաճառել հայի պատմական հայրենի-քը, և 70 տարուց ավելի շրջափակման ենթարկել նրա հազա-րամյա պատմությունն ու մշակույթը, այսօր էլ անցնելով տրն-տեսական ու քաղաքական շրջափակման:

Վերջին տարիներին, երբ խորհրդային երկիրը փորձ է անում քայլ կատարել դեպի խոսքի (բայց ոչ՝ գործի) ազատություն, խաբված ու բռնադատված հայ ժողովուրդը ոտքի է ելել իր ազատության, իր հայրենիքի բռնադատված հատվածների ամբողջականության ու միասնության համար:

Մեր արդարացի, մեր բարոյահրավաբանական ճշմարիտ պայքարում մեզ հետ են աշխարհի մեծ հումանիստները՝ Բայրոնն ու Բարբյուսը, Նանսենն ու Վերֆելը, Վեսելյակին ու Բրյուսովը, Գոբկին ու Սախարովը...

Մեզ հետ է լեհ ժողովրդի մեծ զավակը՝ Բոգդան Գեմբարսկին:

Համլեո Կարճիկյան

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Մարտիրոս Սարյանի ամակը Բ. Գեմբարսկուն	3
Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին (թարգմ. Մ. Գրոխովսկա)	5
Բաց ամակ Միավորված ազգերի կազմակերպության ղեկավար քարտուղար, նորին մեծությունն պարոն Ու Տանին (թարգմ. Մ. Գ.)	19
Բաց ամակ Հեղկաստանի պրեզիդենտ Նորին զերազանցություն պարոն Սարվապալի Ռադհակրիշնանին (թարգմ. Կ. Ազարյան)	33
Նամակ իմ հայ ընթերցողներին (թարգմ. Կ. Պապինյան)	47
Երեք ամակ աշխարհի ընթերցողներին (թարգմ. Մ. Գ.)	
ա) Առաջին ամակը իմ անձանոթ ընթերցողին (որի մեջ հիշեցնում եմ նրան 12 մոռացված ճշմարտությունները)	64
բ) Երկրորդ ամակ իմ անձանոթ ընթերցողին (որի մեջ պատմում եմ նրան այնպիսի փաստեր, որոնք խայտառակեցին ամբողջ մարկությունը)	78
գ) Երրորդ ամակ իմ անձանոթ ընթերցողին (որի մեջ էստաֆետը հանձնում եմ նրա ձեռքը)	92
Երջանի հայկական քառակուսին ունի իր լուծումը (ամակ Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին) (թարգմ. Մ. Գ.)	104
Հավելված 1	
«Նամակ թուրք ստավորականներին»-ի վերջավորությունը (թարգմ. Մ. Գ.)	118
Հավելված 2	
Սիրիական անապատ (թարգմ. Գ. Մադոյան)	121
Հավելված 3	
Նամակ Պ. Սևակին	132
Լ. Ծիրագի ամակը Բ. Գեմբարսկուն	135
Ով էր Բոգդան Գեմբարսկին (Լ. Կարճիկյան)	137

ԲՈԳԴԱՆ ԱՆՏՈՆԻԻ ԳԵՄԲԱՐՍԿԻ
ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱԾԽԱՐՀԻՆ

Հրատարակության և ներկայացրել
համալսարանի հայագիտության
գիտահետազոտական լարորատորիան

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Գ. Բրուտյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Գ. Վ. Նալբանդյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Ա. Ղալթախչյան

ГЕМБАРСКИ БОГДАН АНТОННЕВИЧ
ПИСЬМА МИРУ
(на армянском языке)
Издательство Ереванского университета
Ереван—1990

անձնված է շարվածքի 16. 03. 1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության
05. 1990 թ.: ՎՖ 05076: Չափեր 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակը
Նորք»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 7 մամուլ:
Տպագրական 4,75 մամուլ=7,98 պայմանական մամուլի: Տպարանակ՝ 50 000:
Խառվեր՝ 801: Գինը՝ 1 ռ. 10 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета. Ереван, ул. Мравяна, № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արտվան փ. № 52
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна, № 52,

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼՈՒՅՍ Է ԸՆԾԱՅԵԼ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՅ
Հայկական հարցի լուծման շուրջ

ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ,
Հեղափոխականի մարերը
Գ. ԶԱՆԾԻԵՎ, Ա. ԱՄՖԻՏԵԱՏՐՈՎ,
Հայկական հարցը (ոուսերեն)
Ա. ԶԻՎԵԼԵԳՈՎ,
Հայկական հարցը